

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ХОВРЯКОВА ТЕТЯНА ІГОРІВНА

УДК 37.018.1:[070.481:37"1970/1989"]:305(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗВИТОК ІДЕЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО
ЖИТТЯ НА ШПАЛЬТАХ ЖУРНАЛУ «СІМ'Я І ШКОЛА»
(70-80-ті рр. ХХ ст.) : ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД**

011 Освітні, педагогічні науки
01 Освіта/Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
Т. І. Ховрякова

Науковий керівник: Дороніна Тетяна Олексіївна
доктор педагогічних наук, професор

Кривий Ріг – 2023

АНОТАЦІЯ

Ховрякова Т. І. **Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.) : гендерний підхід.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за освітньо-науковою програмою «Освітні, педагогічні науки» спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки. – Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2023.

Наукова праця є історико-педагогічним дослідженням спрямованим на систематизацію теоретичних поглядів та практичного досвіду реалізації ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) з позицій гендерного підходу.

Актуальність наукової праці визначається станом суспільного розвитку України, який відбивається на існуванні його головної ланки – сім'ї, яка має бути опорою для розвитку особистості, забезпечуючи їй моральну та матеріальну основу. Сім'я є першоосновою суспільства, її стабільність як соціального інституту загалом забезпечує розвиток держави, тому стале існування сім'ї є залишається одним з пріоритетів державної соціокультурної, зокрема освітньої політики, що підтверджується нормативно-правовими актами.

Мета дисертаційної праці – схарактеризувати розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на сторінках журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.) з позицій гендерного підходу задля виявлення виховних концептів пізньорадянського періоду, сталість яких гальмує процес імплементації гендерної рівності до вітчизняного освітнього простору.

Об'єкт дослідження: процес розвитку педагогічної думки щодо підготовки учнівства до сімейного життя пізньорадянського періоду.

Предмет дослідження: теоретичні узагальнення та напрями практичного впровадження ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» у 70-80-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження – 70-80-ті роки ХХ ст. – обумовлені явищами, що відбулися в соціокультурному житті СРСР, до складу якого на той час входила Україна, які відобразилися на зсуві ідеологічної парадигми в бік людини (хоча й у межах радянської парадигми) та позначилися на артикуляції проблеми підготовки учнівства до сімейного життя в освітньому процесі.

Методологічною основою дослідження став комплекс принципів (зокрема науковості та наукового плюралізму, об'єктивності, детермінізму, історизму, системності, всебічності та цілісності) та підходів до вивчення проблеми: аксіологічний (надав підстави для розгляду процесу підготовки молоді до сімейного життя із ціннісних позицій, як розвиток соціокультурних поглядів на сім'ю та виховання молоді в визначених хронологічних межах), соціокультурний (забезпечив можливість характеристики особливостей розуміння нагальності проблеми у педагогічному та науковому дискурсах, що відображало загальне суспільне розуміння означеного явища), системний (дозволив розглядати проблему підготовки молоді до сімейного життя в сукупності соціальних, економічних та соціокультурних умов, що визначали систему цінностей суспільства в певний проміжок часу), гендерний (сприяв розгляду еволюції досліджуваного питання крізь гендерну освітню концепцію), герменевтичний (зробив можливим аналіз та систематизацію різноманітних поглядів учених на проблему дослідження як систему наративів із питань сімейних цінностей та гендерних пріоритетів) та прогностичний (уможливив виявлення пріоритетних напрямів розвитку проблеми) підходи.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше* схарактеризовано розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на сторінках журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.) з позицій гендерного підходу за визначеними хронологічними періодами: *перший (1970-1980 рр.) – ригідно консервативний період*, що позначився «застійними явищами» в соціокультурному житті країни, педагогічний

журнал «Сім'я і школа» в цей час виступав транслятором державної освітньої політики, зокрема щодо питань підготовки учнівства до сімейного життя (ствердження важливості повноцінного функціонування інституту сім'ї як демографічного ресурсу країни; засудження розлучення батьків та збереження сімейних стосунків; пропагування необхідності виконання жінкою материнської функції як її головного призначення та популяризація багатодітності; підкреслення важливості залучення жінки до виробництва та суспільного життя; формування стійких уявлень про «жіночі» та «чоловічі» професії; зміцнення уявлень про статевий розподіл сімейних обов'язків між чоловіком та дружиною; формування стереотипу суворої «мужності» та поступливої «жіночності»; упровадження батьківського просвітництва щодо морально-етичного аспекту проблеми підготовки учнівства до сімейного життя; започаткування ідей щодо системної (сексологічна, морально-психологічна, організаційно-практична, педагогічна) підготовки учнівства до сімейного життя); *другий (1980-1991 рр.) – інноваційно-підготовчий період*, на який припадає доба «перебудови», педагогічний журнал «Сім'я і школа» в цей час продовжував відображати ідеї державної освітньої політики, зокрема щодо питань підготовки учнівства до сімейного життя (ствердження беззаперечно визначального значення сім'ї у відтворенні людського потенціалу країни, вихованні та розвитку особистості; підвищена увага до ролі та значення материнства для жінки, виховання дівчинки/дівчини передусім як майбутньої матері/дружини; поступова імплементація тези про важливість розподілу родинних обов'язків між дружиною та чоловіком; подальший розвиток та зміцнення канону «ідеальної жінки» та «справжнього чоловіка»; актуалізація думки про важливість участі батька у вихованні дітей на рівних правах із матір'ю, утім із різним функціональним призначенням (мати відповідає за емоційне виховання дитини, батько – за розумове); розвиток просвітницької роботи (служба сім'ї, психологічні консультації, клуби) з питань сімейного життя, подружніх стосунків тощо), що умовно було розділено на два етапи: *підготовчий (1980-1984 рр.) та*

інноваційнопрактичний (1985-1991 рр.), відповідно до відбиття на шпальтах журналу результатів упровадження для учнів старших класів навчальних програм («Основи комуністичної моралі», «Гігієна статі», «Молода сім'я», «Етика та психологія сімейного життя») із підготовки до сімейного життя;

– у визначених хронологічних межах простежено генезу ключових понять дослідження (готовність/підготовка молоді до сімейного життя, сімейні цінності, гендерний підхід тощо) та уточнено їхні дефініції в сучасному вітчизняному науково-педагогічному дискурсі;

– удосконалено та розширено методологічну базу історико-педагогічного дослідження за рахунок використання гендерного підходу як базового інструменту аналізу педагогічних публікацій 70-80-х рр. ХХ ст. (опрацьовано 252 номери журналу «Сім'я і школа», що містить 7560 авторських статей);

– набули подальшого розвитку дослідження історії розвитку вітчизняної педагогічної думки кінця ХХ – початку ХХІ століття, що детерміновані впливом низки суспільно-політичних та соціально-культурних тенденцій, зокрема прагненням незалежної України увійти до кола країн європейської спільноти, що потребує засвоєння системи демократичних цінностей, із одночасним прагненням зберегти національну автентичність та традиційні (зокрема сімейні) цінності.

Практичне значення полягає в можливості використання результатів дослідження у змісті психолого-педагогічних дисциплін історико-педагогічного спрямування як демонстрація розвитку педагогічної публіцистики у 70-80-ті рр. ХХ ст. Теоретичні положення щодо педагогічних ідей підготовки молоді до сімейного життя можуть бути використані в розробці аналогічних дисциплін для здобувачів загальної середньої та вищої освіти. Матеріал дисертації становить інтерес із позицій сучасного інтенсивного розвитку гендерного напрямку в освіті як гарний матеріал для демонстрації гендерної матриці радянського суспільства та приклад застосування гендерного підходу для аналізу історико-педагогічних явищ.

Результати дослідження засвідчили досягнення його мети, що дозволяє в якості узагальнення зазначити таке:

1) Визначено джерельну базу проблеми дослідження, що дало можливість провести системний гендерний аналіз питання підготовки учнівства до сімейного життя в історико-педагогічній ретроспективі з залученням значного масиву джерел, що було по груповано по функціональному принципу: нормативні джерела регуляторного характеру (що відображали провідні концепти державної сімейної та освітньої політики у хронологічних межах дослідження), педагогічна преса 70-80-х рр. ХХ ст. (зокрема журнал «Сім'я і школа», публікації якого було піддано ретельному аналізу із застосуванням гендерного підходу), інтерпретаційні джерела (численні наукові видання, що відобразили педагогічне висвітлення проблеми дослідження на тлі тих чи тих суспільних процесів).

Опрацювання джерельної бази дослідження дозволило встановити його теоретико-методологічні засади, що становить систему методологічних принципів (науковості, наукового плюралізму, об'єктивності, детермінізму, історизму, системності, всебічності та цілісності), підходів (аксіологічний, соціокультурний, системний, гендерний, герменевтичний та прогностичний) та методів (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, інтерпретація, узагальнення; пошуково-бібліографічний, термінологічного аналізу, структурно-логічний, ретроспективний, порівняно-аналітичний, періодизації, історичної актуалізації та екстраполяції), сукупність яких забезпечила цілісність проведення дослідження, владність його результатів та сприяла конкретизації базових понять дослідження.

Уточнення базових понять дослідження було проведене із застосуванням визначених методологічних підходів та узагальненням джерельної бази. Зважаючи на багатоаспектність розгляду ключових понять дослідження у сучасною педагогічною думкою запропоновано розглядати: *готовність учнівства до сімейного життя* як усвідомлене сприйняття молоддю всієї сукупності прав та обов'язків, які несуть за собою

шлюбні/сімейні стосунки, що потребує спеціальної багатоаспектної (правової, економічної, психологічної, емоційної, господарчої тощо) освіти; *гендерний аспект підготовки учнівства до подружнього/сімейного життя* як актуалізацію питань партнерських стосунків між членами родини, яка має будуватися на принципах взаємоповаги та взаємодопомоги, із урахуванням інтересів кожного та кожної, в освітньому процесі на всіх ланках педагогічної системи.

2) Простежено вплив політико-економічних та соціокультурних умов досліджуваного періоду на висвітлення змісту та спрямування підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» відповідно до яких визначено періоди/етапи розвитку ідеї щодо підготовки учнівства до сімейного життя в окреслених хронологічних межах з позицій гендерного підходу: перший період (1970-1980) – *регідно-консервативний* – відбиває ключові концепти радянської сімейної політики, щодо сім'ї та підготовки учнівства до сімейного життя; другий період (1980-1990 рр.) – *інноваційно-підготовчий* – відображає соціокультурні передумови розв'язання проблеми підготовки учнівства до сімейного життя. У межах другого періоду виокремлено етапи: *підготовчий* (1980-1984 рр.) та *інноваційно-практичний* (1985-1991 рр.), коли було зроблено спроби увести до практики шкільної освіти навчальні предмети, спрямовані на підготовку учнівства до сімейного життя.

3) Виявлено, систематизовано та проаналізовано провідні педагогічні ідеї щодо підготовки учнівства до сімейного життя в окреслених хронологічних межах з позицій гендерного підходу (декларація на державному рівні розв'язання проблем статевої нерівності із одночасним окресленням меж самореалізація та діяльності чоловіків та жінок; ствердження сім'ї як головної ланки соціально-економічного розвитку, резерву людського ресурсу, що відображається на популяризації ідеї багатодітності; самореалізація чоловіка та дружини, їхня професійна зайнятість, кар'єрне зростання, професіоналізація та сімейні обв'язки,

розподіл домашньої праці, виховання дітей, тощо; піднесення материнства, артикуляція ролі та значення материнства як життєвого призначення жінки, її головної соціальної функції, що мала бути поєднана із громадською активністю та роботою жінки на виробництві; радянський канон «справжнього чоловіка» та «ідеальної жінки», що ставали зразком для наслідування у навчанні, розвитку та вихованні дівчинки передусім як майбутньої дружини, матері і господині, натомість у хлопців концентрували увагу на розумовому навчанні, трудовому та фізичному розвитку, вихованні відповідального, відданого працівника; просвіта батьків щодо сімейного життя, подружніх стосунків та виховного впливу батьківського прикладу на формування майбутньої дружини/чоловіка, спеціальна освіта учнівства (молодят, членів сім'ї) щодо підготовки до сімейного життя).

4) Визначено провідні тенденції подальшого розвитку ідеї підготовки молоді до сімейного життя у вітчизняному освітньому дискурсі (демографічна політика України; виховання сім'янина як пріоритетний напрям державної освітньої політики; традиційна концепція виховання «мужніх чоловіків» та «ідеальних дружин»; відповідальне/усвідомлене батьківство, соціалізуюча концепція та концепція гендерної рівності) та перспективи їхнього розвитку (модернізація наявних та розробка нових навчальних програм з урахуванням гендерних перетворень у суспільстві на глобальному та локальному рівнях) в гендерному аспекті до вітчизняної системи освіти учнівської молоді.

Ключові слова: підготовка учнівства до сімейного життя, педагогічна публіцистика, сім'я, батьківство/материнство, підготовка/готовність, сімейні цінності, гендер, гендерні стереотипи, гендерне виховання, гендерний підхід.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових та виданнях України та виданні, проіндексованому в базі даних Web of Science Core Collection

1. Ховрякова Т.І. Методологічне підґрунтя історико-педагогічного висвітлення проблеми підготовки молоді до сімейного життя: принципи дослідження. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 36. С.39-42.

2. Ховрякова Т.І., Дороніна Т.О. Гендерні аспекти висвітлення проблеми сім'ї у журналі «Сім'я і школа». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 62. С.39-42.

3. Ховрякова Т.І., Дороніна Т.О. Гендерна рівність підзньорадянського періоду («Сім'я і школа» 70-80 ті рр. ХХ ст.). *Перспективи та інновації науки*. 2023. №8(26). С.337-346.

4. Ховрякова Т.І., Шумська Д.І., Дороніна Т.О. Гендерна освіта: тенденції висвітлення питання у сучасному науково-педагогічному дискурсі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки» Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2021 (197). С.21-24.

Опубліковані праці апробаційного характеру

5. Розумна Т. І. Проблеми гендерного виховання в учнів. Матеріали міждисциплінарної всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих учених («Гендерна освіта в сучасному університеті: досвід, проблеми та перспективи», 22-23 жовтня 2014 р., м. Кривий Ріг). Кривий Ріг, Копіювальний центр КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. С. 118–119.

6. Ховрякова Т. І. Гендерні стереотипи в освітньо-педагогічному просторі. *Підвищення якості освіти: стан, проблеми, перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції* (м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет, 27-28 квітня 2017 р.) Кривий Ріг, КДПУ, 2017. С. 77-78.

7. Ховрякова Т. І. Актуальність впровадження гендерних концепцій в

шкільну освіту України. *Гендерні студії: навчання, дослідження та практика*. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної конференції «Гендерні студії: навчання, дослідження та практика» та семінару для молодих дослідників «Гендерні студії: освіта, гендерна рівність, демократія, мир» (16-20 квітня 2018 р.) Кропивницький, Вид. «КОД», 2018, С. 255.

8. **Ховрякова Т. І.** Гендерна ідентичність студентської молоді. *Педагогіка вищої школи : досвід і тенденції розвитку* : матеріали IV Всеук. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 21 берез. 2019 р.) Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С. 105–106.

9. **Ховрякова Т. І.** Державна програма «Національний план дій щодо реалізації конвенції ООН про права дитини на 2017-2021 роки» в освітньому аспекті підготовки молоді до сімейного життя. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XXI столітті* : матеріали міжнародної науково-практичної конф. (м. Одеса, 19-20 березня 2021 р.).

10. **Ховрякова Т.І.** «Етика і психологія сімейного життя» як навчальна дисципліна: гендерний аспект. *Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті і науці* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременець, 27-28 травня 2021 р.). Кременець, 2021. С.87-88.

11. **Ховрякова Т.І.** Провідні тенденції сучасної підготовки молоді до подружнього життя в освітній площині. Освіта і наука в умовах інноваційного розвитку суспільства: збірник тез доповідей Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції (14 вересня 2022 року, м. Дніпро) / за заг. ред. Т. В. Мотуз, Є. В. Кочерги. Дніпро : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2022. С.222-223.

12. **Ховрякова Т.І.,** Дороніна Т.О. Гендерна освіта та проблема підготовки молоді до подружнього життя: крапки перетину. PEDAGOGY AND EDUCATION MANAGEMENT REVIEW is Scientific Center of Innovative Researches OÜ (Tallinn, Estonia). 2021. 2(4). P. 4-10.

***Наукові праці, які додатково відображають наукові
результати дисертації***

13. **Ховрякова Т. І.** Гендерний складник педагогічної преси радянського періоду кінця (друга половина ХХ ст.) *Педагогічне Криворіжжя* : педагогічний альманах. Кривий Ріг, 2017. Вип. 3. С. 120–121.
14. **Ховрякова Т. І.** Навчальний предмет «Сімейні цінності» крізь призму гендерного підходу. *Гендерна парадигма освітнього простору* . Кривий Ріг, ВЦ КДПУ, 2017, Вип. 6 (2). С. 94–96.
15. **Ховрякова Т. І.** Українська педагогічна преса (1985-2000 рр.) *Педагогічне Криворіжжя* : педагогічний альманах. Кривий Ріг, 2019. Вип. 5. С. 113–114.
16. **Ховрякова Т. І.** Педагогічна публіцистика: до витоків поняття. *Актуальні проблеми педагогіки вищої школи в контексті освітньої реформи: зб. наукових праць*. Івано-Франківськ, НАІР, 2021. С. 83–85.
17. **Ховрякова Т.І.** Підготовка молоді до сімейного життя: дискусійність проблеми у сучасному освітньому дискурсі. *Педагогічне Криворіжжя* : педагогічний альманах. Кривий Ріг, 2021. №7. С. 52-53.
18. **Ховрякова Т.І.** Поняття науково-педагогічного дискурсу в фокусі сучасних досліджень. *Педагогічне Криворіжжя* : педагогічний альманах. Кривий Ріг, 2022. №8. С. 102-103.

ABSTRACT

Hovriakova T. I. Development of the Idea of Preparing Students for Family Life in the Pages of the Magazine 'Family and School' (1970s-1980s): a Gender Approach — Qualifying Scientific Work as a Manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in Educational and Pedagogical Sciences, specialization 011 Educational and Pedagogical Sciences. – Kryvyi Rih State Pedagogical University. Kryvyi Rih, 2023.

This research work represents a historical-educational study aimed at systematizing the theoretical perspectives and practical experiences of implementing the idea of youth preparation for family life as it was presented in the pages of the «Family and School» journal during the 1970s and 1980s. The study approaches this topic from a gender perspective.

The relevance of this scientific work is determined by the current state of social development in Ukraine, which is reflected in the key societal institution of the family. The family is meant to provide the foundation for individual development, ensuring both moral and material support. As a fundamental social institution, the stability of the family plays a crucial role in the overall development of the state. This is evidenced by various normative and legal acts, making it a priority in the socio-cultural and educational policy landscape.

The objective of this dissertation is to characterize the development of the idea of youth preparation for family life as it was presented in the «Family and School» journal during the 1970s and 1980s, considering a gender perspective. The aim is to identify the enduring educational concepts from the late Soviet period that continue to impede the process of implementing gender equality into the national educational landscape.

The object of the study is the evolution of pedagogical thought concerning the preparation of youth for family life in the late Soviet period, while the subject of the research encompasses theoretical generalizations and practical directions for

the implementation of the idea of youth preparation for family life as they appeared in the pages of the «Family and School» journal during the 1970s and 1980s.

The chronological framework of this research encompasses the 1970s and 1980s. These decades are chosen because they align with significant socio-cultural changes within the Soviet Union, to which Ukraine was a constituent part. These changes resulted in a shift towards a more human-centric ideology, albeit within the boundaries of the Soviet paradigm, and significantly influenced the articulation of the issue of youth preparation for family life within the educational sphere.

The research was methodologically grounded on a complex of principles, including scientificity and scientific pluralism, objectivity, determinism, historicism, systematicity, comprehensiveness, and integrity, as well as approaches for studying the problem: *axiological approach* provided the basis for examining the process of youth preparation for family life from a values perspective, as it involved the development of sociocultural views on the family and youth education within specified chronological boundaries; *sociocultural approach* facilitated characterizing the peculiarities of understanding the urgency of the problem in pedagogical and scientific discourses, reflecting the overall societal understanding of the phenomenon in question; *systemic approach* allowed for considering the issue of youth preparation for family life within the context of social, economic, and sociocultural conditions, which determined the value system of society within a specific time frame; *gender approach* contributed to examining the evolution of the researched issue through a gender education concept; *hermeneutical approach* made it possible to analyse and systematize various scholars' perspectives on the research problem as a system of narratives concerning family values and gender priorities; *prognostic approach* facilitated the identification of priority directions for the development of the problem.

The scientific novelty of the research lies in its first-time characterization of the development of the idea of youth preparation for family life in the pages of the «Family and School» journal (1970s-1980s) from a gender perspective during defined chronological periods. *The first period (1970-1980)* was characterized by a

rigidly conservative approach that reflected «stagnant phenomena» in the socio-cultural life of the country. The pedagogical journal «Family and School» at that time acted as a transmitter of state educational policies, particularly concerning the preparation of youth for family life. This included the affirmation of the importance of the full functioning of the family as a demographic resource for the country, condemnation of parental divorce, and the preservation of family relationships. It also involved the promotion of the necessity of women fulfilling their maternal function as their primary purpose and the popularization of large families. The emphasis was placed on involving women in both production and social life, the formation of enduring notions of «women's» and «men's» professions, strengthening beliefs about the distribution of family responsibilities between husband and wife, and the establishment of stereotypes of strict «masculinity» and gradual «femininity». The period introduced parental enlightenment regarding the moral-ethical aspects of youth preparation for family life and initiated ideas regarding systematic (including sexological, moral-psychological, organizational-practical, and pedagogical) preparation of youth for family life. *The second period (1980-1991)* can be described as an innovation preparation period, coinciding with the era of «perestroika». During this time, the pedagogical journal «Family and School» continued to reflect the ideas of state educational policy, particularly regarding the preparation of youth for family life. This period affirmed the undeniable significance of the family in the reproduction of the country's human potential, upbringing, and personal development. There was an increased focus on the role and importance of motherhood for women, as well as the upbringing of girls primarily as future mothers/wives. There was a gradual implementation of the thesis about the importance of sharing family responsibilities between the wife and husband, along with further development and reinforcement of the idealized image of a «perfect woman» and a «real man». There was an emphasis on the importance of fathers participating in child-rearing on equal terms with mothers, albeit with different functional roles (mothers responsible for emotional upbringing, fathers for intellectual development). This

period also witnessed the development of educational work, including family services, psychological counseling, clubs, and other activities related to family life and marital relationships.

This period can be divided into two stages: the *preparatory stage (1980-1984)* and the *innovative-practical stage (1985-1991)*, based on the reflection of the results of implementing educational programs for high school students in the journal. These programs included «Foundations of Communist Morality», «Sexual Hygiene», «Young Family», «Ethics and Psychology of Family Life» all aimed at preparing students for family life.

Within the specified chronological framework, the study traces the genesis of key research concepts (readiness/preparation of youth for family life, family values, gender approach, etc.) and refines their definitions in the context of modern domestic scientific-pedagogical discourse.

The study has enhanced and expanded the methodological foundation of historico-pedagogical research through the application of a gender approach as a fundamental tool for analyzing pedagogical publications from the 1970s and 1980s. A total of 252 issues of the «Family and School» journal was examined, encompassing 7560 authored articles.

The research has further developed the examination of the history of the development of domestic pedagogical thought from the late 20th century to the early 21st century. This development has been influenced by various socio-political and socio-cultural trends, including Ukraine's aspiration for independence and its desire to integrate into the community of European nations. This integration requires the assimilation of democratic values, all while striving to preserve national authenticity and traditional (including family) values.

The practical significance of this research lies in its potential to be applied in the content of psycho-pedagogical disciplines with a historical-pedagogical focus. It can serve as a demonstration of the development of pedagogical journalism in the 1970s and 1980s. The theoretical principles related to pedagogical ideas for youth preparation for family life can be employed in the

development of similar disciplines for students in general secondary and higher education.

The dissertation's materials are of interest from the perspective of the modern, intensive development of the gender direction in education. They serve as valuable material for illustrating the gender matrix of Soviet society and as an example of applying a gender approach to analyze historical-pedagogical phenomena.

The study has identified the source base of the research problem, which enabled a systematic gender analysis of the issue of youth preparation for family life in a historical-pedagogical retrospective. This analysis involved a substantial amount of source material grouped according to functional principles: Normative sources of a regulatory nature that reflected the leading concepts of state family and educational policy within the chronological framework of the research. The pedagogical press of the 1970s and 1980s, with a particular focus on the "Family and School" journal. The publications within this journal were subject to a thorough analysis using a gender approach. Interpretative sources, which included numerous academic publications that reflected the pedagogical treatment of the research problem against the backdrop of various societal processes.

The analysis of the research source base allowed the establishment of its theoretical and methodological foundations, comprising a system of methodological principles (scientificity, scientific pluralism, objectivity, determinism, historicism, systematicity, comprehensiveness, and integrity), approaches (axiological, sociocultural, systemic, gender, hermeneutic, and prognostic), and methods (analysis, synthesis, comparison, classification, interpretation, generalization; search-bibliographic, terminological analysis, structural-logical, retrospective, comparative-analytical, periodization, historical actualization, and extrapolation). This collective framework ensured the integrity of the research, the robustness of its results, and contributed to the clarification of the foundational concepts of the study.

The clarification of the foundational concepts of the research was conducted using the defined methodological approaches and a synthesis of the source base. Given the multi-faceted nature of examining the key concepts in contemporary pedagogical thought, it is proposed to consider the following: Readiness of youth for family life as the conscious perception by young individuals of the entirety of rights and responsibilities inherent in marital/family relationships. This necessitates a comprehensive education that covers various aspects, including legal, economic, psychological, emotional, and household domains. The gender aspect of youth preparation for marital/family life involves the actualization of issues related to partnership in family relationships. Such partnerships should be built on principles of mutual respect and mutual assistance, taking into account the interests of each family member. This gender aspect should be integrated into the educational process at all levels of the pedagogical system.

The study traced the influence of political-economic and socio-cultural conditions of the researched period on the portrayal and direction of youth preparation for family life in the pages of the «Family and School» journal. In accordance with this, distinct periods and stages in the development of the idea of youth preparation for family life within the specified chronological limits were identified from a gender perspective: The first period (1970-1980) – Rigidly Conservative: This period reflects the key concepts of Soviet family policy concerning the family and the preparation of students for family life. It was characterized by a conservative approach and mirrored the dominant ideas of the Soviet era regarding family and educational policies. The second period (1980-1990) – Innovative Preparation: This period reflects the socio-cultural prerequisites for addressing the issue of youth preparation for family life. Within this second period, there were two distinct stages:

The preparatory stage (1980-1984): During this period, there were preliminary steps taken towards introducing educational subjects aimed at preparing students for family life into the school curriculum. The innovative-

practical stage (1985-1991): This stage witnessed attempts to implement educational subjects designed to prepare youth for family life in the school system.

The research identified, systematized, and analyzed the leading pedagogical ideas regarding the preparation of youth for family life within the specified chronological limits from a gender perspective. These ideas encompassed various dimensions: Declaration at the state level to address gender inequality: This included setting boundaries for self-realization and activities of both men and women; affirmation of the family as a central unit of socio-economic development: This concept was reflected in the promotion of the idea of having multiple children, recognizing the family as a reserve of human resources; self-realization of husbands and wives: This involved their professional employment, career growth, professionalization, and family responsibilities, such as the division of household chores and child-rearing; elevation of motherhood: The role and significance of motherhood were articulated as a woman's life purpose and her primary social function, which was meant to be combined with civic engagement and work outside the home; the Soviet canon of the «true man» and the «ideal woman»: These ideals served as models to be followed in the education, development, and upbringing of girls as future wives, mothers, and homemakers. In contrast, boys were focused on intellectual learning, labor, physical development, and the nurturing of responsible and dedicated workers. Parental education on family life, marital relationships, and the educational influence of parental example: This included efforts to inform parents about the importance of their influence on the formation of future wives and husbands.

The study identified the leading trends in the further development of the idea of youth preparation for family life in the context of Ukrainian educational discourse. These trends are influenced by various factors and concepts (including demographic policy of Ukraine, fostering the family-oriented individual as a priority of state educational policy, traditional concepts of raising «real men» and «ideal wives», responsible and conscious parenting, socialization concepts and gender equality).

The future prospects for the development of family life education in the context of gender include modernizing existing educational programs and creating new ones that reflect the evolving gender dynamics in society at both the global and local levels. The promotion of gender equality and the elimination of gender stereotypes are central to these efforts within the Ukrainian education system.

Keywords: youth preparation for family life, pedagogical journalism, family, parenthood/motherhood, preparation/readiness, family values, gender, gender stereotypes, gender education, gender perspective.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THEME OF THE DISSERTATION

Scientific articles in professional publications and publications of Ukraine and publications indexed in the Web of Science Core Collection database

1. Khovriakova T.I. Metodolohichne pidgruntia istoryko-pedahohichnoho vysvitlennia problemy pidhotovky molodi do sim'eïnoho zhyttia: pryntsypy doslidzhennia. *Innovatsiina pedahohika*. 2021. Vyp. 36. S.39-42.
2. Khovriakova T.I., Doronina T.O. Henderni aspekty vysvitlennia problemy sim'yi u zhurnali «Sim'ia i shkola». *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. 2023. Vyp. 62. S.39-42.
3. Khovriakova T.I., Doronina T.O. Henderna rivnist pidzn'oradianskoho periodu («Sim'ia i shkola» 70-80 ti rr. XX st.). *Perspektyvy ta innovatsii nauky*. 2023. №8(26). S.337-346.
4. Khovriakova T.I., Shumska D.I., Doronina T.O. Henderna osvita: tendentsii vysvitlennia pytannia u suchasnomu naukovu-pedahohichnomu diskursi. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*. 2021 (197). S.21-24.

Published work of approbatory character

5. Rozumna T. I. Problemy hendernoho vykhovannia v uchniv. Materialy mizhdystsyplinarnoi vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv i molodykh uchenykh («Henderna osvita v suchasnomu universyteti: dosvid, problemy ta perspektyvy», 22-23 zhovtnia 2014 r., m. Kryvyi Rih). Kryvyi Rih, Koppiiuvalnyi tsentr KPI DVNZ «KNU», 2014. S.118–119.

6. Khovriakova T. I. Henderni stereotypy v osvitrno-pedahohichnomu prostori. Pidvyshchennia iakosti osvity: stan, problemy, perspektyvy: materialy Vseukrainskoi naukovo Internet-konferentsii (m. Kryvyi Rih, Kryvorizkyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet, 27-28 kvitnia 2017 r.) Kryvyi Rih, KDPU, 2017. S.77–78.

7. Khovriakova T. I. Aktualnist vprovadzhennia hendernykh kontseptsii v shkilnu osvitu Ukrainy. Henderni studii: navchannia, doslidzhennia ta praktyka. Zbirnyk materialiv II-i Mizhnarodnoi konferentsii "Henderni studii: navchannia, doslidzhennia ta praktyka" ta seminaru dlia molodykh doslidnykiv "Henderni studii: osvita, henderna rivnist, demokratiia, myr" (16-20 kvitnia 2018 r.) Kropyvnytskyi, Vyd. "KOD", 2018, S. 255.

8. Khovriakova T. I. Henderna identychnist studentskoi molodi. Pedahohika vyshchoi shkoly: dosvid i tendentsii rozvytku: materialy IV Vseuk. nauk.-prakt. konf. (m. Zaporizhzhia, 21 bereznia 2019 r.) Zaporizhzhia: ZNU, 2019. S. 105–106.

9. Khovriakova T.I. Derzhavna prohrama "Natsionalnyi plan dii shchodo realizatsii konventsii OON pro prava dytyny na 2017-2021 roky" v osvitnomu aspekti pidhotovky molodi do sim'ieinoho zhyttia. Prioritety rozvytku pedahohichnykh ta psykhohichnykh nauk u XXI stolitti: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konf. (m. Odesa, 19-20 bereznia 2021 r.).

10. Khovriakova T.I. «Etyka i psykhohihiia sim'ieinoho zhyttia» yak navchalna dystsyplina: hendernyi aspekt. Innovatsii u vyshchii shkoli: problemy ta perspektyvy v osviti i nautsi: materialy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kremenets, 27-28 travnia 2021 r.). Kremenets, 2021. S.87-88.

11. Khovriakova T.I. Providni tendentsii suchasnoi pidhotovky molodi do podruzhnogo zhyttia v osvितnii ploshchyni. Osvita i nauka v umovakh innovatsiinoho rozvytku suspilstva: zbirnyk tez dopovidei Pershoi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (14 veresnia 2022 roku, m. Dnipro) / za zah. red. T. V. Motuz, Ye. V. Kocherhy. Dnipro : KZVO "DANO" DOR", 2022. S.222-223.

12. Khovriakova T.I., Doronina T.O. Henderna osvita ta problema pidhotovky molodi do podruzhn'oho zhyttia: krapky peretynu. PEDAGOGY AND EDUCATION MANAGEMENT REVIEW is Scientific Center of Innovative Researches OÜ (Tallinn, Estonia). 2021. 2(4). P. 4-10.

Scientific works that additionally reflect scientific results of the thesis

13. Khovriakova T. I. Hendernyi skladnyk pedahohichnoi presy radianskoho periodu kintsia (druga polovyna XX st.) Pedahohichne Kryvorizhzhia: pedahohichniy almanakh. Kryvyi Rih, 2017. Vyp. 3. S. 120–121.

14. Khovriakova T. I. Navchalnyi predmet "Sim'iini tsinnosti" kriz pryзму henderneho pidkhodu. Henderna paradyhma osvितn'oho prostoru. Kryvyi Rih, VTs KDPU, 2017, Vyp. 6 (2). S. 94–96.

15. Khovriakova T. I. Ukrainska pedahohichna presa (1985-2000 rr.) Pedahohichne Kryvorizhzhia: pedahohichniy almanakh. Kryvyi Rih, 2019. Vyp. 5. S. 113–114.

16. Khovriakova T. I. Pedahohichna publitsystyka: do vytokiv ponatia. Aktualni problemy pedahohiky vyshchoi shkoly v konteksti osvितn'oi reformy: zb. naukovykh prats. Ivano-Frankivsk, NAIR, 2021. S. 83–85.

17. Khovriakova T.I. Pidhotovka molodi do sim'ieinoho zhyttia: diskusiinist problemy u suchasnomu osvितn'omu diskursi. Pedahohichne Kryvorizhzhia: pedahohichniy almanakh. Kryvyi Rih, 2021. №7. S. 52-53.

18. Khovriakova T.I. Poniattia naukovo-pedahohichnoho diskursu v fokusi suchasnykh doslidzhen. Pedahohichne Kryvorizhzhia: pedahohichniy almanakh. Kryvyi Rih, 2022. №8. S. 102-103.

ЗМІСТ	
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....23
ВСТУП24
РОЗДІЛ 1. ПІДГОТОВКА УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....36
1.1. Джерельна база дослідження36
1.2. Сутність та зміст основних понять дослідження49
1.3. Теоретико-методологічні засади висвітлення проблеми підготовки учнівства до сімейного життя66
Висновки до першого розділу81
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ПІДГОТОВКИ УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ В ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ ПІЗДНЬОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ84
2.1. Ідеологічні концепти підготовки учнівства до сімейного життя в соціокультурній ситуації пізньорадянського періоду85
2.2. Сутність і специфіка постановки проблеми підготовки учнівства до сімейного життя: журнал «Сім'я і школа» 1970-1979 рр...106
2.3. Відображення провідних ідей з підготовки учнівства до сімейного життя в журналі «Сім'я і школа» 80-х рр. ХХ ст.150
Висновки до другого розділу198
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ СТАН ПІДГОТОВКИ УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ: ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД201
3.1. Нормативно-правовий та науково-теоретичний аспекти201
3.2. Перспективи розвитку провідних ідей підготовки учнівства до сімейного життя з позицій гендерного підходу213
Висновки до третього розділу225
ВИСНОВКИ227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ230
ДОДАТКИ259

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПН СРСР	–	Академія педагогічних наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ВШ	–	Журнал «Виховання школяра» («Воспитание школьника»)
КПРС	–	Комуністична партія Радянського Союзу
МОН України	–	Міністерство освіти і науки України
СКУ		Закон України «Сімейний кодекс України»
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СШ	–	Журнал «Сім'я і школа» («Семья и школа»)
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК КПРС	–	Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦК КПУ	–	Центральний Комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність дослідження визначається умовами сьогоденного розвитку вітчизняної педагогічної думки, що детерміновано низкою політико-економічних та соціокультурних чинників, які актуалізують гендерні аспекти освітньої сфери. Євроінтеграційне спрямування України визначило забезпечення рівності прав та можливостей жінок і чоловіків невід'ємним складником державної соціально-гуманітарної політики, яка вимагає послідовного дотримання гендерного балансу в усіх на сферах функціонування суспільства, зокрема в освіті. Система освіти спрямована на формування особистості, здатної до повної самореалізації, задля сталого розвитку суспільства, громади, держави. Через освіту можуть бути артикульовані ключові проблеми сьогодення, до яких справедливо відносять проблему функціонування інституту сім'ї, його сутності та структурної варіативності. В освітній сфері це відображається на актуалізації питання підготовки молоді до сімейного життя.

Складності сучасного розвитку суспільства пов'язані з існуванням його головної ланки – сім'ї, яка своїм існуванням має бути опорою для розвитку особистості, забезпечуючи їй моральну та матеріальну основу. Сім'я є першоосновою суспільства, її стабільність як соціального інституту загалом забезпечує розвиток держави, тому стале існування сім'ї є залишається одним із пріоритетів державної, соціокультурної, зокрема освітньої політики, що підтверджується нормативно-правовими актами: Закони України «Про освіту», 2017 р. [170], «Про вищу освіту», 2014 р. [154]; постанови Верховної Ради України, Кабінету міністрів України та укази президента України: «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки», 2013 р. [169]; «Про затвердження «Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року»», 2013 р. [162], «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Сімейна політика України – цілі та завдання», 2015 р. [172] тощо.

Попри наявні регуляторні документи, які мали б запобігти означеним кризовим явищам, сучасна суспільно-гуманітарна думка (О. Балакірева [10], С. Виговська та Ю. Кружаліна [28], А. Непиталюк [137], Н. Уманець [214], В. Щербина [217] та ін.), продовжує стверджувати знецінення в суспільстві «сімейних стосунків», втрату традицій у створенні сім'ї та поширення її «девіантних форм», збільшення кількості розлучень, падіння інтересу молоді до «батьківства», що пояснюється глобальними трансформаційними процесами, поширенням гендерної ідеології, недостатньою увагою науковців-теоретиків та освітян-практиків до проблеми підготовки молоді до сімейного життя.

Значущість проблем зміцнення інституту сім'ї та збереження сталого розвитку суспільства зумовили зацікавленість темою підготовки молоді до сімейного життя педагогічною спільнотою. У сучасному освітньому дискурсі означене питання розглядається передусім у психолого-педагогічній площині, як-от: психологічна (М. Гончарук [46], О. Кізь [90], О. Кляпець [91; 92], В. Радчук [178]), морально-психологічна, фізіологічна готовність молоді до створення власної сім'ї (Г. Дьоміна [69; 70], Г. Резничук [179], І. Сіданич [189]); умотивованість різних вікових груп учнівства та студентства до виконання визначених сімейними обов'язками соціальних ролей, зокрема щодо відповідального батьківства (А. Барбінова [13], Т. Демидова [54; 55], І. Дубровіна [68], Л. Єрьоміна [74], А. Іваниця [81], Л. Канішевська [85], А. Карасевич [86], І. Рогальська-Яблонська, Н. Рогальська [181], О. Чанцева-Коваленко [239], Н. Шелест [243]) тощо.

Крім того, зважаємо на вітчизняні монографії, автори яких розглядають проблему підготовки молоді до сімейного життя в різний спосіб, зокрема в аспекті здоров'язбереження (В. Шахненко [241]), формування цінностей сімейного життя (А. Грітчина, Л. Канішевська, О. Лящук, С. Свириденко [48]) тощо. Актуальність тематики визначила звернення до її опрацювання вітчизняною педагогічною думкою через захист низки дисертаційних праць (А. Грітчина [47], Л. Єрьоміна [74], О. Хомишак [236],

Н. Шелест [243], тощо), якими представлено сучасне бачення проблеми дослідження в межах наукового пошуку вчених.

З огляду на тему дослідження також окреслимо інтерес вітчизняної педагогічної думки до педагогічних періодичних видань (Н. Бурлаченко [23], Р. Даниляк [52], І. Дубенець [67], І. Карпич [88] та ін.), звернення до яких дозволяє відтворити розвиток певної освітньої ідеї/явища на соціокультурному тлі панівних концепцій та педагогічних поглядів.

Водночас попри наявність значних напрацювань із питань підготовки молоді до сімейного життя можна констатувати практичну відсутність у них гендерного компонента. Лише в незначній кількості сучасних дисертацій щодо означеного напрямку згадує про гендерні перетворення в суспільстві та їх вплив на сучасну сім'ю, натомість відзначаємо наявність у вітчизняному історико-педагогічному дискурсі низки досліджень (М. Воровка [32], Т. Дороніна [63-65], О. Онипченко [143-145], О. Петренко [153]), що демонструють можливості застосування гендерного підходу як методичного інструменту історико-педагогічного аналізу.

Аналітичне вивчення науково-педагогічних джерел щодо проблеми підготовки молоді до сімейного життя в гендерному ракурсі дало підстави для виокремлення низки наявних *суперечностей*, зокрема між:

- зорієнтованістю вітчизняної соціально-політичної та освітньої політики на європейський досвід формування та існування держав рівних прав та можливостей для всіх членів суспільства та певною ригідністю вітчизняних традицій щодо виховання молоді на засадах збереження «традиційних сімейних цінностей», які відтворюють та зміцнюють сталі моделі сімейних ролей, що обмежують можливості повної самореалізації особистості її «життєвим призначенням»;

- розумінням освітньою спільнотою важливості наслідування надбань вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки щодо формування в молоді готовності до сімейного життя та недостатнім урахуванням у визначеному

аспекті гендерного компонента, який відображає суттєві зміни в соціокультурному житті сьогоденного українського суспільства;

– важливістю ствердження суспільства рівних можливостей для жінок та чоловіків в Україні із одночасним гальмуванням процесу в освітній (практичній) площині;

– стрімким розвитком гендерних студій в Україні та відсутністю суттєвих практичних напрацювань щодо врахування гендерного складника у сфері сімейних відносин в аспекті підготовки молоді до виконання сімейних ролей, недостатньою увагою освітян-практиків до практичного (зокрема методичного) розв'язання проблеми з огляду на концепцію гендерного паритету.

Окреслені суперечності обумовили актуальність та практичну значущість дослідження. Отже, актуальність здійснення цілісного аналізу розвитку проблеми підготовки молоді до сімейного життя на сторінках педагогічної періодики пізньюорадянського суспільства (70-80-ті рр. ХХ ст.) з використанням гендерного підходу, а також ступінь наукової вивченості проблеми зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.): гендерний підхід».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до тематики, передбаченої планом науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету: «Теорія та практика підготовки майбутніх учителів до реалізації гендерного підходу в навчально-виховному процесі» (Реєстраційний номер 0119U102730). Тему дисертації затверджено рішенням ученої ради Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол №5 від 08 грудня 2016 р.) та уточнено рішенням ученої ради Криворізького державного педагогічного університету (протокол №7 від 12 січня 2023 р.).

Мета дослідження: схарактеризувати розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на сторінках журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.) з позицій гендерного підходу задля виявлення виховних концептів пізньорадянського періоду, сталість яких гальмує процес імплементації гендерної рівності до вітчизняного освітнього простору.

Завдання дослідження:

- визначити джерельну базу наукової проблеми задля встановлення теоретико-методологічних засад та уточнення сутності базових понять дослідження;

- простежити вплив політико-економічних та соціокультурних умов досліджуваного періоду на висвітлення змісту та спрямування підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» відповідно до визначених хронологічних періодів/етапів;

- виявити, систематизувати та проаналізувати провідні педагогічні ідеї щодо підготовки учнівства до сімейного життя в окреслених хронологічних межах із позицій гендерного підходу;

- визначити провідні тенденції подальшого розвитку ідеї підготовки молоді до сімейного життя у вітчизняному освітньому дискурсі та перспективи їхнього розвитку в гендерному аспекті у вітчизняній системі освіти учнівської молоді.

Об'єкт дослідження: процес розвитку педагогічної думки щодо підготовки учнівства до сімейного життя пізньорадянського періоду.

Предмет дослідження: теоретичні узагальнення та напрями практичного впровадження ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» у 70-80-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження – 70-80-ті роки ХХ ст. – обумовлені явищами, що відбулися в соціокультурному житті СРСР, до складу якого на той час входила Україна, які відобразилися на зсуві ідеологічної парадигми в бік людини (хоча й у межах радянської парадигми) та позначилися на

артикуляції проблеми підготовки учнівства до сімейного життя в освітньому процесі.

Нижня хронологічна межа – 70-ті рр. – обумовлена оновленням радянського законодавства щодо сім'ї та подружніх стосунків (Основи сімейного законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, 1968 р.; Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР, 1969 р.), які були спрямовані на піднесення ролі матері в сім'ї, що мало забезпечити успішне поєднання жінкою ролі матері з роллю трудівниці та вимагало перегляду сталого канону традиційних для радянського раннього періоду сімейних гендерних ролей, до виконання яких мали готувати молоде покоління.

Верхня хронологічна межа – 80-ті рр. ХХІ ст. – час, позначений суспільно-політичними умовами «перебудови», яка супроводжувалася освітніми реформами 1984 р. (Основні напрями реформи загальної і професійної школи). Саме на час «перебудови» припадає запровадження в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти навчального курсу «Етика та психологія сімейного життя» (1984 р.), що був спрямований на підготовку учнівства до сімейного життя та відображав тогочасну гендерну матрицю суспільства.

Особливість дослідження розвитку ідеї підготовки молоді до сімейного життя та гендерної проблематики робить можливим вихід за означені хронологічні межі задля теоретичного обґрунтування проблеми із встановленням її теоретичних витоків, визначенням соціокультурних передумов її формування з позицій гендерного підходу.

Методологічною основою дослідження став комплекс принципів (зокрема *науковості та наукового плюралізму, об'єктивності, детермінізму, історизму, системності, всебічності та цілісності*) та підходів до вивчення проблеми: *аксіологічний* (надав підстави для розгляду процесу підготовки молоді до сімейного життя із ціннісних позицій, як розвиток соціокультурних поглядів на сім'ю та виховання молоді в визначених хронологічних межах), *соціокультурний* (забезпечив можливість характеристики особливостей

розуміння нагальності проблеми у педагогічному на науковому дискурсах, що відображало загальне суспільне розуміння означеного явища), *системний* (дозволив розглядати проблему підготовки молоді до сімейного життя в сукупності соціальних, економічних та соціокультурних умов, що визначали систему цінностей суспільства в певний проміжок часу), *гендерний* (сприяв розгляду еволюції досліджуваного питання крізь гендерну освітню концепцію), *герменевтичний* (зробив можливим аналіз та систематизацію різноманітних поглядів учених на проблему дослідження як систему наративів із питань сімейних цінностей та гендерних пріоритетів) та *прогностичний* (уможливив виявлення пріоритетних напрямів розвитку проблеми) *підходи*.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань застосовано комплекс взаємопов'язаних методів, а саме:

- *теоретичні: загальнонаукові* (аналіз та синтез, порівняння та класифікація, узагальнення та інтерпретація);
- *конкретно-наукові: пошуково-бібліографічний метод* (був спрямований на пошук на систематизацію джерельної бази дослідження); *метод термінологічного аналізу* (дозволив конкретизувати поняттєвий апарат дослідження); *структурно-логічний* (сприяв побудові структури дослідження та визначенню логіки його проведення); *ретроспективний* (уможливив розгляд проблеми в її історичному русі від минулого до сучасності); *порівняльно-аналітичний* (забезпечив аналітичне вивчення дослідницьких матеріалів); *метод періодизації* (використаний задля визначення та характеристики періодів розвитку ідеї підготовки молоді до сімейного життя); *методи історичної актуалізації та екстраполяції* (сприяли виокремленню педагогічного досвіду та виявленню його відтворення в сучасній освітній практиці).

Джерельну базу дослідження склали історико-педагогічні матеріали, які було розподілено на такі групи:

нормативні джерела регуляторного характеру, що визначали ключові концепції державної сімейної та освітньої політик у визначених хронологічних межах та впливали на впровадження педагогічних ідей та досвіду щодо підготовки учнівства до сімейного життя в історико-педагогічній ретроспективі;

педагогічна преса 70-80-х рр. ХХ ст. – публікації, що розміщувалися на сторінках журналу «Сім'я і школа» впродовж 70-80-х рр. ХХ ст., та інші тогочасні публіцистичні, теоретичні та дидактичні матеріали, що присвячені ідеям підготовки учнівства до сімейного життя;

інтерпретаційні джерела, що відображають погляди науковців та педагогів-практиків на проблему підготовки учнівства до сімейного життя, зокрема в педагогічному ракурсі: монографії, автореферати та дисертації, наукові праці, які в різний спосіб висвітлюють проблему дослідження та дозволяють простежити її генезу у визначених хронологічних межах.

У дослідженні було використано матеріали Центральної наукової бібліотеки НАПН України ім. В. Вернадського НАН України, бібліотеки Криворізького державного педагогічного університету та значну кількість інформаційних ресурсів, розміщених у відкритих бібліотечних, наукових ресурсах тощо.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше*:

– схарактеризовано розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на сторінках журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.) з позицій гендерного підходу за визначеними хронологічними періодами: *перший* (1970-1980 рр.) – *ригідно консервативний період*, що позначився «застійними явищами» в соціокультурному житті країни, педагогічний журнал «Сім'я і школа» в цей час виступав транслятором державної освітньої політики, зокрема щодо питань підготовки учнівства до сімейного життя (ствердження важливості повноцінного функціонування інституту сім'ї як демографічного ресурсу країни; засудження розлучення батьків та збереження сімейних

стосунків; пропагування необхідності виконання жінкою материнської функції як її головного призначення та популяризація багатодітності; підкреслення важливості залучення жінки до виробництва та суспільного життя; формування стійких уявлень про «жіночі» та «чоловічі» професії; зміцнення уявлень про статевий розподіл сімейних обов'язків між чоловіком та дружиною; формування стереотипу суворої «мужності» та поступливої «жіночності»; упровадження батьківського просвітництва щодо морально-етичного аспекту проблеми підготовки учнівства до сімейного життя; започаткування ідей щодо системної (сексологічна, морально-психологічна, організаційно-практична, педагогічна) підготовки учнівства до сімейного життя); *другий* (1980-1991 рр.) – *інноваційно-підготовчий період*, на який припадає доба «перебудови», педагогічний журнал «Сім'я і школа» в цей час продовжував відображати ідеї державної освітньої політики, зокрема щодо питань підготовки учнівства до сімейного життя (ствердження беззаперечно визначального значення сім'ї у відтворенні людського потенціалу країни, вихованні та розвитку особистості; підвищена увага до ролі та значення материнства для жінки, виховання дівчинки/дівчини передусім як майбутньої матері/дружини; поступова імплементація тези про важливість розподілу родинних обов'язків між дружиною та чоловіком; подальший розвиток та зміцнення канону «ідеальної» жінки та «справжнього чоловіка»; актуалізація думки про важливість участі батька у вихованні дітей на рівних правах із матір'ю, утім із різним функціональним призначенням (мати відповідає за емоційне виховання дитини, батько – за розумове); розвиток просвітницької роботи (служба сім'ї, психологічні консультації, клуби) з питань сімейного життя, подружніх стосунків тощо), що умовно було розділено на два етапи: *підготовчий* (1980-1984 рр.) та *інноваційно-практичний* (1985-1991 рр.), відповідно до відбиття на шпальтах журналу результатів упровадження для учнів старших класів навчальних програм («Основи комуністичної моралі», «Гігієна статі», «Молода сім'я», «Етика та психологія сімейного життя») із підготовки до сімейного життя;

- у визначених хронологічних межах *простежено* генезу ключових понять дослідження (готовність/підготовка молоді до сімейного життя, сімейні цінності, гендерний підхід тощо) та уточнено їхні дефініції в сучасному вітчизняному науково-педагогічному дискурсі;
- *удосконалено та розширено* методологічну базу історико-педагогічного дослідження за рахунок використання гендерного підходу як базового інструменту аналізу педагогічних публікацій 70-80-х рр. ХХ ст. (опрацьовано 252 номери журналу «Сім'я і школа», що містить 7560 авторських статей);
- *набули подальшого розвитку* дослідження історії розвитку вітчизняної педагогічної думки кінця ХХ – початку ХХІ століття, що детерміновані впливом низки суспільно-політичних та соціально-культурних тенденцій, зокрема прагненням незалежної України увійти до кола країн європейської спільноти, що потребує засвоєння системи демократичних цінностей, із одночасним прагненням зберегти національну автентичність та традиційні (зокрема сімейні) цінності.

Практичне значення полягає в можливості використання результатів дослідження у змісті психолого-педагогічних дисциплін історико-педагогічного спрямування як демонстрація розвитку педагогічної публіцистики у 70-80-ті рр. ХХ ст. Теоретичні положення щодо педагогічних ідей підготовки молоді до сімейного життя можуть бути використані в розробці аналогічних дисциплін для здобувачів загальної середньої та вищої освіти. Матеріал дисертації становить інтерес із позицій сучасного інтенсивного розвитку гендерного напрямку в освіті як гарний матеріал для демонстрації гендерної матриці радянського суспільства та приклад застосування гендерного підходу для аналізу історико-педагогічних явищ.

Результати дисертаційної праці запроваджено в освітній процес закладів вищої освіти України через уведення відповідних тем до дисциплін педагогічного циклу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка №17/17 – 530 від 28.03.2023 р.); ДЗВО «Університет

менеджменту освіти» Національної Академії педагогічних наук України (довідка №01-102/217 від 11.04.2023 р.), Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради» (довідка №320 від 01.05.2023 р.); Криворізького державного педагогічного університету (довідка №08-282/3 від 18.05.2023 р.).

Особистий внесок здобувача. Особистим авторським внеском у публікації «Гендерна освіта та проблема підготовки молоді до подружнього життя: крапки перетину» (2021, співавтор Т. Дороніна) є артикуляція питань підготовки молоді до подружнього життя в сучасному педагогічному дискурсі. У публікації «Гендерна освіта: тенденції висвітлення питання у сучасному науково-педагогічному дискурсі» (2021, співавтори Т.Дороніна та Д. Шумська) авторський внесок полягає в конкретизації поняття гендерних підхід із методологічної точки зору. У статтях «Гендерні аспекти висвітлення проблеми сім'ї у журналі «Сім'я і школа» та «Гендерна рівність підзньорадянського періоду («Сім'я і школа» 70-80 ті рр. ХХ ст.) (2023, співавтор Т. Дороніна) автором продемонстровано можливості застосування гендерного підходу щодо особливостей сімейної та освітньої державної політики у визначений хронологічний період.

Апробація результатів дослідження. Результати теоретичного опрацювання та практичної реалізації завдань дослідження були представлені та обговорені на науково-практичних конференціях та семінарах різних рівнів, а саме:

– міжнародних: «Гендерні студії: навчання, дослідження та практика» (Кропивницький, 2018 р.); «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у ХХІ столітті» (Одеса, 2021 р.); «Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті і науці» (Кременець, 2021 р.);

– усеукраїнських: «Гендерна освіта в сучасному університеті: досвід, проблеми та перспективи» (Кривий Ріг, 2014 р.); «Підвищення якості освіти: стан, проблеми, перспективи» (Кривий Ріг, 2017 р.); «Педагогіка вищої

школи: досвід і тенденції розвитку» (Запоріжжя, 2019 р.); «Освіта і наука в умовах інноваційного розвитку суспільства» (Дніпро, 2022 р.);

– регіональних: «Використання новітніх педагогічних технологій в умовах модернізації сучасної освіти» (Кривий Ріг, 2017 р.); «Навчання впродовж життя як концептуальна ідея розвитку сучасної моделі освіти» (Кривий Ріг, 2019 р.); «Професіоналізм педагога – стратегія оптимізації сучасної освіти» (Кривий Ріг, 2021 р.); «Інноваційний розвиток сучасної освіти: від теорії до практики» (Кривий Ріг, 2022 р.).

Основні положення дисертації обговорювалися на наукових семінарах методичного об'єднання молодих науковців кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету та на засіданнях кафедри педагогіки (2017–2022 рр.).

Публікації. Основні положення й результати дисертаційної роботи відображено в 18 публікаціях автора (15 – одноосібних): 4 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному виданні, 6 – у наукових виданнях, 7 – у збірниках матеріалів міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг становить 282 сторінки дисертаційного тексту (210 сторінок – основний текст). Робота містить 2 таблиці та 8 рисунків, що охоплюють 6 сторінок. Список використаних джерел включає 257 найменування (із них 8 – іноземними мовами). У дисертації представлено 5 додатків на 25 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ПІДГОТОВКА МОЛОДІ ДО ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Конкретизація проблеми підготовки молоді до подружнього життя в історико-педагогічному аспекті спрямована на розв'язання завдання визначення джерельної бази наукової проблеми, встановлення теоретико-методологічних засад її вивчення, виокремлення періодів/етапів актуалізації проблеми у визначених хронологічних межах та уточнення сутності базових понять дослідження. Задля виконання окреслених завдань було використано функціональний, соціокультурний, аксіологічний, системний, гендерний підходи та пошуково-бібліографічний, структурно-логічний, ретроспективний та метод термінологічного аналізу й періодизації.

1.1. Джерельна база дослідження

Докладне та ретельне висвітлення проблеми дослідження потребувало опрацювання значної кількості джерельного матеріалу, що мав бути систематизований відповідно до наявної історико-культурної традиції. Дотримання визначеного аспекту відбулося завдяки встановленню трактування сутності поняття «педагогічне джерело» сучасною історико-педагогічною наукою та проведення класифікації досліджуваного матеріалу.

Вітчизняна історико-культурна традиція базується на дослідженнях таких учених, як О. Адаменко [2; 3], Л. Ваховський [27], Л. Голубнича [42], Н. Гупан [50], С. Золотухіна [80], О. Сухомлинська [209], які у своїх наукових працях наголошують на важливості фактичного матеріалу в еволюції педагогічних знань (Л. Голубнича) та можливостях джерельної бази розширювати предметне поле наукових розвідок (Н. Гупан). Опрацювання наукових робіт дозволило зупинитися на визначенні педагогічного джерела, поданого Л. Голубничою, яка зазначає, що історико-педагогічні джерела несуть інформацію про важливі для розвитку педагогічної думки та педагогічної науки події та явища, а також дозволяють «відтворити

особливості історико-педагогічних процесів, явищ, педагогічної свідомості, конкретно-історичні умови, які впливали на світогляд, а внаслідок, й на педагогічні концепції провідних педагогів минулого, з'ясувати дію та роль самої педагогічної науки в житті та розвитку суспільства» [42]. У своїй тематичній сукупності історико-педагогічні джерела становлять джерельну базу дослідження окресленого в темі педагогічного явища.

Наявність значного масиву матеріалу, який може визначатися джерельною базою дослідження, дозволяє науковцям групувати його відповідно до різних об'єднуючих чинників. Зокрема, Н. Гупан базує свою класифікацію джерел на критерії «активності» їхнього використання науковцями: 1) джерела документальні; 2) джерела оповідні; 3) джерела особового походження; 4) джерела масові; 5) джерела не масові; 6) джерела історіографічні; 7) джерела підручникотворення; 8) джерела наочні, 9) джерела електронні [50, с.67]. Утім науковець зазначає винесення на межі пропонованої класифікації архівних джерел (через можливість застосування іншого принципу класифікації джерельного матеріалу – класифікація за місцем розташування) та констатує умовність межі поділу між різними групами джерел.

Свою класифікацію писемних педагогічно-історіографічних джерел обґрунтовує Л. Голубнича, коли диференціює їх на оповідні (наукові, публіцистичні, особистого походження, критико-бібліографічні, художні), дидактичні (підручники, посібники, навчальні плани, програми, плани уроків, протоколи педагогічних рад, звіти викладачів, конспекти лекцій) та документальні (актові, статистичні та картографічні) [43, с.88-91].

У своїй класифікації джерельної бази дослідження спираємося на наявні в сучасній історико-педагогічній галузі наукові розвідки (О. Голубнича, Н. Гупан та ін.), відповідно до яких матеріал дослідження був систематизований та розглянутий за чотирма групами:

- 1) *нормативні джерела регуляторного характеру*, що визначали ключові концепції державної сімейної та освітньої політик у визначених

хронологічних межах та впливали на впровадження педагогічних ідей та досвіду щодо підготовки учнівства до сімейного життя в історико-педагогічній ретроспективі;

2) *педагогічна преса 70-80-х рр. ХХ ст.* – публікації, що розміщувалися на сторінках журналу «Сім'я і школа» впродовж 70-80-х рр. ХХ ст., та інші тогочасні публіцистичні, теоретичні та дидактичні матеріали, присвячені висвітленню ідей підготовки учнівства до сімейного життя;

3) *інтерпретаційні* джерела, що відображають погляди науковців та педагогів-практиків щодо проблеми підготовки учнівства до сімейного життя, зокрема в педагогічному ракурсі: монографії, автореферати та дисертації, наукові праці, які в різний спосіб висвітлюють проблему дослідження та дозволяють простежити її генезу визначених хронологічних межах.

Коротко схарактеризуємо визначені групи джерел відповідно до специфіки залучених матеріалів.

Перша група джерел містить державні матеріали, що визначали ключові концепції державної сімейної та освітньої політик у визначених хронологічних межах (Закони СРСР та УРСР, Закони України, Постанови Верховної Ради України, Постанови Кабінету Міністрів України, накази, листи та розпорядження Міністерства освіти і науки України; рекомендації та концепції, розроблені державними установами, метою яких було окреслення сутності проблеми в освітньому дискурсі та подання конкретних рекомендацій, що мали б бути враховані в педагогічній діяльності) та регламентували напрям та сутність упровадження педагогічних ідей та досвіду щодо підготовки учнівства до сімейного життя в історико-педагогічній ретроспективі з урахуванням гендерного аспекту.

Зокрема, це:

– Кодекс законів про родину, опіку, одруження і про акти громадянського стану УРСР, 1926 р. [93]; Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадського стану, 1946 р. [94]; Кодекс законів о семье,

опеке, браке и актах гражданского состояния Украинской ССР, 1954 р. [95];
Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР, 1969 р. [96];

– Закони України (Про державну допомогу сім'ям з дітьми, 1992 р. [158]; Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, 2000 р. [159]; Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні, 2000 р. [175]; Сімейний кодекс України, 2002 р. [197]; Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, 2005 р. [160]; Про освіту, 2017 р. [170]; Про вищу освіту, 2014 р. [154]);

– постанови Верховної Ради України (Про Концепцію державної сімейної політики, 1999 р. [166]; Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення», 2011 р. [174]; Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Сімейна політика України – цілі та завдання», 2015 р. [172]);

– Указ Президента України (Про Національну програму «Діти України», 1996 р. [167])

– постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України (Про національну програму планування сім'ї, 1995 р. [168]; Про програму «Українська родина», 2001 р. [171]; Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року, 2006 р. [163]; Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року, 2007 р. [161]; Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, 2006 р. [59]; Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2016 року, 2013 р. [162]; Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, 2018 р. [164], Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих у рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності [165]);

– накази Міністерства охорони здоров'я України (Про впровадження менеджмент-інформаційної системи «Репродуктивне здоров'я», 1999 р. [155]);

– накази, листи Міністерства освіти і науки України департаментам (управлінням) освіти і науки обласних, Київської міської державних адміністрацій, Інституту післядипломної педагогічної освіти (Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту, 2009 р. [156]; Про скасування висновку [174]) тощо.

Також до цієї групи увійшли матеріали із визначеним цільовим призначенням, зокрема рекомендації та концепції, розроблені тими чи тими установами, метою яких було окреслення сутності проблеми в освітньому дискурсі та подання конкретних рекомендацій, що мали б бути враховані в педагогічній діяльності. Зокрема, це: Концепція національного виховання, 1994 р. [99], Концепція сучасного українського виховання, 1996 р. [101], Концепція сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина» (2012 р.) [100].

Опрацювання першої групи джерел відбувалося одночасно з характеристикою періодів/етапів розвитку проблеми розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя, що відображено на шпальтах журналу «Сім'я і школа», дозволило виявити нормативно-правове підґрунтя практичного впровадження певних ідей/концепцій/поглядів до освітнього процесу та надало можливість встановити особливості відображення розв'язання проблеми на конкретному історичному проміжку.

До *другої групи* джерел було віднесено матеріали педагогічної періодики 70-80-х рр. ХХ століття, зокрема журнал «Сім'я і школа» («Семья и школа», 1970-1990 рр.), що став предметом нашого дослідження, та низка тогочасних періодичних видань («Воспитание школьников» (1970-1991 рр.), «Советская педагогіка / Педагогіка» (1975-1991 рр.), «Вожатий»).

У виокремленні означеної групи джерел було використано працю Т. Курило щодо педагогічної періодики 60-70 рр. ХХ ст. [115], де вказано, що

з початку 60-х рр. ХХ ст. педагогічна преса почала виділятися в окремий вид періодичних видань, та наведено відомості, відповідно до яких у період 1961-1990 рр. в УРСР видавалося 67 найменувань типологічно різних видань педагогічної преси, серед яких – 10 одиниць журналів.

З огляду на значний обсяг матеріалу, тематику нашої роботи для детального аналізу було обрано журнал «Сім'я і школа» («Семья и школа», далі за текстом – СШ) за 1970-1990 рр. Проблема дослідження обумовила звернення саме до цього видання, оскільки воно мало подвійне значення – спрямоване на батьків, воно виконувало просвітницьку роботу та встановлювало зв'язок між батьками (сім'єю) та вчителями (школою); спрямоване на вчителів, воно через журнальні публікації пояснювало вчителям напрями розвитку шкільної освіти та освіти взагалі, надавало необхідний методичний матеріал для навчальної та виховної роботи.

Також нас зацікавила думка О. Овчарової про те, що періодична педагогічна преса (зокрема журнал «Сім'я і школа») була «вагомим літописом вітчизняної освіти та виховання, що фіксував усі матеріали про головні події та ідеї свого часу, що пов'язані з розвитком освіти та виховання» [142]. Підготовка учнівства до сімейного життя – суто виховна проблема, що в хронологічних межах дослідження мала морально-етичний зміст, тож саме на сторінках журналу «Сім'я і школа» порушувалися питання, пов'язані з сім'єю, «змінами її місця у сучасному світі» [142]. Також важливою для нас стало твердження дослідниці про те, що «головною особливістю статей журналу була єдина позиція авторів: сім'я повинна відігравати провідну роль у вихованні дітей різного віку та надавати сприятливий на них вплив. Проте не завжди батьки усвідомлювали силу емоційного й морального впливу періодики і тим самим позбавляли себе важливого засобу виховання своїх дітей» [142].

Поділяючи наведену вище думку дослідниці, вважаємо за необхідне зробити таке уточнення. У журналі дійсно висвітлювалася єдина позиція, яка, проте, була не лише позицією редакції самого журналу. Це єдина думка

ідеологів радянського суспільства, які саме через періодичні видання здійснювали свою пропагандистську діяльність, роз'яснювали та популяризували напрями розвитку суспільства «під керівництвом комуністичної партії». Тому журнал, який було започатковано Академією педагогічних наук СРСР ще в 1946 р., відтворював на своїх шпальтах тогочасні виховні концепти. Зважаючи на слушне зауваження В. Кульчицького про те, що тогочасні публікації «вирізняються ідеологічною упередженістю та ідеологічною заангажованістю в оцінюванні засадничих положень освітньо-виховного процесу» [113, с. 47], звертаємо увагу на їхній дієвий характер. Жанровою специфікою публіцистики є миттєва реакція на поточні події та актуальні проблеми, тож відображення на шпальтах журналу «Сім'я і школа» проблеми підготовки учнівства до сімейного життя дозволяє відтворити цілісну картину існування тогочасного освітнього дискурсу, відображення в ньому проблем соціального устрою суспільства, що впливало на напрями розвитку та зміст виховання.

Упродовж визначеного хронологічного періоду дослідження (1970-1990 рр.) журнал «Сім'я і школа» видавався щомісяця (хоча було декілька об'єднаних випусків), загалом було опрацьовано 252 номери журналу «Сім'я і школа» (21 рік по 12 випусків). Номери не однакові за обсягом, тематичними розділами, змістом. У середньому кожен номер містив до тридцяти авторських статей. Тож нами було опрацьовано (за рубриками, ключовими словами та проблемами, які порушували автори) 7560 авторських статей.

Третю групу становлять інтерпретаційні джерела, до яких увійшли наукові праці різної ваги, що відображають ті чи ті концепції щодо проблеми підготовки учнівства до сімейного життя, зокрема в педагогічному ракурсі: монографії, автореферати та дисертації, наукові праці, які в різний спосіб висвітлюють проблему дослідження та дозволяють простежити її історичний розвиток у визначених хронологічних межах.

Матеріали цієї групи було розділено на кілька підгруп, з урахуванням їхнього функціонального значення для нашої роботи:

- розглядають історико-педагогічний контекст проблеми; торкаються питань історії розвитку вітчизняної системи освіти у визначених хронологічних межах із загальнотеоретичних та гендернозорієнтованих позицій;
- презентують варіанти аналізу вітчизняної педагогічної періодики в різні хронологічні періоди;
- артикулюють педагогічний, психологічний та гендерний аспекти проблеми, виходячи з сучасних наукових позицій;
- уточнюють поняттєво-категорійний апарат дослідження.

Отже, *перша підгрупа* містить наукові публікації різної ваги (монографії, дисертації, матеріали наукових та науково-практичних конференцій тощо), які відбивають рух соціально-політичної та науково-педагогічної думки у визначеному тематичному напрямі. Схарактеризуємо ті матеріали, які були найбільш значущими для нашої роботи.

Зокрема, це монографії Л. Березівської «Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» (Київ, 2008 р.) [19], В. Кравця «Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді» (Київ, 2000 р.) [105], В. Шахненка «Підготовка старшокласників до здорового способу життя, створення сім'ї і виховання здорових дітей: теоретичні та практичні аспекти» (Харків, 2014 р.) [241]. Також вагомими для роботи були колективні монографії «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні» (Київ, 2008 р.) [10], «Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу» (Харків, 2015 р.) [48], «Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах» (Харків, 2016 р.) [44].

Значущими для нашого дослідження стала значна кількість праць В. Кравця, зокрема його монографія «Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді» [105], опрацювання якої дозволило визначити стан проблеми дослідження в науковому дискурсі кінця ХХ ст., допомогло з'ясувати його термінологічний апарат та окреслити головні напрями освітньої та просвітницької діяльності у визначеному часовому проміжку.

Звернення до дисертаційних праць, теми яких дотичні до предмета нашого дослідження (Додаток Б), та наукових публікацій дозволяє констатувати, що провідними напрямками сучасних пошуків науковців переважно є аналіз проблеми готовності молоді до сімейного життя з аксіологічних позицій (А. Барбінова «Виховання сімейних цінностей учнів у навчально-виховному процесі професійно-технічних навчальних закладів» (Умань, 2017 р.) [13], Н. Шелест «Формування ціннісного ставлення до створення сім'ї у студентів аграрних коледжів у позааудиторної діяльності», Київ, Умань, 2019 р. [243]), визначення педагогічних умов та практичних шляхів підвищення рівня готовності учнівства та студентської молоді до сімейного життя та шлюбу (А. Бондарчук «Виховання у студентської молоді культури сімейних взаємин», Київ, 2011 р. [20], Н. Гусак «Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька», Луганськ, 2005 р. [51], Л. Єрьоміна «Соціально-педагогічні умови формування у вихованців закладу інтернатного типу готовності до сімейного життя», Мелітополь, 2019 р. [74]; А. Іваниця «Педагогічні засади сімейного виховання студентської молоді», Київ, 2015 р. [81]; А. Карасевич «Формування готовності студентської молоді до створення сім'ї», Київ, 2009 р. [86]), вивчення досвіду інших країн щодо підготовки молоді до сімейного життя (Н. Левчик «Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у США та Великій Британії», Тернопіль, 2010 р. [118]; Л. Яворська «Підготовка молоді до сімейного життя в США», Тернопіль, 2007 р.) [248]) тощо. Звернення до згаданих робіт дало підстави для узагальнень щодо актуальності теми дослідження, її місця в сучасному науковому дискурсі, з огляду на гендерний аспект проблеми зокрема.

Опрацьовані дослідження дозволяють стверджувати, що психологи виявляють тенденції щодо шлюбно-сімейних уявлень сучасної молоді та пропонують низку діагностичних методик, які дозволяють виявити «найбільш актуальні проблеми в дошлюбний період» та сприяють створенню для респондентів напрямків корекційної програми [111]. Тобто наукові

дослідження психології у визначеному напрямі переважно спрямовані на виявленні причин, що призводять до «недостатньої сформованості в сучасній українській молоді психологічної готовності до шлюбно-сімейних відносин» [132, с. 193]. Представлені в дослідженнях психологічні підходи до означеної проблематики дозволили нам припустити, що вчені розглядають проблему переважно в аспекті готовності до сприйняття іншої людини та готовності до певної самопожертви з урахуванням психологічних особливостей чоловіків та жінок, а отже, концентруючи увагу на статевих відмінностях. Ознайомлення зі згаданими вище працями дозволило встановити специфіку висвітлення проблеми підготовки молоді до сімейного життя з психологічної точки зору, що певним чином відрізняється від педагогічних поглядів щодо визначального впливу соціокультурних чинників та виховної діяльності на комплексному формуванні готовності особистості до сімейного життя, де психологічна готовність є лише одним зі складників

Історико-педагогічний контекст проблеми представлений переважно роботами вчених, які актуалізують погляди педагогів минулого на питання сімейного виховання та виховання «справжнього сім'янина» (Л. Єршова, «Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX століття)», Житомир, 2015 р.) [73]) у педагогічній спадщині видатних постатей, зокрема А. Макаренка (К. Ткаченко [213], Г. Хархан [218]), В. Сухомлинського (Ф. Бацевич [15], Т. Герасименко [37]); висвітлюють традиції сімейного виховання в Україні (Т. Алексеєнко [4; 5], Алі Шкофа Касім [6]), описують історичні практики підготовки членів родини до виконання сімейних обов'язків (О. Хомишак [236]). Також варто зазначити, що питання підготовки молоді до сімейного життя в історико-педагогічній ретроспективі інколи пов'язується науковцями з питанням статевого виховання, яке розглядається як частина виховання морального (О. Василенко [26], Т. Кравченко [108; 109]).

Опрацювання наукових праць дало можливість встановити особливості інтерпретації проблеми підготовки учнівства до сімейного життя в певний

історичний період та визначити ті положення, що слугували концептуальною основою для подальшого розвитку педагогічної думки стосовно проблеми дослідження. Зокрема, у роботі Д. Хархан («Виховання сім'янина в педагогічній спадщині А.С.Макаренка») означено коло поглядів А. Макаренка на підготовку учнів до сімейного життя в аспекті статевого виховання. Авторка так визначає мету своєї роботи: «розгляд поглядів А. С. Макаренка на процес виховання особистості сім'янина в його педагогічній спадщині, які можна використовувати в сучасному статевому вихованні дітей» [218, с.66]. Такий підхід дає підстави констатувати: 1) зв'язок «виховання особистості сім'янина» зі статевим вихованням; 2) розгляд статевого виховання передусім як виховання морального, що відмовляється від артикуляції статевої просвіти («А. С. Макаренко наголошував, тільки тоді, коли в дитини вже виховане ставлення до інтимного життя людей, коли в неї є велика звичка до цнотливого замовчування про деякі речі, тільки тоді, у більш пізньому віці, можна говорити з дитиною про статево життя» [218, с.68]); 3) відсутність урахування гендерного чинника в означеному питанні.

До цієї групи джерел також було віднесено наукові праці, що торкаються історії розвитку вітчизняної освіти у визначених хронологічних межах та дозволяють нам конкретизувати місце питання підготовки молоді до сімейного життя на соціокультурному тлі пізньорадянського періоду. Зокрема, це докторська дисертація О. Лаврут «Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 80-х рр.: вимір України» (Вінниця, 2021 р.), де представлено «реконструкцію історичної епохи, на тлі якої відбувалася реалізація функцій радянською школою, розкрито різні аспекти діяльності радянської школи протягом другої половини 1940–1980-х рр.» [116, с.2-4].

До *другої підгрупи* було віднесено дисертаційні праці та наукові публікації, які подають варіанти вивчення історико-педагогічних явищ через друковані засоби представлення наукової інформації – педагогічну пресу, зокрема вітчизняні періодичні видання (І. Дубінець [67], І. Єсьман [75], І. Карпич [88], Т. Курило [115], С. Лобода [123; 124], О. Овчарова [142],

О. Сараєва [186; 187], В. Федяєва [215]). Особливістю таких джерел науковці вважають «рішення широкого діапазону завдань, відображення прогресивних досягнень вітчизняної і зарубіжної теорії та практики, швидке реагування на потреби суспільства, школи, сім'ї» [67, с.4]. Саме такі видання ставали майданчиками для обговорення громадськими діячами, педагогами, письменниками, науковцями та вчителями-практиками найбільш актуальних освітніх проблем. Тож педагогічна преса виявилася однією з форм «вияву педагогічної свідомості й ефективним засобом впливу на неї, специфічним механізмом творчого науково-педагогічного освоєння дійсності» [123]. Важливими також для роботи вважаємо зауваження І. Єсьман [75] щодо просвітницької ролі періодичної преси, яка ставала чи не головним носієм тогочасної педагогічної інформації для батьків, та думку І. Карпич про те, що публікації на сторінках газет і журналів перетворюють пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події [88, с.3]. На радянській періодиці 60-80-рр. ХХ ст. зосереджує свою увагу Т. Курило, коли розглядає питання відображення в ній ідей гуманізму. Ця праця була корисною для нашої роботи через наведення дослідником інформації щодо педагогічних видань означеного періоду.

Третя підгрупа представлена дослідженнями, які артикулюють педагогічний, психологічний та гендерний аспекти проблеми, виходячи з сучасних наукових позицій.

Має значне висвітлення проблема підготовки учнівства до сімейного життя й у працях вітчизняних науковців-психологів, які в різний спосіб актуалізують питання готовності учнівства та молоді до сімейного життя, тут варто назвати С. Виговську та Ю. Кружаліну [28], О. Бацилеву та В. Астахова [19], А. Галкіну [34], Т. Демидову [54; 55] та Л. Долинську [62], Л. Крижановську [111], Т. Левицька [117], О. Міненко [132], В. Радчук [178], О. Чанцеву-Коваленко [239] та ін., які зосереджують свою увагу на психологічному аспекті проблеми. Зокрема, О. Чанцева-Коваленко констатує, що в соціально-психологічній літературі проблема дослідження

переважно «пов'язана із психологічною готовністю чоловіка та жінки стати батьками», при цьому об'єктом дослідження є «вплив психологічної атмосфери сім'ї на психологічний розвиток плоду, на формування позитивного ставлення матері до майбутньої дитини» [239, с.98].

Відповідно до визначеного в темі дослідження гендерного аспекту розгляду проблеми підготовки учнівства до сімейного життя було опрацьовано значну кількість джерел, які висвітлюють сутність гендерного підходу в освіті та гендерну оцінку розвитку інституту сім'ї в Україні. Це різнопланові за спрямуванням дослідження (О. Аніщенко [8], Л. Булатова [22], С. Вихор [30], М. Воровка [32], О. Главник [38], Т. Говорун [39; 40], Т. Голованова [41], Т. Дороніна [63-65], М. Дубас [66], В. Кравець [104-107], О. Петренко [152-153], Т. Савків [185], Л. Смоляр [202], О. Цокур [238] тощо), які відображають загальні погляди вчених, пов'язані з ключовими для дослідження поняттями (гендер, гендерний підхід, гендерна освіта, гендерні стереотипи тощо) та провідними вітчизняними концепціями щодо гендерного погляду на сучасну українську сім'ю та формування гендерної культури молодого учнівства та студентства.

Відзначимо наявність низки публікації гендерної тематики [35; 36], які торкалися проблеми державної сімейної політики та загальних питань гендерної освіти, що також були використані в роботі задля встановлення сутності гендерної освітньої політики та особливостей упровадження гендерного компоненту в сучасну державну сімейну політику України.

Також до цієї підгрупи джерел віднесено економічні та соціологічні праці, які торкаються демографічних проблем ([56; 57; 60; 78; 133; 135; 136; 141; 150; 151; 190; 204; 204; 211; 237]). Зокрема, це наукові доробки А. Непиталюка [137] та С. Ничипоренко [138; 139]. У дисертаційній праці А. Непиталюка («Формування стратегії демографічної стійкості України в умовах глобалізаційних перетворень», Вінниця 2021 р.) розглянуто широке коло питань демографічної стійкості країни, державної демографічної політики, «розвитку інституту сім'ї як первинної ланки суспільства» [137,

с.68], «державної демографічної стратегії щодо контролю народжуваності та інституціоналізації сімейних цінностей» [137, с.73].

Беззаперечно, корисним для нас було твердження науковця про принциповий перегляд соціокультурної парадигми відповідно до сучасних загальноєвропейських трендів гендерного рівноправ'я як ознаку сучасного демографічного розвитку України [137, с.105]. Серед причин погіршення демографічного стану України С. Ничипоренко називає втрату міцних національних традицій у ставленні до сім'ї, що відбувається в умовах «радикальної переоцінки цінностей, змін у ставленні молоді до шлюбу та сім'ї» [139, с.34]. Також у своїй праці дослідник наводить кількісні показники змін у демографічному стані України продовж 1989-2003 рр., що були використані нами у представленій роботі.

До *четвертої підгрупи* джерел нами було віднесено ті, завдяки яким було уточнено науково-поняттєвий апарат дослідження. Це словниково-довідникові джерела та інші матеріали. Опрацювання джерел словниково-довідкового характеру (словники, довідники та енциклопедії) дозволило конкретизувати базові поняття дослідження та визначити специфіку педагогічних, психологічних, соціологічних та ін. дефініцій.

Виявлення та систематизація джерельної бази дослідження окреслило коло наукового пошуку історико-педагогічної генези ідей підготовки учнівства до сімейного життя та спрямувало роботу в напрямі конкретизації термінологічного апарату дослідження.

1.2. Сутність та зміст основних понять дослідження

Із огляду на значний масив опрацьованої інформації задля її системного та цілісного висвітлення важливим вважаємо конкретизацію базових понять дослідження з урахуванням у науковому дискурсі різних методологічних підходів щодо проблеми дослідження.

Передусім зазначимо, що до кола наукового вивчення проблеми підготовки учнівства до сімейного життя на сьогодні введено значну

кількість взаємопов'язаних понять, які потребують свого уточнення в межах проблеми дослідження. Об'єкт та предмет дослідження обумовили об'єднання понять у дві групи навколо ключових слів: «сім'я» та «гендер». Водночас науковий контекст вивчення проблеми потребував попереднього встановлення сутності поняття «педагогічна періодика».

Маємо констатувати, що сучасна педагогічна думка одним із ефективних механізмів цілісного історико-педагогічного аналізу вважає вивчення генези дослідницької проблеми через тогочасні друковані засоби поширення інформації. Аналізуючи теоретичні напрацювання та пріоритетність преси в сучасному українському суспільстві, можемо зазначити, що проблеми педагогічної публіцистики є предметом дослідження багатьох науковців, а саме: О. Адаменко [3], Л. Березівської [19], С. Золотухіної [80], С. Лободи [123; 124], О. Сухомлинської [209; 210], В. Федяєвої [215] та ін. Проте, як зауважує Л. Вайда, цю проблему не можна вважати достатньо вивченою, оскільки багато аспектів є дискусійними й потребують подальшого, більш широкого огляду [25, с.103].

Відтак, спираємося на загальну дефініцію «публіцистика», яке презентує М. Титаренко: публіцистика – це «складний соціокультурний феномен, що одночасно виявляє себе у сферах журналістики (газетна/журнальна, теле-, радіопубліцистика), літератури (художня публіцистика), філософії (світоглядна публіцистика); актуалізується на різних рівнях (стиль, метод, жанр, метатекст, професія, наука, світогляд, явище) з метою продуктивного впливу на об'єкт (особа-людство, країна-світ), який у результаті стає суб'єктом (співтворцем-відтворювачем) феномена, впроваджуючи його в приватне та суспільне життя (від самопізнання і світопізнання до самореалізації та світоперетворення), забезпечуючи історичну тяглість феномена в просторі та часі» [212, с.48]. Разом із тим, виходячи з основних тезисів С. Лободи, вважаємо, що провідними чинниками, які впливають на виникнення потреби в публіцистичному способі вираження педагогічної думки, є соціально-

педагогічні процеси, боротьба ідей (серед яких основними стали педагогічні ідеї), напрямів, поглядів у суспільстві, культурі, освіті, які впливають на становлення педагогічної періодичної преси [124, с.44]. На думку авторки, генеза педагогічної преси та педагогічної творчості є взаємопов'язаними та взаємозумовленими процесами, що мають спільну соціально-політичну й національно-культурну детермінацію. Звідси виникають нові ідеї, які репрезентуються в суспільстві, потребують нового джерела їхнього вияву, апробації. Таким чином формується педагогічна публіцистика. Отже, стверджує науковець, педагогічна публіцистика – це рід творів, присвячених актуальним проблемам педагогіки, які містять оцінку цих проблем авторами й дають уявлення про способи їх вирішення, адресовані не тільки вузькому колу фахівців, але й широкій громадськості, та які здійснюють стимулюючий вплив та розвиток педагогічної теорії та практики [124, с.44].

Враховуючи вищезазначене, ми можемо зауважити, що значення педагогічної публіцистики полягає у взаємодії понятійно-логічних і емоційно-образних засобів викладу педагогічної думки, яка впливає не тільки на формування громадської думки, а й на педагогічну свідомість. Водночас на основі опрацьованого науково-теоретичного матеріалу можемо сформулювати низку функцій, котрі виконує педагогічна публіцистика: виховна (активно впливає на свідомість і поведінку читачів, формує цільові установки масової свідомості); діагностико-прогностична (описує та прогнозує подальший розвиток освіти, різних педагогічних систем і відносин з метою привертання уваги до проблеми); інформаційна (педагогічна публіцистика відображає або передбачає актуальні, суспільно значущі педагогічні проблеми); інформаційно-когнітивна (привертає увагу до педагогічних новацій, нововведень, ідей і технологій, популяризує нові наукові знання); нормативна (формує громадську думку щодо проблем та норм сучасного педагогічного процесу); прогностична (передбачає розвиток подій, явищ, ідей, результатів дій, новацій); стимулююча (спонукає до самостійного вирішення теоретичних і практичних проблем); актуалізуюча (дає змогу

осмислити педагогічний досвід, мистецтво, виховання, професійні компетентності педагогів); інтегративна (інтегрує знання й інформацію з різних галузей освіти, культури, науки). Окреслені функції, на наш погляд, відображають суть педагогічної публіцистики. З іншого боку, сама публіцистика, що отримала новий зміст, шукала й знаходила нові форми вираження цих функцій: з'являлися й розвивалися види, форми, жанри публіцистики як виду літератури, а також нові типи періодичних видань. Отже, педагогічна публіцистика – це насамперед одна з основ інформації, історії, теорії та практики педагогічної преси, яка забезпечує невід'ємну складову педагогічної науки. Вона формувала та продовжує формувати складові педагогічної діяльності як у студентів, вчителів, викладачів, так і у всіх читачів. Формуючи мотивацію й досвід, стимулює до нових звершень.

Водночас звертаємо увагу на позицію С. Лободи щодо понять «педагогічна думка» та «педагогічна ідея». Науковець підкреслює, що предметом історико-педагогічного дослідження може стати не лише педагогічний процес (явище), а й сприйняття, розуміння та обговорення його суспільством та окремими його представниками, що формують комплекс педагогічних ідей, які, зі свого боку, виступають як «квінтесенція педагогічної думки, концентрація та вираження найбільш глибоких (константних) напрямів (тенденцій) її розвитку» [124, с.42]. Тобто, на думку вченої, педагогічна ідея є найяскравішим виявом педагогічної думки, яка народжується та нагромаджується через необхідність практичного розв'язання практичних освітніх проблем. Цінним для нас стало таке міркування С. Лободи: «З невирішеності протиріч народжується й розвивається певна ідея, конкретний зміст якої становить судження відносно суперечливого питання, пропозиції шляхів вирішення проблеми. Іншими словами, рушійна сила розвитку ідеї – педагогічна проблема» [124, с.42]. Означена позиція вченої доводить, що підготовка молоді до сімейного життя як педагогічна проблема впродовж десятиліть збагачувалася педагогічними ідеями, які набували своєї практичної реалізації, створюючи науково-

педагогічний дискурс навколо певної проблеми, у нашому випадку – проблеми підготовки учнівства до сімейного життя.

Із позицій нашого дослідження вважаємо доречним зауваження Л. Суворової про те, що «своєрідність дискурсу залежить від світоглядно-аксіологічних доміант певної культури – концептів як семантичних маркерів» [207, с.9]. Такими семантичними маркерами, на нашу думку, виступають поняття, тлумачення яких у той чи той проміжок часу різнилися залежно від соціокультурного контексту. Власне, ці семантичні маркери увійшли до першої поняттєвої групи нашого дослідження.

Зокрема, до понять, що входять до *першої групи «сім'я»*, були віднесені такі: «сім'я», «батьківство/материнство» (усвідомлене батьківство, відповідальне батьківство) та «підготовка» (готовність/здатність до шлюбу), тощо. Таким чином в означеній групі було утворено *три тематичні підгрупи понять*:

– поняття, що входять до тематичного кола, визначеного нами як «сім'я» (сім'я, шлюб; цінності, сімейні цінності, традиційні цінності);

– поняття, що входять до тематичного кола, визначеного нами як «гендер» (гендер, гендерні стереотипи, гендерне виховання, егалітарність);

– поняття, що входять до тематичного кола «готовність» (підготовка, готовність до створення сім'ї).

Підпорядкованість базових понять, що були використані в роботі, унаочнено на Рис.1.1.

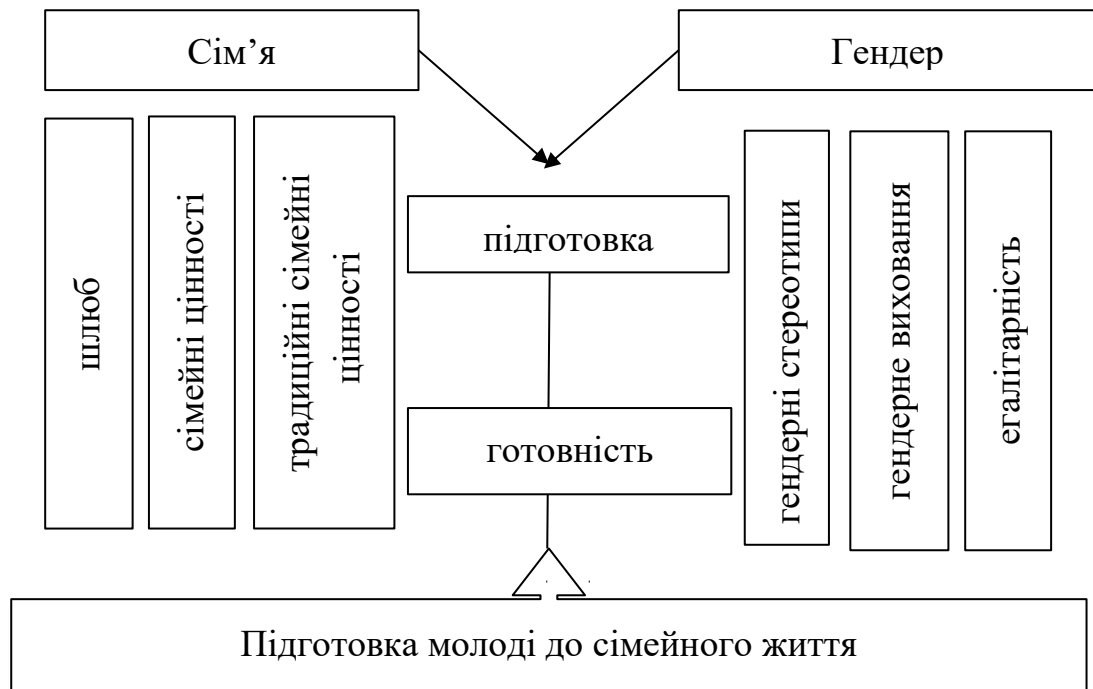

Рис.1.1. Базові поняття дослідження.

Проаналізуємо більш докладно поняття першої групи, визначені темою «сім'я» (шлюб, сімейні цінності /традиційні сімейні цінності).

Передусім звертаємо увагу на ключове поняття «сім'я», яке має дещо різні тлумачення у правовій, соціологічній, психологічній та педагогічній сферах, з огляду на предмет кожного з наукових напрямів.

Визначення поняття «сім'я» передусім проводимо з опорою на вітчизняну законодавчу базу. Зокрема, у статті 3 (Розділ 1, Глава 1) Закону України «Сімейний кодекс України» (2002 р., зі змінами 2002-2022 рр.), зазначено, що «сім'я є первинним та основним осередком суспільства», її «складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також

на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» [197].

Із позицій соціологічної науки актуальними вважаємо зауваження Л. Єрьоміної про важливість розмежування понять «сім'я» та «шлюб» як такі, що «означають два найважливіші об'єкти вивчення соціології сім'ї, що досліджують процес формування, розвиток і функціонування сім'ї як *малої* соціальної групи і як соціального інституту за конкретних культурних і соціально-економічних умов, місце сім'ї і посередницьку роль у суспільстві, взаємодію з іншими соціальними групами та інститутами, а також з окремими індивідами» [74, с.39]. Відповідно до наведеного визначення, сім'я/шлюб стають предметом окремих наукових напрямів: соціологія та психологія сім'ї, право (цивілістика) тощо. У межах цих напрямів конкретизуються поняття, зокрема поняття «шлюб», яке лише в цивільному праві має низку тлумачень – «договір, таїнство, інститут особливого роду, статус, партнерство, союз» [244, с.151].

Звернення до роботи С. Шимон про варіативність дефініцій поняття «шлюб» у цивільному праві дозволяє зробити декілька узагальнень щодо аналізованого поняття з огляду на тему нашого дослідження. Розглядаючи шлюб як правове явище, науковець констатує наявність двох головних концепцій щодо його трактування: шлюб-таїнство та шлюб-договір. Перша концепція має теологічне підґрунтя (ідея сакральності шлюбу), вона була панівною впродовж багатьох століть. Друга концепція розглядає шлюб як «договірну угоду», має своє відображення вже в римському праві, що також має тисячолітню історію та зрештою відокремлює цивільні правовідносини від відносин релігійних (сакральних). Саме ця концепція на сьогодні є провідною, хоча вона не відкидає концепцію «шлюб-таїнство», а лише умовно розділяє буття людини на духовне (шлюб-таїнство) та матеріальне (шлюб-договір). Утім дослідниця ставить під сумнів визначення шлюбу як партнерства, розглядаючи партнерство практично в межах договору. Наведемо міркування С. Шимон із цього приводу: «На нашу думку, в цій

концепції не відображено самої сутності шлюбу, наявності комплексу сімейних прав та обов'язків подружжя; і з позиції самої природи цього явища вона наближається до договірної концепції шлюбу, адже в будь-якому разі рівність чоловіка і дружини, партнерські засади їхніх сімейних відносин передусім» [244, с.154-155]. Припускаємо, що наведені міркування стосуються лише можливості концептуалізації поняття «шлюб-партнерство», оскільки його доцільно розглядати саме в межах договору, коли регуляторним документом правовідносин членів подружжя виступає шлюбний контракт. Але саме партнерська природа шлюбу найбільш відповідає сучасності, з огляду на визнання світовою спільнотою ідеї рівності. Тому найбільш виваженим нам видається визначення Л. Драгнєвіч (яке, до речі, С. Шимон ставить під сумнів), про те, що шлюб – це «правова угода, різновид партнерства, добровільний союз між чоловіком і жінкою, заснований на взаємній згоді, почуттях любові, дружби, юридично оформлений у державних органах з метою створення сім'ї, виховання дітей, внаслідок чого між подружжям встановлюються особливі правовідносини» [216, с.41].

З інших позицій розглядають шлюб психолого-педагогічні науки. Зокрема, В. Щербина наголошує на тому, що шлюб – «союз між сексуальними партнерами, що ідентифікують свої відносини як шлюб, ознакою чого є родинність» [245, с.15]. Водночас звертаємо увагу на узагальнення, зроблені Л. Єр'оміною, оскільки напрям її дослідження найбільш дотичний до нашого. Так, на думку дослідниці, готовність до сімейного життя має бути «спрямовано саме на прагнення до отримання правового статусу подружжя, адже шлюб – це найбільш поширена і значуща підстава виникнення сімейних відносин. Відповідно до статті 21 Сімейного кодексу України, шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану» [74, с.42]. Отже, шлюб лише формалізує сімейні відносини, що також є предметом дослідження низки наближених до педагогіки наук.

У соціологічній науці основними аспектами вивчення сім'ї є наступні:

1) «роль сім'ї як соціального осередку відтворення поколінь, у життєдіяльності якої перехрещуються і можуть бути простежені соціальні фактори, що впливають на процес народжуваності, і його компоненти – засвоєння соціальних норм, формування потреб і відповідних їм настанов, репродуктивна поведінка;

2) розвиток та формування сім'ї як складової демографічних процесів на рівні населення в цілому – вплив життя в сім'ї, складу і типу сім'ї на народжуваність, на рівень смертності; процеси утворення і розпаду сімей як важливі елементи відтворення населення, а також взаємозалежність демографічних подій на рівні сім'ї стосовно народжуваності;

3) сам процес утворення і розвитку сімей, з одного боку, як самостійний демографічний феномен, з іншого – як результат сукупного впливу усіх взаємодіючих демографічних процесів» [139, с.31].

Отже, у соціології сім'я розглядається як соціальне утворення, група людей, що визначає демографічну політику держави.

У психології та педагогіці сім'я також розглядається як соціальний інститут та педагогічна система, при цьому психологія концентрує увагу навколо питань взаємин подружньої пари та «психологічної підготовленості молодят до сімейного життя» [177, с.4]. Натомість педагогіка артикулює виховну функцію сім'ї, що дозволяє констатувати формування окремого педагогічного напрямку в межах соціальної педагогіки – педагогіка сім'ї. (Аналогічно у психології (в межах соціальної психології) існує напрям – психологія сім'ї).

Базуючись на визначеннях соціальних наук, педагогіка також розглядає сім'ю як «малу соціальну групу, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їхніх дітей (власних або усиновлених), інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів» [127, с.9]. Функціональний бік існування сім'ї становить головний предмет педагогічних досліджень, що в межах питання підготовки молоді до

подружнього життя розглядають поняття «цінності» та «сімейні цінності». Адже однією з функцій сім'ї з позицій сучасної педагогіки є виховна, що ґрунтується на ретрансляції цінностей між поколіннями.

Відповідно до сказаного вище, до кола понять, що також залучені до розгляду теми дослідження, увійшли поняття: «цінності» та «сімейні цінності» («традиційні цінності»).

Поняття «цінності» має надзвичайно широкий аспект висвітлення, тому спираємося на наявні в сучасній педагогічній науці підходи, які базуються на узагальненні матеріалів попередніх дослідників. Зокрема, В. Каданер, систематизуючи представлення поняття «цінності» в науковому знанні, робить висновок, що «цінностями визначають узагальнені уявлення людей про цілі та норми своєї поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають сенс культури епохи, певного суспільства в цілому, всього людства» [83, с.100-101].

Також звертаємо увагу на оцінний характер цінностей, на що вказують дослідники. Зокрема, Ю. Агапов наголошує, що «до цінностей суспільства належать лише ті позитивно значимі явища та їх властивості, що пов'язані з соціальним прогресом. Фундаментальними є гуманістичні або загальнолюдські цінності: життя, здоров'я, любов, освіта, праця, творчість, краса тощо. Системи цінностей є в кожній культурі, суспільстві, державі, професії, особистості. Аксіологічному осмисленню підлягають матеріальні і духовні цінності. Будь-який соціальний інститут, спираючись на цінності більш загального рівня, формує власні специфічні цінності: культурні, педагогічні, професійні та ін.» [1, с.99].

Отже, «цінності» – категорія, яка має подвійне значення, що визначається рамками умовної (загальноприйнятої, суспільної чи особистісної) норми та відхиленням від неї. Дотримання ціннісної норми сприймається як позитивне, відхилення має негативний характер. Тому, коли ми говоримо про «сімейні цінності», ми розуміємо сукупність певних суспільних настанов щодо існування сім'ї, ті базові принципи, на яких вона

будується і які мають суцільну позитивну оцінку соціуму. Сучасне розуміння цінності на рівні суспільної та індивідуальної свідомості – «це ідеали, узагальнені уявлення про блага, щось стабільно значуще, яким віддається перевага, а також вони є ідеальними критеріями оцінювання і орієнтаціями особистості та суспільства» [206, с.64].

Науковці підкреслюють зв'язок «цінностей» із соціальними діями, що перетворюють суспільство, та, розмежовуючи поняття «цінності», «інтереси», «потреби», акцентують увагу на зростанні впливу соціальних факторів на формування ціннісної системи особистості. Відповідно, припускаємо, що поряд із соціальними зрушеннями в розвитку українського суспільства, що відбивалися на стані сім'ї як соціального інституту, відбувалося переосмислення структури та сутності сімейних цінностей на рівні як самого суспільства, так і окремої особистості.

Вчені підкреслюють історичну змінюваність та ієрархічність цінностей. Щодо першої риси цінностей (змінюваність) зважають на інтерпретацію цінностей у давні часи (релігійний аспект), часи Відродження та період класичної філософії, коли «у центрі суспільної свідомості постали питання не тільки співвідношення між істиною, добром та красою, а й взаємодії матеріальних потреб людини, соціально-політичних умов її існування та духовного багатства» [206, с.67]. Щодо другої (ієрархічність) риси стверджують пріоритетність тих цінностей, що є необхідними для існування особистості як у матеріальному (потреби), так і в духовному (інтереси) аспектах.

Різноманітність соціальних інститутів, зв'язків між ними та особистістю породжує значну кількість ціннісних систем, що, з-поміж іншого, структурується відповідно до предмета, або змісту об'єктів, на які вони спрямовані (Є. Ільїн). З-поміж цих ціннісних систем (абсолютні, національні, громадянські, особистісні), виокремлюється система сімейних (сімейно-родинних) цінностей, яка має «увести» особистість до сімейно-родинних/шлюбних стосунків через засвоєння системи норм, правил

поведінки, обов'язків та функцій, що притаманні системі у визначений часовий проміжок.

Наведені вище міркування щодо цивілізаційних змін системи цінностей дозволили нам припустити можливість простежити зміни системи сімейних цінностей у хронологічних межах дослідження – пізньорадянський період. Із іншого боку, соціально-політичні та економічні умови розвитку державності України на початку ХХІ ст., позначені кризовими явищами, відобразилися на різноманітних коливаннях у інституті сім'ї, що, на нашу думку, спонукало сучасних науковців до спроб визначення та відновлення системи сталих (традиційних) сімейних цінностей, які мають стабілізувати кризові явища шлюбно-сімейних стосунків. Зокрема, А. Іваниця розглядає поняття «сімейні цінності» саме в педагогічному аспекті, коли констатує, що «сімейні цінності» – «це соціокультурні вподобання студентської молоді у шлюбі як орієнтація кожної особистості на створення стійких та гармонійних сімейних стосунків – основи міцної щасливої родини» [81, с.9].

Поділяючи думку Г. Костюшко про те, що «сімейні цінності залишаються одними з найбільш суттєвих людських цінностей, які переживають певні трансформації разом із суспільством і від яких залежить збереження інституту сім'ї у майбутньому» [102, с.75], звертаємо увагу на варіативність базової системи сімейних цінностей, що визначають сучасні вчені (унаочнено в таблиці «Базова система сімейних цінностей (за матеріалами вітчизняних науково-педагогічних досліджень», вміщено у Додатку В) Саме варіативність, на нашу думку, має забезпечити сталість інституту сім'ї та його гнучкість, здатність адаптуватися до нових умов та викликів.

Відтак наступним поняттям, яке потребувало свого уточнення в межах нашого дослідження, стало поняття «традиційні сімейні цінності», які вочевидь мають не лише позитивну конотацію (передача традицій від одного покоління до іншого), а й ознаки застарілості тих чи тих правил, настанов, порядків. За таких умов переважна більшість із означених вище сімейних

цінностей визначається дослідниками традиційними, оскільки вони сприяють стабільності інституту сім'ї, який наразі переживає складні часи, зокрема й під впливом гендерних тенденцій. Таку думку формулює Л. Ліпич, коли аналізує сімейні цінності в умовах трансформації традиційних соціальних інститутів [120], при цьому дослідниця дотримується думки, що «гендерна рівність не є питанням про соціальну рівність між жінками та чоловіками, а лише питанням про право вибору (соціальної) статі, тобто про гендери» [120, с.18]. Так цінності, що визначаються як традиційні, входять у системне протиріччя з гендерною теорією, оскільки в ній артикулюється саме свобода людини у виборі гендеру, що руйнує традиційну сім'ю.

Позиція дослідниці зрозуміла, тож не потребує додаткових пояснень, за таких умов сімейні (традиційні) цінності, дійсно, будуть суперечити гендерній теорії. Науковець іде ще далі, коли взагалі ставить під сумнів проблему гендерної рівності, оскільки, на її думку, «питання про гендерну рівність не є питанням про соціальну рівність між жінками та чоловіками, та про вікове пригноблення жінок. Таке питання поставлене давно і багато в чому вже було роз'язане. Це питання про право вибору (соціальної) статі; наприклад, про роль так званого фемінізму у впровадженні гендерної політики. Фемінізм постав на жіночому питанні, але давно вийшов за його межі у велику політику зміни людського генотипу» [120, с.25].

Позиція, наведена вище, за своєю суттю, пояснює несприйняття гендерної теорії передусім релігійними громадами, які саме в гендерній рівності побачили цю «зміну генотипу людини», утім не визнали нагальності розв'язання питань соціальної справедливості, питань прав та можливостей жінок та чоловіків на найповнішу самореалізацію та самовизначення, зокрема й у сімейному житті. І цій реалізації не суперечить жодна з визначених як «традиційна» сімейна цінність (Додаток В.), хоча авторка наведеної вище публікації з пересторогою констатує «латентну вимогу поглиблення вище зазначеної гендерної політики, трансформування

української сім'ї та національних сімейних цінностей у відповідності до західних стандартів» [120, с.25].

Поняття другої групи об'єднані навколо поняття «гендер», що, як і похідні від нього поняття «гендерні стереотипи», «гендерне виховання» та «егалітарність», має на сьогодні достатньо вичерпне (хоча і неоднозначне) тлумачення, яке ми коротко конкретизуємо, спираючись на сучасні педагогічні дослідження у визначеному напрямі.

Свою наукову позицію ми висвітлили у спільний із Т. Дороніною та Д. Шумською [235] публікації, де констатували варіативність тлумачення базового поняття «гендер», що відбувається на основі зарубіжних напрацювань, відповідно до яких зі словом «gender» пов'язують соціокультурні відмінності. Утім у низці вітчизняних публікацій транслуються думки про гендерні відмінності між хлопцями / дівчатами, чоловіками / жінками, що апелюють не до соціальних (передусім зовнішніх рис, чинників, проявів), а до проявів, які корелюються статтю. За таких умов, говорячи про гендерні відмінності, дослідники виокремлюють відмінності, по суті, статеві, проте питання «походження» тих чи тих відмінностей (біологічні чи набуті в процесі соціалізації) не розглядається.

Ми розглядаємо «гендер» як соціокультурну характеристику людини, що пов'язує її статеve визначення із системною нормативних приписів поведінки, ролевих установок, що формуються в процесі соціалізації особистості. Тому важливим стає процес керівництва означеним процесом, тобто гендерне виховання. Під гендерним вихованням розуміємо «цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття, поведінку вихованців з метою формування в них егалітарних цінностей, поваги до особистості, незалежно від статі, розвитку індивідуальних якостей і здібностей задля їх самореалізації, оволодіння навичками толерантної поведінки та з метою побудови громадянського суспільства» [147]. Нам імпонує позиція О. Остапчук, яка стверджує, що в основі гендерного виховання покладені такі цінності, як рівноправність, взаємоповага,

паритетність, толерантність, індивідуальність, самореалізація та егалітарність (франц. *egalite* – рівність). А отже, поняття «егалітарність» власне, як рівність (у контексті нашої роботи – рівність між чоловіками та жінками в сімейній сфері) також входить до базових понять нашої роботи.

Суттєво гальмує встановлення суспільства на засадах егалітарності наявність гендерних стереотипів, як системи упереджень, норм, приписів та очікувань, що висуває суспільство до «справжнього чоловіка» та «справжньої жінки», зокрема і в сімейній сфері, тож це поняття ми також використовували у своїй роботі.

Третя група понять систематизовано навколо понять «підготовка» та «готовність» із їхньою конкретизацією відповідно до проблеми дослідження – підготовка учнівства до сімейного життя. Отже, розглядаємо визначені поняття як співвідношення складових процесуального явища – дія (підготовка) та її результат (готовність).

Щодо поняття «готовність» відзначаємо його широке висвітлення сучасною педагогічною (та психологічною) наукою саме в діяльнісному аспекті як «готовність до різних видів діяльності» та «визначення шляхів її формування» [201]. О. Скоробагатою зроблено огляд наявних психолого-педагогічних підходів до визначення поняття «готовність», яким ми скористалися у своїй роботі. Зокрема, дослідниця вказує, що готовність визначається як наявність здібностей; психологічний стан, суттєва ознака установи; психологічна умова успішності виконання діяльності; цілісне явище, скріплене переконаннями, морально-вольовими якостями особистості, способами поведінки» [201] тощо.

Відповідно до видів діяльності виокремлюють і види готовності, тож у своїй роботі спираємося на узагальнення, зроблені С. Виговською та Ю. Кружаліною саме в аспекті готовності молоді до сімейного життя та шлюбу. Дослідниці зазначають існування функціонального (як психологічний стан, що виникає в суб'єкта для задоволення будь-якої потреби й визначається як така наявна ознака установки, що спостерігається

в усіх випадках поведінкової активності суб'єкта [28, с.46]) та особистісного (а) як умова успішного виконання діяльності; вибіркова активність, що налаштовує організм, особистість на майбутню діяльність; регулятор діяльності; б) підкреслює інтегративні характеристики цієї категорії, що визначається як синтез якостей особистості; її цілеспрямоване вираження, включаючи й переконання, погляди, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні риси, знання, вміння, навички, досвід, налаштованість на певну поведінку; якість особистості, що інтегрує раніше засвоєні установки, характеристики й мотиви діяльності [28, с.47]) підходів до означеного поняття. Саме другий – особистісний підхід – можливий у розумінні поняття «готовність» в аспекті нашого дослідження.

Докладне висвітлення сучасних наукових підходів до проблеми готовності дошлюбних відносин із методологічної точки зору представлено в науковому дослідженні В. Радчук, яка виділяє чотири позиції: 1) теоцентрична, 2) натуроцентрична, 3) антропоцентрична та 4) соціоцентрична, відповідно до головної ідеї, покладеної в основу означених концепцій [178, с.161-162].

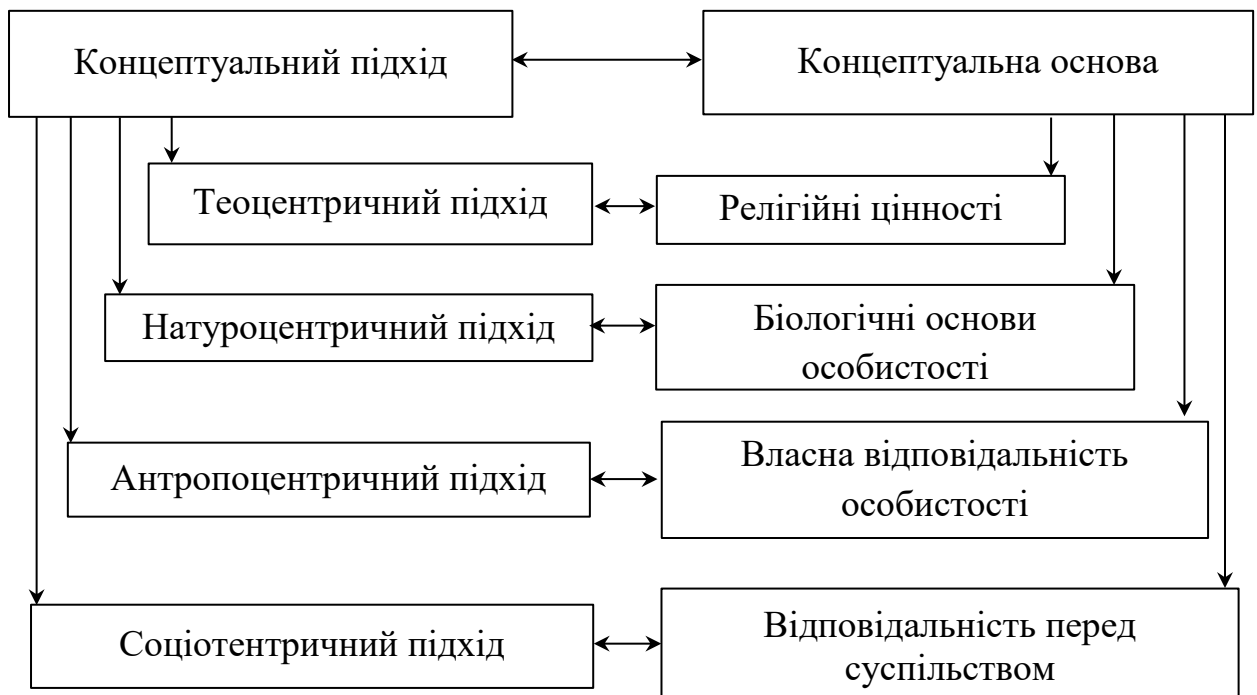

Рис. 1.2. Наукові (психологічні) підходи щодо теоретичних концепцій готовності до шлюбу (за В. Радчук [178]).

Також звертаємо увагу на пропоновані сучасною наукою структурні компоненти готовності: організаційний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий, міжособистісний, когнітивний, методологічний. Можемо припустити, організаційний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий, міжособистісний, когнітивний компоненти готовності, зокрема готовності до сімейного життя, мають забезпечити інститути освіти та виховання.

Також звертаємо увагу на розуміння «сімейного виховання» з позицій нашого дослідження, коли акцент переноситься з наявного поля дії сім'ї (як сфери повсякденного буття учня/студента) на майбутню сім'ю (як ідеальну модель). Аналогічний підхід представляє А. Іваниця, коли стверджує, що «сімейне виховання у вищому навчальному закладі трактується як виховання зрілої особистості для створення власної повноцінної щасливої сім'ї» [81, с.4]. Більш розлоге визначення наведеного поняття (сімейне виховання), що пропонує дослідниця, конкретизує його сутність, як «виховання свідомого громадянина-патріота України та сімейних цінностей у молоді, самостійності та креативності, що базується на зверненні до витоків українських традицій та української етнопедagogіки» [81, с.6].

Завдяки впливу вказаних зовнішніх чинників має бути сформоване «центральне ядро» готовності до діяльності – «позитивні установки, мотиви та усвідомлення цінності» [201] (у нашому випадку – цінності сімейного життя). Так, Н. Шелест, представляє поняття «ціннісне ставлення до створення сім'ї» та стверджує, що це – «складне особистісне утворення, яке визначається мотивацією до сімейного способу життя та відповідального батьківства як усвідомленої потреби, прийняттям пріоритету подружнього життя та виявляється у спрямованості особистості створювати сім'ю на основі моральних цінностей» [243, с.3].

Історико-педагогічне висвітлення проблеми підготовки учнівства до сімейного життя потребує конкретизації методологічних засад, а саме – окреслення системи наукових принципів, на яких базується її висвітлення, та

характеристики системи методологічних підходів та методів, що становлять її науковий інструментарій.

1.3. Теоретико-методологічні засади висвітлення проблеми підготовки учнівства до сімейного життя

Всебічне висвітлення проблеми дисертаційної роботи потребувало попереднього визначення його методологічних засад, які становлять теоретичне підґрунтя наукового пошуку з огляду на стан висвітлення проблеми методології проведення історико-педагогічного дослідження сучасною вітчизняною наукою. Із цією метою визначаємо сутність поняття методології в педагогічному (зокрема історико-педагогічному) дослідженні та її складників (методологічні принципи, підходи та методи дослідження).

Передусім зазначимо, що сучасна педагогічна думка приділяє увагу питанню дослідницької методології, свідченням чого є наявність значної кількості наукових праць методологічного змісту. З-поміж науковців, які у своїх розвідках визначають сутність методології педагогічного дослідження, зокрема в історико-педагогічному аспекті, варто назвати О. Адаменко [3], В. Бенеру [17], Н. Сейко [188], О. Сухомлинську [209] та ін. Серед науковців, які окреслюють прикладні аспекти методології в межах різноспрямованих досліджень, визначаємо праці А. Литвина [122], який висвітлює сутність методології саме в педагогічних дослідженнях; В. Жигір'я [76], яка зосереджує увагу на визначенні сутності методологічних підходів щодо досліджень професійної освіти.

Розглядаємо методологію одночасно і як «інструмент пізнання і перетворення навколишньої дійсності, що визначає основні напрями педагогічного дослідження, забезпечуючи його об'єктивність, цілісність, системність і результативність» [76, с.107], і як сукупність наукових принципів, підходів та методів, що забезпечують технологію процесу пізнання, а отже, технологію дослідження розвитку ідей підготовки учнівства до сімейного життя у визначених хронологічних межах.

Сучасна педагогічна наука стверджує, що необхідною умовою проведення якісного науково-педагогічного дослідження, є вивчення певного факту, явища педагогічної дійсності з використанням відповідного методологічного апарату, тобто визначення сутності методології конкретного дослідження. Передусім зазначимо, що у своїй роботі спираємося на точку зору авторського колективу монографії «Методологічні засади педагогічного дослідження» про те, що «розробка методології – це обґрунтування проекту майбутнього педагогічного дослідження. Обґрунтована та реалізована методологія дозволяє досліднику отримати нове наукове знання» [131, с.91]. Переконаливою здається й позиція колективу авторів «Основ науково-педагогічних досліджень» (І. Аносов, М. Елькін, М. Головкова, А. Коробченко), які зазначають, що методологія аналізує та оцінює філософські та світоглядні позиції, на які спирається дослідник, та «як вчення про способи та прийоми дослідження, методологія розглядає суттєві характеристики конкретних методів пізнання, що складають загальний напрям досліджень» [146, с. 16]. Тож історико-педагогічне висвітлення проблеми підготовки учнівства до сімейного життя задля цілісності, ґрунтовності, послідовності дослідження та отримання доказових результатів також потребує встановлення відповідної предмету дослідження та його завданням методології, тобто обґрунтування системи принципів наукового дослідження, методологічних підходів та сукупності методів (загально-наукових та конкретно-наукових), з використанням яких було проведене дослідження.

Попри взаємопов'язаність та взаємозумовленість визначених компонентів методології дослідженні, принципи відіграють ключову роль, оскільки є базою для відбору певної системи методологічних підходів та методів як інструментів здійснення дослідження. За твердженням С. Важинського та Т. Щербак, «під принципом у науковій теорії розуміють найабстрактніше визначення ідеї (початкова форма систематизації).

Принцип – це правило, що виникає у результаті об'єктивно обдуманого досвіду людей» [24, с. 36].

Серед принципів науково-педагогічного дослідження називають принципи: об'єктивності, сутнісного аналізу, генетичний, єдності логічного та історичного, концептуальної єдності дослідження, єдності динамічного і статичного, цілісності (А. Литвин, П. Лузан, І. Сопівник, С. Виговська); розвитку, загального зв'язку, діалектичної єдності теорії і практик, об'єктивності, єдності історичного і логічного, наступності, міждисциплінарності, всебічності (Ю. Агапов [1]); детермінізму, відповідності та субсидіарності (С. Важинський, Т. Щербак [24]); об'єктивності, сутнісного аналізу, генетичний та концептуальної єдності (В. Загвязинський) тощо. Наведені позиції вчених демонструють відсутність «універсального» переліку методологічних принципів щодо науково-педагогічного дослідження та спонукають до виявлення та артикуляції тих принципів, які є найбільш продуктивними у вивченні проблеми розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя в історико-педагогічному ракурсі.

До принципів, які було покладено до основи дослідження зазначеної проблеми, на нашу думку, варто віднести принципи: науковості (та наукового плюралізму), об'єктивності, детермінізму, історизму, системності, всебічності та цілісності. Сукупність цих принципів є запорукою цілісного аналізу проблеми дослідження.

Принцип науковості забезпечує належний сучасному рівню розвитку знань щодо проблем сім'ї та підготовки молоді до сімейного життя розгляд проблеми, її логічне та послідовне розкриття з опорою на наявні в педагогічній науці концепції, теорії, погляди щодо порушеної проблеми. Також вважаємо за необхідне наголосити на принципі наукового плюралізму, який збагачує означений вище принцип науковості дослідницькими позиціями, які можуть мати протилежні висновки, попри однакові вихідні позиції. Цей принцип видається найбільш продуктивним із огляду на соціальний характер проблеми, суголосність її розвитку із виховними

ідеологемами того чи того історичного періоду розвитку суспільства. Ми поділяємо думку Т. Алексеєнко про те, що «основним методологічним принципом аналізу соціальних змін вважається відмова розглядати їх однобічно, тобто у площині однобічного редукціонізму, без урахування різноаспектних проявів» [5, с.26]. Також наголосимо, що гендерна теорія та гендерні дослідження освітньої царини не мають однозначного висвітлення в науковому співтоваристві, оскільки фіксують новітні тенденції суспільного розвитку як такі, що потребують урахування та значною мірою порушують уявлення про сталість статево-рольової визначеності «чоловічого» та «жіночого» в соціумі, тож зазіхають на традиційні уявлення про життєве призначення жінки та чоловіка, на виконання ними соціальних ролей у межах шлюбних відносин.

Із принципами науковості та наукового плюралізму пов'язаний принцип об'єктивності, оскільки забезпечує неупереджене та різнобічне висвітлення проблеми, дозволяє врахувати різні точки зору на проблему дослідження та передбачає виключення «суб'єктивізму, однобічності і упередженості в підборі і оцінці фактів» [130, с. 73]. Застосування цього принципу стало основою для оцінки сутності ідеї підготовки учнівства до сімейного життя в пізньорадянській період як прояву стагнації тогочасної освітньої виховної системи. Ми також зважали на думку А. Литвина, який наголошує, що принцип об'єктивності «виражається в усебічному врахуванні чинників та умов, які породжують певне педагогічне явище, адекватності дослідницьких підходів і засобів; передбачає виключення суб'єктивізму, однобічності, упередженості в підборі й оцінюванні фактів» [122, с. 27]. Тому в розгляді проблеми підготовки молоді до сімейного життя цей принцип є необхідним, оскільки допомагає уникнути оціночних суджень щодо правильності / неправильності поглядів науковців щодо поведінки молоді, встановити витоки цих поглядів, тобто виявити фактори, що їх детермінують.

У контексті вивчення становлення та розвитку педагогічних поглядів на проблему підготовки учнівства до сімейного життя у визначених

хронологічних межах зважаємо на визначення сутності детермінізму, представлене С. Важинським та Т. Щербак, які зазначають, що «детермінізм виступає, перш за все, у формі причинності як сукупності обставин, які передують у часі якій-небудь даній події і викликають її. Тобто, має місце зв'язок явищ і процесів, коли одне явище, процес (причина) за певних умов породжує, виробляє інше явище, процес (наслідок)» [24, с.37]. Тому цей принцип є універсальним для науково-педагогічних досліджень та обов'язковим для досліджень історико-педагогічних, оскільки допомагає встановити зв'язок між подіями різного рівня та визначити рушійні сили розвитку педагогічного явища. Тож принцип детермінізму (спричинення) також стає одним із провідних у вивченні визначеної проблеми, оскільки дозволяє виявити систему зовнішніх впливів та внутрішніх умов розвитку проблеми дослідження, що загалом забезпечує цілісність проведеної роботи.

Експлікуючи думку авторів навчального посібника «Основи наукових досліджень» (згаданого вище) щодо дії принципу детермінації в дослідженні особистості на предмет нашого вивчення, можемо сказати, що принцип детермінізму формує три підсистеми детермінації: минуле, нинішнє та майбутнє [146, с. 30]. Тож власне цей принцип та історико-педагогічне спрямування вивчення проблеми підготовки учнівства до сімейного життя визначає використання принципу історизму у висвітленні аналізованої проблеми.

Використання принципу історизму в історико-педагогічному дослідженні також є обов'язковим, його дотримання, на нашу думку, полягає не лише у відтворенні хронологічної послідовності періодів / етапів розвитку того чи того явища, хоча саме таке тлумачення зустрічаємо в низці сучасних наукових публікацій. Прикладом такого тлумачення вважаємо працю О. Кизинець та І. Козинця «Розгляд і співставлення наявних у науковій літературі методологічних підходів і позицій науковців до розуміння проблеми управління розвитком шкіл передового досвіду в системі методичної освіти України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.». Тут

автори тлумачать принцип історизму як такий, що вимагає розгляду предмета дослідження «в динаміці, з урахуванням виявлених тенденцій, історичних і соціокультурних передумов» [97, с. 100]. Вважаємо, що тут ідеться скоріше не про дотримання принципу історизму, а про використання історичного підходу до розглядуваного явища. На нашу думку, опора на принцип історизму дозволяє відтворити розвиток явища в його історичному контексті, із урахуванням особливостей певних етапів його соціокультурного розвитку, зокрема в педагогічному аспекті. Цей принцип, як і принцип об'єктивності, дозволяє уникнути упереджених суджень та сприяє цілісності висвітлення досліджуваного матеріалу, оскільки ті чи ті погляди науковців, що можуть здаватися сьогодні застарілими та непродуктивними, свого часу могли мати прогресивний характер та загалом вплинули на розвиток проблеми, що досліджується. Тож принцип історизму передбачає урахування конкретних історичних умов формування та розвитку педагогічного явища/проблеми, що можливе за умов дотримання принципу системності, завдяки якому відбувається впорядкування отриманих у ході досліджень фактів, структурна побудова самого дослідження як взаємозв'язку всіх його змістових елементів.

Принцип системності забезпечує цілісність проведеного дослідження, валідність його висновків. Тож виявлені в процесі дослідження детермінанти (впливові чинники), що обумовлюють розвиток проблеми з урахуванням історичного контексту, складають певну систему, що дає підстави для виявлення низки провідних тенденцій у генезі аналізованого явища. Визначений принцип обумовлює використання й такого принципу, як всебічність, що дозволяє розглянути педагогічне явище у взаємозв'язку всіх компонентів, що впливали на внутрішній розвиток явища та здійснювали на цей процес зовнішній вплив.

Важливим для нас стало дотримання принципу цілісності, що дозволяє «вивчати складні об'єкти, у дослідженні яких виокремлюються окремі елементи, відносини, які піддаються аналізу» [122, с.28]. На думку

А. Литвина, «робити це треба так, щоб не загубити з поля зору все явище, розуміючи, що рух, зміна будь-якого елемента підпорядковані закономірностям розвитку, руху, зміни цілого» [122, с.28]. Завдяки означеному принципу стало можливим розглядати розвиток таких систем, як «сім'я», «сімейні цінності», «готовність до сімейного життя» у сукупності зовнішніх та внутрішніх змін, задля виявлення закономірностей їхнього розвитку на тлі гендерних перетворень суспільства у визначених хронологічних межах.

Означені методологічні принципи дослідження обумовили добір відповідних методологічних підходів.

У визначенні сукупності методологічних підходів виходимо з тлумачення В. Жигір, яка стверджує, що «методологічний підхід – це сукупність ідей, що визначають загальну наукову світоглядну позицію вченого, принципи, що становлять основу стратегії дослідницької діяльності, а також способи, прийоми, процедури, що забезпечують реалізацію обраної стратегії в практичній діяльності» [76, с.113]. Варто зазначити, що сучасна педагогічна (та історико-педагогічна) наука пропонує значну кількість методологічних підходів, застосування яких сприяє цілісному та системному розгляду проблеми дослідження.

Серед методологічних підходів, використання яких стало для нашого дослідження проблеми розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя у вітчизняному науково-педагогічному дискурсі продуктивним, відносимо: аксіологічний, соціокультурний, системний, гендерний, герменевтичний та прогностичний підходи.

Обґрунтуємо доцільність використання означених методологічних підходів у нашому дослідженні.

Передусім наголосимо, що особливого значення, з огляду на предмет дослідження, набув аксіологічний підхід. За твердженням В. Жигір, сутність аксіологічного підходу «розкривають поняття «цінність» (сукупність реальних предметів і абстрактних ідей, які мають високу значущість для

суспільства чи окремої особистості), «ціннісна орієнтація», «ціннісна свідомість» [76, с.111]. Тож розглядаючи питання підготовки учнівства до сімейного життя, ми зверталися до ціннісного аспекту проблеми, встановлюючи визнання науковцями, авторами публікацій та учнівством «сім'ї» як цінності на певному хронологічному проміжку, що не завжди збігалось з декларуванням сімейних цінностей на державному, а так і та освітньому рівнях.

Окреслення сутності означених цінностей у підготовці учнівства до сімейного життя є надбанням культурного життя суспільства, тож застосування соціокультурного підходу під час розгляду проблеми дослідження дозволило представити особливості розуміння важливості/другорядності проблеми в тогочасному науково-педагогічному дискурсі, що відображало загальне суспільне розуміння означеного явища. У своїй роботі ми спиралися на думку Ю. Агапова про те, що використання соціокультурного підходу забезпечує залучення до дослідження багатьох факторів до вивчення розвитку конкретного педагогічного явища «в межах та під впливом соціокультурного середовища (простору)» [1, с.100].

Наявність значної кількості факторів (політичних, економічних, соціальних, культурних освітніх тощо) на розвиток проблеми дослідження обумовило використання системного підходу. Ключовим у його розумінні стало для нас твердження В. Жигір'я про низку характеристик системного підходу (цілісність, ієрархічність будови, структуризація, множинність, системність) [76, с.110], які, на нашу думку, роблять його обов'язковим для історико-педагогічного дослідження. До вказаних ознак системного підходу вважаємо за доцільне додати взаємозв'язок всіх елементів системи, що забезпечує її стійкість, стабільність та розвиток. Тому, услід за сучасними вченими, зокрема Ю. Агаповим, вважаємо, що системний підхід дозволяє проводити комплексне дослідження аналізованого явища в сукупності всіх елементів (закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин [1, с.98]). Тому використання системного підходу дозволяє розглядати проблему

підготовки учнівства до сімейного життя в сукупності соціальних, економічних та соціокультурних умов, що визначають систему цінностей суспільства в певний проміжок часу та суголосні системі виховання. З іншого боку, системний підхід дає підстави для розгляду проблеми дослідження в її внутрішній структурі: цілі, завдання, зміст, організація та методи виховання.

Обов'язковим, з огляду на тему дослідження, стало для нас застосування гендерного підходу, що передбачало системне застосування гендерної оцінки до освітніх явищ у хронологічних межах дослідження. Цей підхід на сьогодні набув поширення в науково-педагогічних дослідженнях, де вчені вивчають сутнісну основу виховання особистості з урахуванням соціокультурних умов її існування та розвитку, визначають провідні вектори та особливості розвитку вітчизняної виховної системи. У своїй роботі ми спираємося на позицію Т. Дороніної, яка на основі аналізу значної кількості наукових публікацій щодо застосування гендерного підходу в освітньому процесі, пропонує розглядати гендерний підхід як інструмент аналізу педагогічних явищ з урахуванням рівної представленості інтересів, доступності до самореалізації, освітніх та навчальних можливостей і чоловіків/хлопців, і жінок/дівчат [63]. Визначений підхід набув провідних позицій у нашому дослідженні у визначенні його базових понять («гендер», «гендерний підхід», «гендерні стереотипи» тощо), які у своїй сукупності дозволили простежити зміни педагогічної думки щодо підготовки учнівства до сімейного життя через формування та формулювання вимог до «ідеальної жінки» та «справжнього чоловіка», окреслення сутності розподілу сімейних обов'язків між чоловіком та дружиною, структурування сукупності сімейних цінностей, які в хронологічних межах дослідження можна вважати критеріями рівня готовності учнівства до сімейного життя.

Герменевтичний підхід зробив можливим аналіз та систематизацію різноманітних поглядів учених на проблему дослідження як систему наративів із питань виховних (зокрема сімейних) цінностей та гендерних пріоритетів у той чи той проміжок часу. Означений підхід дозволив

відстежити варіативність поглядів на підготовку учнівства до сімейного життя, констатує пріоритет тих чи тих концепцій відповідно до потреб часу й у зв'язку з панівною ідеологією.

Історико-педагогічне дослідження, попри своє зосередження на освітньому процесі минулого, визначає ті аспекти, які можуть бути запозичені для сучасності та майбутнього розвитку вітчизняної системи освіти. Виявлені факти дають можливість спрогнозувати варіанти розвитку ідеї підготовки молоді до сімейного життя, чому сприяє використання в роботі прогностичного підходу.

Визначені принципи та методологічні підходи обумовили залучення технологічної системи проведення дослідження, а саме системи наукових теоретичних та конкретно-наукових методів.

Серед теоретичних методів було виокремлено методи аналізу та синтезу, порівняння та класифікації, інтерпретації та узагальнення поглядів науковців (авторів публікацій журналу «Сім'я і школа» за 1970-1990 рр.) щодо підготовки учнівства до сімейного життя впродовж досліджуваного періоду.

Конкретно-наукові методи були спрямовані на пошук та систематизацію джерельної бази дослідження (пошуково-бібліографічний метод); конкретизацію його поняттєвого апарату (метод термінологічного аналізу); побудову структури дослідження та визначенню логіки його проведення (структурно-логічний); розгляд проблеми в її історичному русі від минулого до сучасності (ретроспективний метод); аналітичному вивченню дослідницьких матеріалів (порівняльно-аналітичний); визначенню та характеристиці періодів розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя (метод періодизації), виокремленню педагогічного досвіду (метод історичної актуалізації) та виявленню його відтворення в (метод екстраполяції) в сучасній освітній практиці.

Сукупність означених методологічних принципів, підходів та методів унаочнено на Рис.1.3.

Рис.1.3. Методологічні засади дослідження.

Тож вищезазначені принципи, що були актуалізовані в нашій роботі, зумовили відповідну систему методологічних підходів, що реалізуються через ті чи ті методи. Задля подальшого проведення дослідження було артикульовано метод періодизації, завдяки якому став можливим розгляд аналізованого явища в історико-педагогічній ретроспективі та розвитку. Також звертаємо увагу на твердження академіка О. Сухомлинської про те, що проблема періодизації – одна з найголовніших наукових проблем, особливо гуманітарної сфери. Від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладаємо в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, відбувається розгортання певного науково-дослідницького поля» [209, с.47]. Очевидно, що правильно встановлена періодизація – не лише спрямування наукового пошуку, а й його «предметне» обмеження, що спонукає до конкретизації завдань дослідження та якості виконання самої роботи.

У своєму визначенні періодів дослідження ми спиралися на нагромаджені вітчизняною педагогічною думкою наукові матеріали щодо проведення періодизації в історико-педагогічному дослідженні взагалі та періодизації розвитку вітчизняної педагогічної думки зокрема.

Орієнтиром у визначеному напрямі стала позиція академіка О. Сухомлинської, яка розглядає «радянську педагогіку» як ідеологію та відзначає, що «термін «радянська педагогіка» позначав новий тип педагогіки, яка обслуговувала насамперед освіту в СРСР, втілювала освітню політику комуністичної партії» в умовах тотальної ідеологізованості [210, с.4]. Нам імпонує твердження академіка О. Сухомлинської про те, що «аналіз розвитку радянської педагогіки як окремого специфічного явища потребує не лише постійної присутності соціальнополітичного контексту, а й опертя на нього для роз'яснення тих чи інших ідей і смислів радянської педагогіки» [210, с.5]. Важливим для нашої роботи став представлений академіком О. Сухомлинською поділ «радянської педагогіки» на етапи (в загальній структурі періодизації педагогічної думки в Україні):

- 1917–1923 рр. – анархо-утопічна ідеологія розвитку радянської педагогічної науки;
- 1924–1928 рр. – освітнє експериментування в СРСР як педагогічна «робінзонада»;
- 1930–початок 1950 рр. – сталінська педагогіка: ізоляціонізм і тотальна ідеологізація;
- 1953–1964 рр. – часткова демократизація радянської педагогіки в умовах «відлиги»;
- 1965–1970 рр. – контрреформаційні процеси в освіті й педагогіці;
- початок 1970–1985 рр. – формування застійних явищ у педагогічній науці як «підточування моноліту»;
- 1985–1991 рр. – всезагальна критика офіційної радянської педагогіки; розвиток демократичних, критичних педагогічних ідей» [210, с.6].

Отже, у своєму аналізі ми обрали два з останніх етапів, визначених О. Сухомлинською, як таких, що характеризувалися застійними явищами та всезагальною критикою офіційної педагогіки. Ці етапи нам здалися цікавими, оскільки саме в них, з одного боку, була надзвичайно посилена заідеологізованість виховного процесу, а з іншого відбувалося «проростання» нагальних життєвих проблем освіти, зокрема проблеми підготовки учнівства до сімейного життя.

Крім того, ми спиралися на твердження С. Лободи, щодо розуміння періоду як проміжку часу, що «охоплює який-небудь завершений процес, у середині періоду можливо виокремлювати етапи як відрізок часу, ознаменований якісними змінами, подіями» [124, с.44]. Цей традиційний поділ дослідниця збагатила введенням поняття «стадія», саме для розгляду еволюції педагогічної думки, наголошуючи, що «стадія – це щабель розвитку якого-небудь процесу, що характеризується якісними змінами, не завжди пов'язаними часовими межами» [124, с.44]. Дотичність теми дослідження С. Лободи дало нам підстави для обґрунтування періодів/етапів/стадій у розгляді нашої проблеми відповідно до періодизації запропонованої науковцем та системи впливових чинників, які визначали розвиток досліджуваного процесу.

Серед чинників періодизації виокремлюємо: політичні, соціально-економічні (зовнішні та внутрішні) та культурно-історичні події та процеси, що пов'язані з тенденціями, які позначилися на реаліях існування інституту сім'ї та розвитку педагогічних ідей, зокрема щодо підготовки учнівства до сімейного життя та гендерної теорії в освіті. З опорою на наведену вище періодизацію та визначені чинники нами попередньо було виокремлено періоди та етапи розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» у 70-80-ті рр. ХХ ст.

Варто також зауважити, що встановлення періодизації дослідження потребувало опрацювання значної джерельної бази з орієнтацією на нормативно-правові документи, які регулювали вітчизняний соціокультурний

розвиток, зокрема в освітній галузі, щодо підготовки молоді до сімейного життя. Ці документи визначили хронологічні межі періодів/етапів розвитку проблеми в педагогічному дискурсі.

Нижня хронологічна межа – 70-ті рр., обумовлена оновленням радянського законодавства щодо сім'ї та подружніх стосунків (Основи сімейного законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, 1968 р.; Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР, 1969 р.), які були спрямовані на піднесення ролі матері в сім'ї, що мало забезпечити успішне поєднання жінкою ролі матері із роллю трудівниці. Усе це вимагало перегляду сталого канону традиційних для радянського раннього періоду сімейних гендерних ролей, до виконання яких мали готувати молоде покоління.

З огляду на наявні періодизації та позначення нижньої межі нами було виокремлено перший період: 1970-1980 рр. – *регідно консервативний*. У цей час, як стверджує академік О. Сухомлинська, у радянській педагогічній науці формувалися застійні явища та «подвійні тенденції». З одного боку, продовжувалася масована ідеологізація освітньо-виховного процесу («тенденції до уніфікації суспільного життя, виховання відданості ідеям Комуністичної партії і радянської влади; нівелювання особистості» [113, с.4]), а з іншого – поступово народжувалася нова педагогічна думка, як інерційний рух 60-х років. «Характерною особливістю цього періоду, – пише академік О. Сухомлинська, – стає переміщення наукових статей, наукових відкриттів і досягнень з фахових видань до публіцистики, яка ще мала простір для маневрування» [210, с.19]. І як журнал «Советская педагогика», «відображав партійну позицію щодо освіти, визначав стратегію і напрями розвитку радянської педагогічної науки» [210, с.4], вважаємо, що й журнал «Сім'я і школа», започаткований у 1946 р., відображав цю саме державну освітню політику, але вже у виховному ракурсі, зокрема в сімейному аспекті. Тож і він давав можливість педагогам для «маневрування» (В. Сухомлинська) у викладі своїх поглядів щодо питань підготовки учнівства до сімейного життя.

Верхня хронологічна межа – 80-ті рр. ХХ ст. – час, позначений суспільно-політичними умовами напередодні та під час «перебудови», яка супроводжувалася освітньою реформою 1984 р. («Основні напрями реформи загальної і професійної школи»), яка, на думку В. Кульчицького, «мала суперечливий характер, засвідчила непослідовність освітньої політики та кризовий стан радянської освіти й науки, їхнє підпорядкування ідеологічним інтересам» [113, с.4]. Попри неоднозначну оцінку цього процесу у вітчизняній науковій думці, на час «перебудови» припадає запровадження в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти першого навчального курсу «Етика та психологія сімейного життя» (1984 р.), що був спрямований на підготовку учнівства до сімейного життя та відображав тогочасну гендерну матрицю суспільства.

З огляду на наявні періодизації та позначення нижньої межі нами було виокремлено другий період: 1980-1991 рр. ХХ ст. – іноваційно-підготовчий.

У межах означеного періоду було виокремлено два етапи: власне *підготовчий* (1980-1984 рр.) та *іноваційно-практичний* (1985-1991 рр.) Своєрідним водорозділом етапів стала розробка та впровадження навчальної програми «Етика та психологія сімейного життя» до старших (9-10-х) класів середньої школи.

Водночас звертаємо увагу на наведене вище визначення поняття «стадія», яке відображає якісні зміни в певному процесі, що розвивається в іншій площині, синхронно до аналізованого явища. Таким процесом для нас став процес формування радянської моделі гендерної рівності суспільстві.

Власне саме започаткування гендерної теорії відносять до 60-70-х рр. ХХ ст., утім питання рівності прав чоловіків та жінок має значно довшу історію. Тому ми виокремили дві стадії в радянській моделі гендерної рівності: перша стадія зміцнення радянського канону рівності між чоловіками та жінками (70-ті рр. ХХ ст.), коли державою декларувалося переконання, що всі проблеми рівності остаточно розв'язані й лишалося лише вирішити питання поєднання жінкою виробничої роботи та сімейних

обов'язків; друга стадія пошукова (80-ті рр. ХХ ст.), коли ставало все більш очевидним, що сімейні обов'язки – не єдина причина, що стримує максимальне залучення жінок до виробництва. Але маємо наголосити, що це радянській зразок рівності, рівності прав, питання рівності можливостей жінок та чоловіків до самореалізації взагалі не порушувалося, оскільки людина не розглядалася окремо від суспільства, від процесу комуністичного будівництва.

Визначена методологічна основа дослідження та окреслені періоди/етапи/стадії розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя, що відобразилися на сторінках часопису «Сім'я і школа», обумовили наше подальший рух нашого дослідження.

Висновки до першого розділу

Класифікація джерельної бази відбувалася з використанням функціонального підходу, який дозволив виокремити групи джерел (нормативні джерела регуляторного характеру; педагогічна преса 70-80-х рр. ХХ ст; інтерпретаційні джерела), що були узагальнені на основі системного підходу.

Аналітичне вивчення джерельної бази дослідження дало підстави констатувати, що історико-педагогічна наука в окресленні проблеми дослідження обмежується розглядом питань сімейного виховання, наслідування молоддю виховного ідеалу батьківської родини, побіжно торкаючись поглядів видатних педагогів на питання підготовки молоді до сімейного життя переважно на тлі їхньої (педагогів) освітньої діяльності. Гендерний аспект проблеми переважно не висвітлюється, але може бути виявлений у потрактуванні дослідниками функціональних ролей подружжя, ставленні молоді до системи традиційних сімейних цінностей та готовності слідувати їм у власному житті.

Вивчення джерельної бази та поняттєвого апарату дослідження здійснювалося шляхом застосування пошуково-бібліографічний методу, що

дозволив опрацювати значний масив матеріалів (наукових, довідникових, дидактичних) із теми дослідження. Використання методів проблемно-тематичного та термінологічного аналізу дає підстави для таких висновків:

- *готовність молоді до сімейного життя* як педагогічне явище в сучасному педагогічному дискурсі переважно розглядається як усвідомлене сприйняття молодою людиною всієї сукупності прав та обов'язків, які несуть за собою шлюбні/сімейні стосунки, що потребує спеціальної багатоаспектної (правової, економічної, психологічної, емоційної, господарчої тощо) освіти;
- *гендерний аспект підготовки молоді до подружнього/сімейного життя* передбачає актуалізацію питань партнерських стосунків між членами родини, яка має будуватися на принципах взаємоповаги та взаємодопомоги, із урахуванням інтересів кожного та кожної, в освітньому процесі на всіх ланках педагогічної системи.

Матеріали джерельної бази дослідження – документи регуляторного характеру та наукові праці історико-педагогічного змісту – сприяли виявленню екстрапедагогічних (соціокультурних) подій та явищ, які вплинули на зміни педагогічних підходів до розв'язання проблеми підготовки молоді до сімейного життя та позначилися на виокремленні періодів/етапів розвитку проблеми у вітчизняному педагогічному дискурсі.

Джерельний матеріал спрямував системний пошук методологічних засад вивчення проблеми підготовки молоді до сімейного життя в історико-педагогічній ретроспективі та загальнофілософському, загальнонауковому та конкретно-науковому рівнях. На загальнонауковому рівні було визначено сукупність принципів (науковість, об'єктивність, детермінізм, історизм та системність), що становлять методологічну основу дослідження та слугують підґрунтям для встановлення методологічних підходів (загальнонауковий рівень) та виявлення конкретного дослідницького інструментарію (методів) (конкретно-науковий рівень) щодо вивчення заявленої проблеми.

Відповідно до ключових теоретичних концепцій, що були пріоритетними на різних проміжках часу в хронологічних межах

дослідження, було виокремлено два періоди та декілька етапів, назви яких відбивають як зміст конкретних концепцій, так і особливості відображення в них гендерного складника:

перший період (1970-1980) – *регідно-консервативний* – відбиває ключові концепти радянської сімейної політики, щодо сім'ї та підготовки учнівства до сімейного життя;

другий період (1980-1990) – *інноваційно-підготовчий* – відображає соціокультурні передумови розв'язання проблеми підготовки молоді до сімейного життя.

У межах другого періоду виокремлено етапи: *підготовчий* (1980-1984 рр.) та *інноваційно-практичний* (1985-1991 рр.), коли було зроблено спроби увести до практики шкільної освіти навчальні предмети, спрямовані на підготовку учнівства до сімейного життя.

Визначена методологічна основа дослідження та окреслені періоди / етапи розвитку ідеї підготовки молоді до сімейного життя обумовили подальший рух нашого дослідження.

Матеріали розділу представлені в публікаціях автора: [210; 215; 217; 218; 219].

РОЗДІЛ 2.

ПРОБЛЕМА ПІДГОТОВКИ УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ В ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ ПІЗНЬОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Проблема підготовки учнівства до сімейного життя на сьогодні є надзвичайно злободенною, тому вітчизняна наукова, зокрема педагогічна думка, уважно ставиться до зазначеної проблеми, аналізуючи її на тлі сучасного розвитку суспільства, а саме вітчизняних реформаційних процесів. Утім проблема має свою передісторію вивчення та розв'язання. Тож гендерне висвітлення теоретичних питань підготовки учнівства до сімейного життя в педагогічній періодиці в зазначених хронологічних межах варто проводити в таких напрямках: окреслення сутності ідеологічних концептів виховання в освітньому дискурсі пізньорадянської епохи з визначенням історико-педагогічних передумов розв'язання визначеної проблеми; характеристика розвитку проблеми на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (встановлення провідних тенденцій) відповідно до виокремлених періодів (70-ті рр. ХХ ст. та 80-ті рр. ХХ ст.) за такими аспектами:

- головні положення державної соціокультурної політики щодо виховних цілей «радянської школи» на тлі тогочасних демографічних процесів (кількісні показники шлюбів, розлучень, дітонародження тощо);
- відтворення на шпальтах журналу «Сім'я і школа» питань, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з підготовкою учнівства/молоді до сімейного життя (функціональні обов'язки чоловіка та дружини; роль та значення материнства як головного призначення жінки; радянський канон «справжнього чоловіка» та «ідеальної жінки»; спеціальна освіта учнівства (молодят, членів сім'ї) щодо підготовки до сімейного життя).

Визначені аспекти обумовили добір матеріалу дослідження, спрямували науковий пошук та дозволили систематизувати його результати.

2.1. Ідеологічні концепти підготовки учнівства до сімейного життя в соціокультурній ситуації пізньорадянського періоду

Підготовка молоді до сімейного життя – одне із завдань сучасного освітнього процесу. Ретроспективний погляд на постановку питання в історичному аспекті дозволяє виявити місце питання серед виховних завдань певного часового проміжку, особливості його реалізації у виховних системах минулого.

Звернення до педагогічних праць з означеної проблеми в історико-педагогічній ретроспективі демонструє залучення вітчизняними вченими до аналізу проблеми підготовки молоді до сімейного життя історико-культурного спадку людства та творчого доробку педагогів-класиків. Зокрема, Л. Єршоміна свій розгляд проблеми в історико-педагогічному контексті починає з Книг Святого Письма, цитуючи їх та спираючись на ідеї раннього християнства, іудаїзму та ісламізму [74, с.23-24]. О. Хомишак також констатує історично вирішальну роль церкви у визначеному напрямі [236, с.13]. Також дослідники залучають широкий спектр думок епох Античності, Середньовіччя та Відродження.

Серед педагогів-класиків передусім увагу привертають постаті Я. Коменського («Материнська школа»), Ж.-Ж. Руссо («Еміль, або про виховання»), Дж. Локка, І. Песталоцці («Лебедина пісня»). У своєму зверненні до наукового доробку означених постатей головна увага дослідників зосереджена на констатації визначальної ролі матері в ранньому розвитку дитини та формуванні «правильного» уявлення про сутність материнства, взаємодопомогу як ключовий чинник існування родини.

У розгляді філософського доробку щодо проблеми підготовки молоді до сімейного життя науковці залучають праці мислителів XIX ст. (І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель, А. Шопенгауер, Л. Фейербах, Ф. Ніцше тощо). Сучасні науковці ретельно вивчають теоретичну думку та практичний досвід педагогів минулого, звертаються до творчого доробку М. Пирогова, К. Ушинського, П. Лесгафта, Б. Блонського, А. Макаренка,

В. Сухомлинського («Мудрість батьківської любові»), чії педагогічні надбання становлять класику педагогічної думки. До кола педагогів, які вивчали проблему в аспекті «батьківства» та/чи «материнства», відносять Г. Ващенко, О. Духновича, С. Русову, І. Франка, Т. Шевченка тощо. Утім висвітлення досвіду педагогів минулого переважно стосується їхніх поглядів щодо статевого виховання учнівства та його ставлення до виконання батьківських обов'язків, розуміння ним нормативності в розподілі сімейних обов'язків між членами родини, її виховних ідеалах. Зокрема, І. Дубинець у своїй дисертаційній праці звертає увагу на актуалізацію у вітчизняній педагогічній пресі другої половини ХІХ ст. питань «великої місії родини, соціальної ролі і значення жінки-матері» та подолання «обмежених, застарілих уявлень про місце батька у вихованні дітей» [67, с.4]. Аналізуючи виховні погляди освітніх діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст., Л. Єршова підкреслює зв'язок між вирішенням питання розподілу сімейних обов'язків та так званим «жіночим питанням», констатує, що тогочасні прогресивні педагоги «загострювали увагу педагогічної громадськості на необхідності внесення коректив до традиційного виховного ідеалу жінки, дієвість якого, окрім спрямування на сім'ю (мати, дружина, господиня), мала також поширюватися й на суспільство (освічена громадянка, вчителька тощо)» [73, с.171], та «наголошували на тому, що виховний ідеал жінки має задовольняти не лише її природні потреби як матері й дружини, але й загальнолюдські потреби її як члена народного життя, берегині не лише сім'ї та роду, але й народу» [73, с.188].

За радянських часів проблема підготовки молоді до сімейного життя була підпорядкована загальній концепції служіння людини інтересам будівництва соціалістичної держави, як, власне, і всі напрями державної освітньої політики того часу, коли «на найвищому державному рівні почала висуватися й упроваджуватися чітка, жорстко регламентована партійно-класова ідеологема, і ідейно-класовий підхід» [149, с.301]. Тому питання створення сім'ї, її сталого розвитку загалом не мали ключового значення,

оскільки людину спонукали до активного громадського життя, у якому немає місця приватним інтересам.

Тож достатньо довгий час розгляд питання підготовки учнівства до сімейного життя стосувався переважно медичної сфери, сфери здоров'язбереження. Зокрема, розгляд праць А. Макаренка дозволяє нам, услід за Д. Хархан [218], зробити узагальнення щодо педагогічних підходів до розгляду питання дослідження у вітчизняній педагогічній думці 20-30-х рр. ХХ ст. Зокрема про зв'язок питання підготовки учнівства до сімейного життя із статевим вихованням, наявність обмежувальної концепції статевого виховання та обов'язковість переходу інтимних стосунків у подружжі. Із цього приводу Д. Хархан вказує, що основний принцип таких взаємин (за А. Макаренком – Т. Ховрякова): «кохання повинно закінчуватися шлюбом» [218, с. 69].

Такий підхід у зазначений час був виправданий необхідністю статевої просвіти учнівства. За справедливим зауваженням М. Волікової, тодішнє «молоде покоління експлікувало поняття соціальної свободи на свободу міжстатевих стосунків, що підживлювало існування низки соціальних проблем та відволікало молодь від головного – «будівництва комуністичного суспільства». У 20-30 рр. ХХ ст. з метою підвищення морального рівня суспільства на сторінках педагогічних періодичних видань, у спеціальній літературі, у невеликих книжкових популярних серіях висвітлювались поради та рекомендації батькам, педагогам щодо статевої поведінки молоді, виховання дитини в сім'ї та колективі» [31, с.86].

Педагогічні діячі того часу спрямовували свої зусилля на розв'язання завдань, що ставило перед ними політичне керівництво держави, яке впродовж 1919-1926 рр. ухвалило низку нормативних актів, спрямованих на зміцнення сім'ї та внормування шлюбно-сімейних відносин. З-поміж тогочасних документів виокремимо «Кодекс законів про родину, опіку, одруження і про акти громадянського стану УРСР» 1926 р. [83] (втратив чинність лише в 1969 р. через прийняття «Кодексу про шлюб та сім'ю в

України») та постанову «Про заборону абортів збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення сітки пологових будинків, дитячих ясел і дитсадків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення» 1936 р.

Радянське сімейне законодавство не є предметом нашого розгляду, тому звертаємося до міркувань учених (О. Гуменюк [49], С. Маркова [128], О. Міхеєва [133], Я. Новохатська [140], Є. Ханович [217], тощо), які детально аналізували означене питання та дійшли до суттєвих для нашої роботи висновків. Зокрема, це стосується праці К. Ігнатової та І. Пятницької «Радянське сімейне законодавство (1917-1937 рр.)», де конкретизовані базові положення тогочасного сімейного законодавства, що регламентували шлюбно-сімейні стосунки: позбавлення церковних шлюбів юридичного значення, моногамія та рівність шлюбних партнерів, добровільність укладання шлюбу та спрощення процедури розлучень. Зазначені норми суттєво вплинули на цілісність самого інституту сім'ї. Так, «кількість розлучень у першій половині 1920-х рр. різко збільшилася не лише в містах, але й у селах: з 1923 до 1925 рр. у містах удвічі, відповідно на 16,4 та 32,2%; у селах у 1,5 рази, відповідно, 9,9 та 15,1%. Середня тривалість розірваних шлюбів 1925 р. у селах становила 3,80 року, а в містах – 5,39 року, тобто у півтора рази більше. Наприклад, середня тривалість розірваного шлюбу в Києві знизилася з 8,45 років у 1920 р. до 6,27 років у 1925 р.» [82, с.28]. Науковцями виокремлюються неочікувані владою результати «шлюбної свободи», що позначилося на збільшенні кількості покинутих дітей та небажаних вагітностей, поширення статевих хвороб та сиротинства. Задля запобігання зазначених процесів у 1926 р. було ухвалено «Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР».

І попри те, що законодавчо були закріплені майнові та особисті права членів родини, їхня відповідальність один перед одним та перед своїми дітьми, значних успіхів у цій царині досягнуто не було. Зокрема, О. Гуменюк

наводить відомості опитування 1928 р., відповідно до якого серед опитаних тогочасних «одеських студентів 63,3%; чоловіків та 57,7% жінок жили у громадянському шлюбі, 20,2% студентів і 10,6% студенток проживали у церковному шлюбі, так званому вільному – відповідно 16,5% та 31,1%» [49, с.93]. Тож майже половина «шлюбних стосунків» залишалася поза межами державного регулювання, що виявлялося неприпустимим у час встановлення тотального контролю над усіма громадянами. Крім того, така ситуація залишала невирішеним демографічне питання, попри те, що у визначеному кодексі окреслювалися можливості для визнання батьківства (а відповідно, і зобов'язання щодо утримання дитини – виплати аліментів).

Задля збільшення народжуваності та посилення відповідальності за дітей урядом (Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів) у 1936 р. було ухвалено постанову «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення сітки пологових будинків, дитячих ясел і дитсадків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення», якою було «установлено кримінальну відповідальність за відмову в прийомі на роботу вагітних жінок, за несплату аліментів на дітей, уведено підвищені декретні відпустки по вагітності та пологах» [217, с. 47].

Аналізуючи нормативні документи з сімейного права перших 20-ти років радянської влади, дослідники цілком справедливо вказують, що в цей час сімейні стосунки «було регламентоване ідейною доктриною соціалізму та спрямовано на виховання «нового» радянського суспільства» [82, с.29]. Загалом сімейну політику більшовицької влади «можна визначити як антисімейну, а впровадження образу нового громадянина, не обмеженого сімейними зобов'язаннями, призвело до ряду негативних наслідків – зростання кількості розлучень, зменшення рівня народжуваності, руйнування інституту сім'ї і зростання кількості безпритульних» [82, с.29].

Утім, не маючи позитивних змін у визначеному напрямі, державні установи мали збільшувати соціальну опіку материнством, для чого в 1944 р. ухвалено Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства і заснування ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства»» [217, с. 47]. Цей указ, як зауважує О. Гуменюк, вирішив найбільш суперечливе питання про форму шлюбу, констатує, що «лише зареєстрований шлюб «породжує права та обов'язки подружжя» [49, с.93].

Із цього часу до 70-х рр. ХХ ст. було ухвалено ще низку документів регуляторно-нормативного характеру, які були спрямовані на встановлення всіх сторін шлюбних відносин, захист прав дитини тощо. Зокрема, звертаємо увагу на новий Кодекс про шлюб та сім'ю в УРСР, що був ухвалений 20 червня 1969 р. відповідно до Основ законодавства Союзу СРС і союзних республік про шлюб і сім'ю (1968 р.). Цей Кодекс, як зазначає О. Гуменюк, був спрямований на зміцнення сім'ї й охорону інтересів матері та дитини. Але ж цікаво й те, що, як зазначає дослідниця, цей Кодекс із певними змінами та правками діяв до 10 січня 2002 р. [49, с.93]. Тож у перше десятиліття державної незалежності України сімейне законодавство продовжувало політику радянської держави.

Звернення до педагогічної періодики 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. дозволяє стверджувати, що головними питаннями виховної сфери були: «виховання громадянина», «підготовка учнів до вступу до комсомолу», «виховання бійця, громадянина, патріота», «удосконалення політично-патріотичного виховання старшокласників», про що свідчать, зокрема, публікації в журналі «Виховання школярів» (за 1966-1973 рр.). За ці роки у виданні, якщо й порушувалися питання існування та функціонування родини, то лише у її виховній функції (як-от статті в рубриці «Для бесід з батьками», 1968 р. №1). І хоча з кінця 60-х-початку 70-х рр. ракурс виховних проблем дещо змістився в бік морального та інтернаціонального виховання,

комуністичне пропагування, можливо, у дещо полегшеній та не відверто агресивній формі замінило «боротьбу з ...» наслідуванням «ленінських настанов», утім питання підготовки учнівства до подружнього життя майже не порушувалося. Хоча й були поодинокі статті, присвячені культурі стосунків юнаків та дівчат (Л. Верб «Юнак та дівчина», «Виховання школярів», 1969, №1, с.71-72; Л. Графова «Про жіночність, лицарство, і зрозуміло, про любов», 1970, №3, с.31-35), про зміст статей свідчить рубрика, де їх було розміщено – «Естетика поведінки», «Для бесід зі старшокласниками».

Цей підхід (розгляд питань підготовки учнівства до сімейного життя в межах морального, зокрема статевого, виховання) залишався панівним у визначеному хронологічному проміжку. Тому вважаємо за доцільне навести судження з цього приводу Т. Кравченко, яка стверджує, що «переважна більшість авторів означеного періоду розглядали питання статевого виховання (а отже, і питання підготовки учнівства до сімейного життя. – Т.Х.) школярів із позицій його суспільної значущості» [110, с. 8].

Вважаємо важливим зазначити, що суспільний розвиток пізньорадянського періоду, як було сказано вище, сформував у педагогічному дискурсі епохи розв'язання питання підготовки учнівства до сімейного життя виключно в морально-етичному, просвітницькому аспекті, що мав зміцнити сім'ю. Звертаємо увагу на те, що наприкінці 60-х рр. ХХ ст. було прийнято Основи сімейного законодавства СРСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, (1968 р.) та Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР (1969 р.), якими, за спостереженням О. Гуменюк, було «підтверджено центральну роль жінки в сім'ї з посиленням на те, що їй «забезпечуються необхідні соціально-побутові умови для поєднання щасливого материнства з усе більш активною і творчою участю у виробничому та суспільно-політичному житті» [49, с.95]. Наголосимо, що попередньо ухваленим указом Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства і заснування

ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства» остаточно стверджувалося, що сім'я має бути офіційно зареєстрована. Отже, робота з підготовки молоді до сімейного життя мала здійснюватися за фактом одруження та народження дітей як педагогічна просвіта батьків, що, зокрема, здійснювалося через педагогічну пресу. Крім того, уніфікована освітня система, що жорстко підпорядковувалася радянським ідеологемам, періодично висувала перед освітою (та школою) на перший план ті завдання, що відповідали актуальним питанням «радянського будівництва».

Звернення до тогочасної педагогічної періодики (зокрема до журналу «Сім'я і школа», далі за текстом – СШ) доводить, що в 70-ті рр. ХХ ст. радянська система освіти повністю була підпорядкована розбудові соціалістичної держави, яка відбувалася під гаслом: «Могутність батьківщини – благополуччя наших родин» (1971, №4). XXIV з'їзд КПРС (1971 р.) вкотре ухвалив п'ятирічний план розвитку (дев'ята п'ятирічка), яким стверджувався швидкий економічний прогрес. У редакторській статті квітневого випуску журналу (1971) знаходимо важливі для нашої роботи зауваження щодо розвитку сім'ї в гендерному аспекті. Зокрема, йшлося про необхідність здійснити широку систему заходів, «спрямованих на економію часу населення та полегшення праці в домашньому господарстві» та «створити радянській жінці-матері кращі умови праці та побуту та умови для виховання підростаючого покоління» (1971, №4). Жінка мала поєднувати роботу та догляд за дітьми шляхом користування системою побутових послуг, які мала створити держава. Утім про розвиток жінки, її освіти, кар'єрне зростання та реалізацію не згадувалося – рівність розумілася як рівність можливостей у праці, і якщо цьому заважав побут, то його й варто було полегшити.

Тож «рівність» мала бути досягнута виключно за рахунок державних субвенцій, і матері залишалися важливим ресурсом держави (зазначимо, про батьків не йшлося) (1971, №4, с.2). Популістський лозунг «все краще – дітям», насправді було замінено іншими словами: «На батьківському та

материнському ставленні до праці діти наочно дізнаються важливу істину: висока продуктивність кожного робітника – джерело багатства суспільства» (1971, №4, с.2). Людина ставала лише гвинтиком у загальному державному механізмові, тому й освіта як державна інституція мала зважати лише на ті аспекти розвитку людини, які дозволяли «механізму» існувати й далі. На нашу думку, це підтверджується у визначенні головної мети дев'ятої п'ятирічки: «Щоб багатіли громадські фонди споживання і, отже, покращувалися охорона здоров'я, народна освіта, підготовка кадрів та виховання молоді сім'ї... Словом, щоби радянські люди жили краще, працювали з більшою віддачею, були спокійні за майбутнє своїх дітей» (1971, №4, с.3).

З огляду на гендерний аналіз проблеми маємо згадати про загальну декларацію рівності прав жінок із чоловіками в усіх сферах життя радянської держави, зокрема в освіті, про що згадувалося практично в кожному випуску журналу СШ за 1970-1979 рр., утім найбільш повно ця концепція висвітлена в редакторській статті журналу за 1975 р. (1975, №1, с.3) та у статті «Натхненний гімн жінці» за 1978 р. (1978, №3, с. 5-8). Отже, один із головних ідеологічних концептів пізньорадянської доби було ствердження побудови суспільства рівних прав та можливостей для жінок та чоловіків.

У першій зі згаданих статей констатовано практично однаковий рівень освіти у працюючих жінок та чоловіків: жінки становлять приблизно половину здобувачів вищої освіти, на 1000 працюючих жінок 651 має середню та вищу освіту, і це «велике досягнення соціалістичного ладу» (1975, №1, с.3). Отже, на думку авторів статті, питання рівноправності остаточно було розв'язано, що підкріплювалося статистичними даними, утім ця загальна декларація насправді виглядала інакше, особливо в аспекті підготовки учнівства до сімейного життя.

У випусках журналу «Сім'я і школа» середини 70-х рр. наявні статті щодо соціальної активності радянських жінок, у яких автори намагалися підкреслити встановлення в країні суспільства повної рівності жінок і

чоловіків. Власне 1975 р. був проголошений XXVII Сесією Генеральної Асамблеї ООН Всесвітнім роком жінок, коли в Мехіко було проведено (15.06.1975-02.07.1975 р.) Першу всесвітню конференцію, за результатами якої ухвалено «Мексиканську декларацію 1975 р. про рівність жінок та їхній внесок у розвиток та мир», присвячену правам жінок. Метою конференції було нагадування світу про необхідність та важливість подолання дискримінації щодо жінок, тож статті цього часу віддзеркалювали й світову подію, і державну політику СРСР. Радянська країна використовувала подію передусім задля пропаганди «всесвітньо-історичних здобутків у вирішенні жіночого питання, що дають потужний імпульс інтернаціональній справі боротьби за права жінок; дозволяють повніше розкрити міжнародне значення ленінського спадку з питань соціального та духовного розкріпачення жінок» (1975, №3, с. 2-4).

Також на шпальтах журналу з'являються роздуми про подолання патріархатних стосунків, побудову нової сім'ї на принципах рівності партнерів: «Вже давно у нас згасає патріархат (буквально – «влада батька»). На зміну йому є такий стан світу, у якого ще немає ім'я, але можливо назвати «біархатом» – головування двох статей (від латинського «біні» – два, обидва та грецького «архе» – головування, початок, влада» (1977, №1, с.17). І тоді автор розповідає про зміни в сучасній жінці, про те, що «біархатні зсуви – частина комуністичної революції, тому жінка з домашньої істоти стає соціальною, з «другого гатунку» – рівною. Всі її життєві ролі змінюються, вона стає таким же двигуном суспільства, такою ж особистістю, як і чоловік. Ці кардинальні зміни в усьому життєвому становищі жінки – початок великих змін у всій «чоловічій» культурі та цивілізації (1977, №1, с.17). Результатом цих процесів, на думку автора згадуваної вище статті, став перехід від одного типу шлюбу (матеріальний союз) до іншого (союз духовно, емоційно близьких особистостей) (1977, №1, с.18). Тож, якщо в старі часи сім'я була для людей передусім матеріальною основою буття, а потім – союзом духовної близькості, то сьогодні (у 70-х рр. XX ст.)

економічна незалежність членів сім'ї звужує її функції виключно до психологічної та емоційної сфери, сім'я – союз особистостей, які близькі за інтересами, поглядами, підходами до життя (1977, №1, с.18).

З-поміж піднесення «досягнень» радянської влади, що висвітлювалися на сторінках «СШ», нас зацікавила артикуляція теми материнства, яке вкотре проголошувалося головним призначенням жінки, та поєднанням його з розвантаженням жінок у домашній праці. Найцікавішим нам вдалося твердження про те, що «соціалізм відкрив перед радянськими жінками безмежні можливості використати своє право на працю. Наша держава гарантує роботу всім жінкам, які бажають працювати. Завдяки цьому в нас досягнутий високий рівень зайнятості жінок» (1975, №3, с.2). Отже, стверджувалося, що жінки працювали задля задоволення власних потреб. І ця думка розвивається авторкою публікації: «При зустрічах із різними іноземними делегаціями радянських жінок нерідко запитують, що змушує їх працювати – адже матеріальне становище сім'ї часто дозволяє сидіти вдома, виховувати дітей. Зарубіжні подруги часто чують таку відповідь: працюємо тому, що в праці знаходимо радість, задоволення, щастя» (1975, №3, с.3). Останні слова, на наш погляд, виглядають досить цинічними, враховуючи те, що не працювати незаміжня жінка не могла (інакше була дармоїдкою та утриманкою). Саме таке було становище непрацюючої жінки відповідно до радянського (та українського) законодавства на 1976 р.

На підтвердження сказаного звертаємося до указу Верховної ради СРСР (23 липня 1951 р.) «Про заходи боротьби з антигромадянськими, паразитичними елементами», аналогічно до якого було ухвалено Указ Президії Верховної Ради РСФСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (4 травня 1961 р.) та Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» (12 червня 1961 р.). Цими документами вкотре стверджувалося, що

всі громадяни СРСР мали бути залученими до суспільно-корисної праці. Особи, які працювали не більше чотирьох місяців на рік, притягувалися до кримінальної відповідальності. Не працювати дозволялося тільки домогосподаркам, які мали дітей [114]. Тож незаміжні жінки та заміжні жінки без дітей зобов'язані були працювати, вибору в них не було.

Материнство було оголошено головною соціальною функцією жінки (1975, №3, с.3), держава ж мала сприяти зменшенню побутового навантаження на жінку, що вбачали у «покращенні житлових умов, удосконаленні побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування» (1975, №3, с. 3). Отже, журнальні статті про життя радянської жінки, її прагнення працювати на державу, народжувати дітей були цілком пропагандистськими та будувалися на співставленні з капіталістичними країнами (де жінки пригнічені). Проголошення материнства головною соціальною функцією жінки також відносимо до ідеологічних концептів пізньорадянської доби.

Попри суцільну популяризацію в суспільній свідомості материнства, покращення не було досягнуто, свідчення чого знаходимо в журналі «СШ» за 1976 р. (№8), де вміщено велику статтю, присвячену кризі в демографічній ситуації у СРСР, подолати яку (з огляду на тематику журналу «СШ») мала й школа. Зміст статті визначено на її початку, коли констатовано, що демографія як наука повинна звернути пильну увагу на те, як створюється сім'я, як вона розвивається. Тобто від «ізолюваного вивчення демографічних процесів» радянська наука мала перейти до «синтезування їх у демографію сім'ї» (1976, №8, с. 21).

Головною демографічною проблемою СРСР було визначено зниження народжуваності, доказом чого слугували такі факти: «Нині загалом у СРСР приблизно 70 відсотків міських сімей мають одного-двох дітей. У третині цих сімей матерям 35-39 років, і вони, найімовірніше, більше не народжуватимуть. В окремих республіках відсоток малодітних сімей ще вищий: у РСФСР – 80 відсотків, в Україні – 82 відсотки, в Естонії – 84

відсотки. І частка у їхньому складі однодітних сімей поки що збільшується» (1976, №8, с. 22).

Зверталася увага на аспект, який ми визначили гендерним, оскільки артикулювалося питання суспільне становище радянської жінки. Зокрема, автори цитованої вище статті стверджують, що в країні рівних можливостей та вивільнення жінки, коли «вона пізнала щастя творчості, задоволення від участі у виробництві та суспільному житті, потреба у материнстві доповнилася потребою в суспільно корисній праці, прагненням до професійного та культурного зростання, змістовного відпочинку. Звичайно, діти тепер не становлять для неї єдиної та незамінної цінності, і число їх не визначає міру її самоповаги та авторитету в очах оточуючих» (1976, №8, с. 22). Такий висновок, як його формулює автор, дозволяє стверджувати негативний вплив «звільнення» жінок на народжуваність, утім автор уникає цього висновку, переводячи розмову до сфери «мілкобуржуазної моралі», коли сім'я, що вже має дитину, має обирати між добробутом та матеріальними випробуваннями, пов'язаними з народженням ще однієї дитини. Так, на нашу думку, виявлявся ще один ідеологічний концепт пізньорадянської доби – популяризація багатодітності, що мала запобігти демографічній кризі.

Своєрідним узагальненням-підсумком щодо ролі жінки в пізньорадянському суспільстві стала стаття «Натхненний гімн жінці» (1978, №3, с.5-8). Оскільки її авторка – представниця органу державного управління, вважаємо доцільним більш докладно висвітлити головні тези публікації.

Передусім авторкою артикульовано рівність прав жінок, що досягнуто завдяки зусиллям радянської влади. Жінки є активними учасницями суспільної праці (саме вони складають 51% всіх робітників та службовців народного господарства СРСР), мають гарні освітні показники (кількість спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою зросла з 1949 по 1975 рр. у 15 разів, і складає 13,4 млн. осіб; у науковій сфері кількість жінок

збільшилася на 40 відсотків). Наголошується на тому, що в СРСР подолані всі прояви дискримінації щодо жінок в економічній сфері, утім «взагалі, у нашому суспільстві статева рівність не розуміється як тотожність обов'язків та прав чоловіків та жінок» (1978, №3, с.5). Наведена теза видається суперечливою з позицій гендерної теорії, оскільки поняття «рівності» обмежується (?) статевим визначенням людини, а питання рівності обов'язків та прав жінок та чоловіків взагалі ставиться авторкою під сумнів.

У статті також розкриваються питання заходів щодо покращення та збереження здоров'я жінок, що є цілком прогресивним, але ж подальший виклад тексту статті говорить про те, що опікувалися жінкою лише через її головне призначення – материнство. Ця теза вміщена наприкінці статті, де стверджується, що держава оголосила материнство соціальною функцією жінки. Отже, саме від виконання цієї «функції» залежав і соціальний статус конкретної жінки, її життя, здоров'я та розвиток.

Аналогічне представлення проблеми материнства та турботи держави про матерів та сім'ю зберігається й надалі, зокрема, березневий випуск журналу за 1980 р. розпочинався з твердження «Турбота про жінку – турбота про сім'ю». У статті висвітлюється думка про те, що – жінка-трудівниця може поєднувати і роботу, і виховання дітей. Держава лише дбає про створення відповідних умов (експеримент із гнучким графіком роботи для жінок, що мають дітей, можливість «економити робочі години»; скорочення робочої зміни, наближення закладів харчування та побутового обслуговування до робочого місця тощо). Усе це виглядало доволі привабливо, але ж не вирішувало головного – «подвійне навантаження» жінок не зникало, натомість деякі заходи (наприклад, скорочення змін) призводили до зменшення заробітної плати.

Усі обов'язки країни щодо сім'ї та обов'язки членів сім'ї перед країною були окреслені в Конституції СРСР 1977 р., положення якої висвітлювали в журналі «СШ» впродовж 1978 р., які були конкретизовані у №10 журналу. У цьому випуску окреслено зміст статті 53 Конституції щодо державного

захисту сім'ї. Констатуючи, що держава бере під охорону добровільний союз між жінкою та чоловіком, у статті наголошується, що держава вимагає відповідального ставлення до сім'ї і з боку її членів, «відповідальність за близьких та за себе». Тож, стверджуючи правильність розподілу обов'язків у родині, автори згаданої статті відзначають свою стурбованість усуненням батька від відповідальності за сім'ю. Підкреслювалося, що «високий сенс сімейного рівноправ'я має бути зрозумілим усім членам родини, не позбавляючи чоловіків мужності, жінок – жіночності, а, навпаки, відтіняв красу їхніх стосунків» (1978, №10, с.3). Очевидно, що таке трактування Конституції повністю відповідало завданням соціалістичного майбутнього та тогочасним реаліям, утім свідчило про особливе «радянське» розуміння «рівності прав» за умов збереження нових стереотипів «мужнього чоловіка» та «ідеальної жінки» радянської епохи.

Водночас зазначимо, що до тексту Конституції 1977 р. автори журналу звертаються й надалі. У 1980 р. (в березневому випуску) представлено статтю 35 Конституції щодо рівності жінок та чоловіків у СРСР. Тут констатовано, що жінки залучені до суспільного виробництва (90% працездатних осіб), тому держава опікується «покращенням умов, полегшенням праці та побуту жінок» (1980, №3, с.8). Власне ця «опіка» дуже цікава з позицій гендерного підходу. Оскільки це «покращення», з-поміж іншого, стосувалося заборони праці жінок на виробництвах, шкідливих для їхнього здоров'я. І хоча аналогічна норма щодо обмеження залучення жінок для різних видів робіт існує і в сучасному законодавстві України, але перелік доступних для жінок професій, що були затверджені наказом МОЗ України (1993 р. Наказ №256 «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок»), який практично повторював радянське законодавство, Україні вдалося подолати лише в 2017 р., коли було скасовано обмеження для жінок на 450 професій.

Про актуалізацію питань сімейного благополуччя на початку 80-х рр. ХХ ст. свідчать публікації, у яких описується досвід просвітницької роботи у визначеному напрямі з боку інших засобів масової інформації, і все задля поширення головної тези: «У нашій країні держава та суспільство стоять на обороні сім'ї, її міцності та щастя. Турбота про неї – не лише «приватна справа» членів однієї сім'ї. Справи-сімейні – справи і суспільні» (1980, №1, с.9). Така позиція захисту державної сім'ї та її інтересів пропагується і в наступні роки, коли стверджується, що визначальним для держави є «охорона інтересів родини, її зміцнення, здійснення рівних прав чоловіка та жінки, допомога у вихованні дітей» (1981, №1, с.2). Тож вкотре принцип «рівності» проголошується головним, але акцентують увагу на «радянській жінці – трудівниці, матері, виховательки дітей». Отже, про дієву реалізацію принципу рівності насправді не йшлося, існувала лише загальна декларація державної допомоги з підкресленням гендерного статусу жінки: «трудівниця», «мати», «вихователька».

Поступово у статтях з'являються спроби наукового обґрунтування питання. До обговорення, зокрема, долучився Інститут загальних проблем виховання АПН СРСР. У розповіді-бесіді з керівником установи стає зрозумілим, що головну увагу науковці зосереджували на розгляді питання сім'ї як «первинної ланки соціалістичного суспільства» та пошуку «ефективних шляхів поєднання материнства з активною участю жінок у трудовій та громадській діяльності» (1981, №2, с.7). Проте сам Інститут вивчав саме методи сімейної педагогіки, виходячи з «єдності виховних цілей сім'ї та школи», при цьому стверджувалося, що виховний потенціал родини залежить від кількості дітей та структури сім'ї. Наголошувалося, що «ідейно-моральний та емоційно-психологічний клімат родини» створюють: «розвиненість сімейного колективу, трудова атмосфера, вільний час та організація сімейного відпочинку, життєвий досвід та освіта дорослих, особистий приклад батьків» (1981, №2, с.7). Отже, знову материнство ставало головною турботою, виховання у цілком контрольованій

ідеологемами радянського часу сім'ї. Тому й стверджувалося: «міцніє нова сім'я – сім'я розвиненого соціалістичного суспільства. Новими стали внутрішньо сімейні стосунки. Шлюб будується на любові та почутті обов'язків, у батьків у родині рівні права» (1981, №2, с.7).

Про турботу стосовно матерів та дітей ідеться в журналі, де висвітлюється зміст Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи з посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей» (1981 р.), головна мета якої – «забезпечити раціональне поєднання суспільного та сімейного виховання, полегшити стан матерів, які працюють, створити сприятливі умови для життя та побуту молодих сімей» (1981, №5, с.2). Майже повторюючи цю думку та підкреслюючи керівну роль КПРС у турботі про молоду сім'ю, автори статей у 1982 р. стверджують, що «радянська школа» бере участь у підготовці молоді до самостійного трудового життя та створення сім'ї. Саме цим обґрунтовується поява першої навчальної програми для учнівства «Етика і психологія сімейного життя» (1982, №2, с.7).

Ця проблема ставала ще більш актуальною саме на початку 80-х рр, коли демографами було зазначено зростання кількості розлучень, причину цього явища, з-поміж іншого, вбачали в невідповідності молоді до сімейного життя. Так, якщо в СРСР у 1970 р. було зареєстровано 636,2 тисячі розлучень, то в 1983 р. – 944,8 тисячі. Крім того, зауважували, що проблема розлучень – проблема «молодіжна». Зокрема, такі статистичні відомості наводить В. Сисенко: «у 1983 році серед всіх розлучень вага шлюбу, що існував до чотирьох років становив 37,2 %, а до дев'яти років – ще 29,4%, що разом становило 66,6%. У цілому в країні у тому ж році розпалася 31 тисяча шлюбів, які проіснували до одного року, 151,5 тисячі шлюбів, що тривали один-два роки; на третьому-четвертому роках спільного життя розпалася 170,1 тисяча шлюбів. Серед всіх розлучених чоловіків та жінок у 1983 році молоді чоловіки (до 29 років) становили 40 відсотків, в жінки – 49 відсотків» [199, с.35]. З огляду на наведені відомості автором ставиться

питання: чи готові були молодята до сімейного життя, чи так вони собі його уявляли, як вийшло насправді? Для обґрунтування висновку щодо неготовності молодят до всіх особливостей сімейного життя автор наводить результати опитування наречених напередодні весілля. Питання охоплювали різні аспекти: дошлюбна поведінка молоді; підготовка до шлюбу, її форми та методи; ступінь підготовленості молоді до сімейного життя; самооцінка та оцінка партнера щодо його підготовленості до шлюбу; ставлення до шлюбу, дітей, сім'ї; уявлення молоді про сімейний побут, питання про батьківські сім'ї (розподіл сімейних обов'язків, склад сім'ї, бюджет, житлові умови тощо). Аналіз наведених у публікації фактів дозволяє автору дійти висновку про недостатню підготовленість молоді до повсякденного сімейного життя. Але відповідальність за це покладається саме на родину. Саме в сім'ї, на переконання автора, закладаються основи стабільної, міцної та щасливої родини.

Декларативно-номенклатурний підхід до проблеми сім'ї демонструють публікації журналу за 1983 р., де в березневому випуску вміщено доповідь «На сторожі інтересів сім'ї», у якій знову повторюється, що «жінка грає значну роль у суспільстві розвиненого соціалізму, де гідне застосування знаходить її розум, талант, самовідданість, працьовитість. У розвиненому соціалістичному суспільстві жінки, як і чоловіки, мають всю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, гарантованих радянськими законами. Успіхи комуністичного будівництва в нашій країні нерозривно пов'язані з самовідданою працею радянських жінок» (1983, №3, с.4). Далі за текстом викладено основні напрями цієї «турботи» про жінку та презентовано результати цієї роботи. І тут, на наш погляд, залишилася низка проблем/питань, яких намагалися уникнути автори публікацій: як жінці поєднувати материнство та працю, чому скорочений робочий день подається як досягнення (оскільки скорочується не лише час, а й зарплата), чому відсутня згадка про чоловіків, які також становлять невід'ємну частину радянської сім'ї, та, зрештою, чому держава бере на себе право контролю за

особистим життям людини у найбільш приватній його частині – сім'ї. Оскільки партія висувала гасло – «формування нової людини – не лише мета, але й умова комуністичного будівництва» (1983, №9, с.6). Очевидно, що сім'я продовжувала існувати як додатковий інструмент ідеологічного виховання людини, її налаштування на «комуністичні ідеали».

У вступній редакційній статті «Сім'я та плани держави» (1986, №2, с.1) серед пріоритетних напрямів розвитку СРСР визначено надання жінкам можливості ширше використовувати умови для поєднання материнства з «активною участю у трудовій та суспільній діяльності», що практично повторювало ідеологеми 1981 р. Означений підхід не змінився і в часи «перебудови», коли попри всі демократичні гасла, вкотре повторювалося, що «діла сімейні – справа першоступеневої державної ваги», тому все, що відбувається в сім'ї – стосується держави (1987, №1, с.1). І головною проблемою проголошувалося падіння народжуваності. У журналі констатовано, що кількість багатодітних сімей у СРСР за 40 років скоротилося більш ніж у 2,5 разів, натомість значно зросла кількість людей поважного віку (за останні роки кількість пенсіонерів зросла у 2,5 рази). І попри значні (на думку авторів статті) привілеї та матеріальні виплати багатодітним сім'ям, їхня кількість не збільшилася.

Питання багатодітності було актуалізовано в журнальних публікаціях наприкінці 80-х рр. ХХ ст., коли спеціалісти (переважно соціологи, економісти та юристи) обґрунтовували важливість багатодітності на державному рівні та пояснювали права різних категорій жінок (багатодітні, малозабезпечені, неповні сім'ї; працюючі жінки) на допомогу від держави при народженні дитини/дітей (1989, №2, с.25-28). Загалом це доволі значний перелік документів, що надавали жінкам ті чи ті пільги, тож публікація мала правовий, просвітницький характер.

Виключний інтерес із позицій нашого дослідження становить стаття «Радянська жінка: емансипація чи дискримінація» (1989, №5, с.27-30). Ця стаття містить доволі багато кількісних показників, що дозволяють говорити

про реальне становище жінок у радянському суспільстві, частково стаття розвінчує міф про прагнення жінки присвятити себе виключно соціалістичному будівництву та материнству. Зокрема, у статті йдеться про те, що, за даними Держкомстату СРСР на 1 червня 1987 р., жінки становлять 53 відсотки населення країни (149,8 млн. жінок; загальна кількість населення СРСР – 283,1 млн.); що переважна кількість жінок має низьку кваліфікацію («у середньому в промисловості кваліфікація жінок на 1 – 1,5 розряди нижче, ніж у чоловіків») та та низьку зарплату («зарплата жінок становить від 53 до 86 відсотків зарплати чоловіків»); що жінки дійсно можуть бути керівниками виробництв та організацій, але це переважно лікарні, перукарні, магазини, тобто жінки не обіймають ключові керівні посади («до керівництва державою, економікою та політикою жінок не допускають» (1989, №5, с.27). Тут також докладно на цифрах вимальовується «безкоштовність» домашньої праці жінки (у рік жінка на домашній роботі «заробляє» більше 9 000 карбованців; 1989, №5, с.30). Тож автор вперше за всі роки видання журналу заговорив про дискримінацію жінок на виробництві.

Маємо зазначити, що цитована вище стаття, попри цифри та певний «радянський» пафос, цілком сучасна, оскільки проблеми і щодо оплати праці жінок, і щодо їхнього доступу до ресурсів та до прийняття державних рішень, і щодо їхньої освіти – цілком відповідають сучасним критеріям індексу гендерного розриву (The Global Gender Gap Index). Отже, стаття лише актуалізує питання, вона подає умовний підсумок попереднім радянським лозунгам турботи про родину, проголошуючи їх «ложнопропагандистськими» (1989, №5, с.27).

У цей час у пошуках нової державної стратегії збереження інституту сім'ї автори журналу звертаються до зарубіжного досвіду та пропонують створити Асоціацію захисту сім'ї та батьківства, яка б мала «забезпечувати правові основи, що сприяють зміні статусу сім'ї в суспільстві: від сім'ї як другорядної, незначної спілки міщанської сфери побуту – до сім'ї як важливої галузі народного господарства, самостійної та автономної від

інших» (1989, №8, с.2). Отже, з одного боку, констатується необхідність підтримки інституту сім'ї, з іншого – відповідальність за її розвиток та функціонування перекладається на громадське об'єднання, яке б знову відтворювало традиційно радянській підхід до регулювання сімейних стосунків та втручання у приватне життя людини. Утім заклики до «спасіння сім'ї», підвищення народжуваності звучали й далі, проте знаходили вже такі пояснення: «Криза сім'ї – це не проблема багатства чи злиднів, як досі у нас вважалося, заганняючи таким чином проблему в куток. Це загальна проблема усієї сучасної цивілізації, біда, що відобразилася в девальвації сімейних цінностей. У системі цих цінностей, незалежно від матеріальної бідності чи багатства, «я», жива істота, само визначають як завгодно, лише не через батьківство» (1989, №11, с.34). Автор згаданої статті наводить результати опитування, відповідно до якого респонденти визначали себе за статтю («я» – чоловік / жінка), за професією («я» – лікар, інженер...), але не визначалися як «я» – мати / батько. Автор робить висновок про зсув цінностей із сімейних на особистісні та професійні, що, на його думку, неприпустимо.

Загальний погляд на постановку питання підготовки учнівства до сімейного життя в педагогічному дискурсі минулого дозволяє конкретизувати аспекти, які були виділені на початку роботи та які обумовили логіку подальшого дослідження відображення на шпальтах журналу «Сім'я і школа» за 1970-1990 рр. питань, пов'язаних із підготовкою молоді до сімейного життя (роль та значення материнства для жінки; формування канону «ідеальної» жінки та «справжнього чоловіка» пізньорадянського періоду; ставлення дружини та чоловіка до виконання їхніх родинних обов'язків та суспільної праці; роль дружини / чоловіка у вихованні дітей; просвітницька робота з питань сімейного життя, подружніх стосунків тощо).

2.2. Сутність і специфіка постановки проблеми підготовки учнівства до сімейного життя: журнал «Сім'я і школа» 1970-1979 рр.

Задля встановлення сутності педагогічних поглядів на проблему підготовки молоді до сімейного життя звертаємося до журналу «Сім'я і школа» за 1970-1979 рр., що становить 120 випусків (12 на рік), зміст яких дозволяє з'ясувати тогочасні провідні тенденції щодо теми дослідження.

Огляд журнальних матеріалів проводився за проблемно-тематичним принципом, з огляду на ті критерії/показники, що були нами визначені в розділі 2.1.

Передусім зазначимо, що на сім'ю покладалася надзвичайна відповідальність за розумовий, моральний, ідейний розвиток дитини, за її здоров'я та професійне зростання. Журнал «Сім'я і школа» (далі за текстом – СШ) мав ідеологічний характер просвітницького спрямування, про що свідчать перші статті (передовиці) кожного випуску. На пошук точок з'єднання радянської педагогіки з «передовою педагогічною думкою» були спрямовані статті визнаних авторитетів (чия ідеологічна позиція була «правильною» з позицій класового підходу) щодо сутності шлюбу та сімейних стосунків. Автори цих статей переважно звертаються до класиків марксизму-ленінізму чи діячів, що були визнані предтечею ленінських ідей, зокрема: О. Герцен, його вислови щодо сутності сім'ї в рубриці «Думки про виховання» (1970, №1); або ж пропагували ідеї, які намагалися експлікувати на радянську дійсність (Ж.-Ж Русо (1970, №3), Дж. Локк (1970, №5), Я. А. Коменський (1970, №11), Б. Спок (1971, №4); В. Острогорський (1971, №6); М. Монтень (1971, №8); А. Макаренко (1971, №9; 1976, №4), І. Песталоці (1977, №2)). Переважно на сторінках журналів не були розміщені повні педагогічні тексти, а лише фрагменти творів, які були суголосні ідеологемам радянської влади. (Водночас відзначимо, що з 1972 р. класичні твори замінили викладом думок педагогів союзних республік, що, вірогідно, мало сприяти підсиленню загальної концепції внутрішньої єдності

країни, інтернаціоналізму, що насправді призводило до національного нівелювання та втрати національної ідентичності).

Визнаючи особливість радянської родини як союзу однодумців, чие життя присвячувалося піднесенню Батьківщини, автори відображали загальний погляд суспільства щодо ролі жінки, її цінності для громади та держави, створюючи стереотип «ідеальної жінки» та «справжнього чоловіка», з огляду на їхню участь у житті родини, вихованні дітей тощо.

Передусім варто артикулювати загальний підхід усіх без винятку авторів щодо складу сім'ї, можливості розлучення батьків та багатодітності (оскільки демографічна ситуація була кризовою).

Спробу дати соціальну характеристику інституту сім'ї, визначити її роль та місце в житті людини знаходимо в статті (1971, №2, с.23-24), де йдеться про результати Міжнародного симпозіуму польської комісії ЮНЕСКО, що відбувся у Варшаві (1970 р.). З-поміж широкого кола питань було виокремлено питання «впливу виробничої активності жінок на їхні материнські обов'язки» (1971, №2, с.23), водночас відсутній аналогічний погляд щодо «чоловічих обов'язків», як і відсутнє питання підготовки молоді до сімейного життя. Вважаємо за необхідне підкреслити, що наводиться думка («результат дослідження») щодо значного впливу на дитину авторитету працюючої матері. Також широко наводяться приклади переваг в СРСР над країнами заходу в організації підтримки сімей, що забезпечує сталість цього соціального інституту. Показовим є те, що сама секція, де були озвучені повідомлення групи радянських педагогів, мала назву – «пропагандистська педагогіка». Тож весь виклад матеріалу має суто пропагандистський, ідеологічно заангажований характер, який мав на меті довести переваги радянського устрою.

Над збереженням інституту сім'ї працюють і за кордоном, але позитивний досвід, що висвітлюється на шпалах журналу, є лише в країнах, ідеологічно наближених до СРСР. Тому в черговому випуску журналу розповідається про досвід Чехословаччини щодо скорочення розлучень. Тут

робота проводиться в напрямі виховання та «підготовки молодих людей до шлюбу, материнства та батьківства у школах всіх ступенів, і навіть у армії» (1972, №12, с.47). І хоча сутність цієї підготовки не розкривається, утім, саме визнання її необхідності вважаємо важливим відзначити.

Саме існування інституту сім'ї як соціальної структури повинно було бути підкріплено додатковими матеріалами, можливо, саме тому в одному з випусків журналу вміщено огляд (1971, №1) книги А. Вальцевої (Москва, 1969 р.), цитату з якої вважаємо за доцільне навести: «На початку революції були такі навіювання, що сім'я як форма людського буття застаріла, всілякі були теорії... сім'я не найкраща форма спілкування людей... Але ж противники сім'ї говорять, що це негідна форма... Людина ще недостатньо чуйна, терпляча, а ці якості у першу чергу необхідні для того, щоб спільне життя не перетворилося у пекло... Коли людина стане прекрасною, життя з ним іншої, такої ж прекрасної людини стане для цієї людини щастям» (1971, №1, с. 47). Тобто з позицій гендерного підходу очевидна певна (умовна) рівність членів сім'ї, але показово, що це соціальне утворення не є ідеальним, тому що далі з тексту рецензії дізнаємося про важливість прояву «терпіння», «поступливості», «поваги», «тяжкого хреста» саме з боку матері, яка переважно та вимушено страждає від батька – деспота.

Цінною та значущою для суспільства визнавалася «повна» (батько та мати) та багатодітна сім'я. Тому та сторінках журналу категорично засуджується розлучення батьків та стверджується, що родина будується на взаємній любові та неприпустимості розлучення, яке призводить до страждань дітей, оскільки руйнуються внутрішні зв'язки родини, «які для них важливі як повітря, яким вони дихають» (1970, №8, с.11).

Відповідальність за збереження сім'ї покладається на жінку. Якщо сім'я неповна (без батька) та жінка залишається з дітьми без чоловіка, у журналі є поради (для жінок) як «правильно влаштувати сімейне життя». І тоді відмова матері від спроб «влаштувати своє життя» тлумачиться не як жертвовність (жінка повністю розчиняється в турботі за дитину), а як мудрість

жінки, яка розуміє, що лише «любов гідного чоловіка може створити щасливу сім'ю» (1971, №3, с. 17). Утім у суспільстві зберігалось негативне ставлення до сімей, у яких не було батька, про це, зокрема, свідчить жінка, яка сама виховує своїх дітей: «У мене діти не гірше не дітей з благополучних сімей» (1971, №3, с. 17). Таким чином системно нав'язувалася думка, що без батька – сім'я неповноцінна, а отже, жінки опинялися під тиском суспільного засудження, якщо не змогли зберегти сім'ю. Навіть якщо жінка через негідну поведінку батька (пияцтво, бійки) з ним розлучається, вона все одно прагне створити нову сім'ю, і тоді, з новим чоловіком, вона має використовувати здібності «природного ума, щоб щастя було стійким»: «приймати гостей чоловіка хлібосольно, з радістю, триматися гідно, вміти спрямовувати розмову так, щоб вона була цікавою для всіх, вміти слухати та мовчати» (1971, №7, с.32). Водночас вважаємо за необхідне наголосити, що у випусках журналу практично відсутній опис життя батька-одинака, його досвід виховання дітей не описаний. Такий чоловік з'являється лише в одній публікації, де батько самотійно виховує шістьох дітей, і сам має «накормити, одягнути, взути, провести до школи одних, до дитячого садку – інших, не запізнитися на роботу (1973, №6, с.20). Цей батько – добрий, розумний, справедливий. Тому його наслідують діти та обирають для себе головне правило існування міцної майбутньої родини – «правдивість» (1973, №6, с.20).

Сім'я мала бути повною та багатодітною, останній аспект набув значної популяризації в проаналізованих випусках журналу. Розповіді про багатодітні родини, їхнє життя містяться практично в усіх випусках журналу США за 1970-ті рр. Проте маємо звернути увагу, що подекуди констатувалися складності життя багатодітних родин (передусім економічного плану), тоді наголошувалося, що батьки не завжди можуть потурбуватися за своїх дітей, тоді цю турботу повністю забезпечує держава, яка також невпинно про них турбується (1970, №7). Наводяться приклади, коли гарними батьками стають лише ті, хто сам зростав у багатодітній родині (8 – 13 дітей 1971, №5, с.6).

Крім того, регулярно описується побут сімей, що мають багато (від 3) дітей, які дружньо та весело виконують спільні справи, турбуються один за одного, допомагають молодшим сестрам, братам та батькам. Сталим стає твердження: «багато дітей – багато радості» (1971, №10, с.6). Про будні материнства розповідають самі жінки, які вміло поєднують свою роботу на виробництві та виховання дітей. Наприклад, розповідь родини із сімома дітьми з Естонії. Мати не вважає себе ані героїнею, ані мученицею попри відсутність грошей, відсутність часу та відсутність гідного помешкання. Вона розкриває свої рецепти успіху, які мають скоріш організаційний характер: життя всіх разом (декілька дітей від'їжджають, інші одружуються та залишаються з батьками в новій родині), максимальне обмеження фінансових витрат, розподіл сімейних обов'язків при відсутності поділу робіт за статтю та віком; спільні духовні інтереси (захоплення музикою). Тож три складники виступають гарантією життєвого успіху матері, яка на своє 60-ти річчя спостерігає за своїми сімома дітьми, шістьма онуками, зятями та невістками (1971, №10, с.7). Повчальний висновок один: багато дітей не стають на заваді розвиткові родини.

Аналогічні розповіді містяться в журналах за 1972 р., це вже розповідь про сім'ю з Латвії, що має шістьох дітей, але з усім справляється. Працюють і батько, і мати, і старший син. Тож економічних проблем у сім'ї не існує, утім знову ж підкреслюється готовність дружини до виконання материнських обов'язків: «Чеслава у нас кваліфікована господиня. Вміє ... розумно розподілити гроші, скласти меню, сама шие та дівчат навчила. Курси кулінарії закінчила» (1972, №2, с.5). Зазначимо, що мати ще працює в продавчинею і має можливість у під час роботи «забігти до дому, розпорядитися, дещо зробити». Також наголошується, що обов'язки з господарювання мають виконувати діти, щоб «не росли егоїстами».

В одному з наступних журналів з'являється розповідь про родину з Узбекистану (1972, №4, с.14-15). Так само батько – майстер на заводі з виробництва сільськогосподарських машин (але Герой Соціалістичної

Праці), у сім'ї п'ятеро дітей, двоє онуків. Але мета публікації інша – розповідь про молодь, яка приходить працювати на завод. Стаття про виховання – суцільна профорієнтація. До речі, у статті майже не згадується про дружину героя опису, її вік, чи працює вона, чи є у неї освіта. Про неї лише одне речення: «вона прийшла до нас, коли я був удівцем із чотирма дітьми». А далі докладна розповідь про матір з Казахстану, яка сама підняла сімох дітей, працює (завідувачка поверхом у готелі), працювала бухгалтером, тож коли не затримувалася на роботі, сімейні обов'язки виконували діти («Все навчилися робити і хлопці, і дівчата» (1972, №5, с.10).

Ідеальною презентовано родину, де дев'ять синів. Батько – столяр на заводі, жінка також там працює (але посаду її не вказано). Головна цінність цієї родини – праця, «якою досягається виконання бажань, і, безумовно, вміння відрізнити розумне бажання від примхливих забаганок» (1972, №8, с.19). У багатодітних сім'ях панує мир, спокій, взаємоповага та взаємодопомога. Як приклад наводиться сім'я з Вірменії, де шість дітей. І така сім'я – разом із дітьми, онуками та правнуками сягає п'ятдесяти осіб (1972, №10, с.54). Запорукою існування цієї родини є повне взаєморозуміння між батьком та матір'ю. Така ж гармонія царює в іншій родині із сьома дітьми, що з зятями та невістками становить вже 11 осіб. Мати/дружина – працює, батько теж. Але живуть злагоджено та відкрито (1973, №4, с.10).

Представлено й родину з Чечено-Інгушської республіки, де батьки виховують вісьмох дітей, при цьому обидва працюють: він – учитель, вона – кухар (1973, №7, с.13). Водночас звертаємо увагу на певні зміни, що з'являються в журнальних текстах 1973 р., які все більше стають відображенням радянських, провідних на той час ідеологічних концептів. Це вже не стаття про виховання, побут та існування родини, а пропагандистський текст про інтернаціональне виховання. Не менш захопливо розповідається про родину з Башкирської АРСР (1975, №1, с.12) та з України (1975, №3, с.34), у яких виховують по десять дітей.

Також приваблює авторів картина сімейного життя, де виховують дванадцять (1978, №1, с.13-15), чотирнадцять (1975, №7, с.14-21). та сімнадцять дітей (1974, №1, с.17). У сім'ї з сімнадцятьма дітьми батько – шофер, а мати – робітниця трикотажної фабрики. Тут усі працюють, ніхто не байдикує, і всі задоволені. Як істина проголошується правило: «Варто зрозуміти одну найпростішу істину: дев'ятнадцять осіб – це не лише дев'ятнадцять ротів, а й дев'ятнадцять пар рук. На тому й стоїть економіка та педагогічна мудрість цієї родини. Без цього не було б у великому будинку Петриніїв відмінних полірованих меблів, двох холодильників, власної автомашини та багато іншого» (1974, №1, с.21).

Поступово на шпальтах журналу вибудовується образ «працюючої матері», «матері-робітниці», яка поєднує родинні турботи із працею на виробництві, тоді виробництво бере на себе соціальну турботу про такі родини. Особливо показовим вважаємо приклад одного з камвольних комбінатів, де жінки становлять 80% працівників (1971, №6, с. 4-6).

Питання щодо поєднання жінкою материнських обов'язків із виробництвом порушується і у випусках журналу за 1973 р. Зокрема, наводяться приклади успішного розв'язання проблеми на заводі «Електросталь», 45% працівників якого становили жінки. Головне питання, яке ставить автор статті і сам на нього відповідає: «А що потрібно для того, щоб жінка спокійно працювала? У першу чергу впевненість, що її діти доглянуті» (1973, №3, с.2). Цілком слушне зауваження, але далі розміщено розповідь про те, як наблизений доступ жінок до побутових послуг на самому виробництві, що практично перетворювало їхню роботу майже на місце постійного мешкання. До речі, вважаємо за необхідне підкреслити, що в матеріалі взагалі відсутня згадка про чоловіків робітниць, тож можемо припустити, що розповіді про побутові послуги на виробництві життя жінки не полегшували.

Для полегшення праці жінок тут було створено ясла-дитячі садочки, «Школу молодой матері». А якщо мати не справляється чи байдужа до своїх

обов'язків, трудовий колектив береться за виховання її дітей. Головне завдання цієї опіки – «щоб діти вирости гарними». Надалі полегшенню виконанню жінкою-робітницею материнських функцій, що пов'язані з доглядом за родиною, вбачається в розвиткові сфери послуг та максимальному наближенні закладів обслуговування (поліклініка, будинок побуту, пральні, салони краси, кулінарія (1979, №3, с.4-6) до міста роботи матері.

Наголошувалося на поєднанні матір'ю своїх сімейних обов'язків та робочої відповідальності. Мати може бути й ударницею комуністичної праці та одна виховувати (самовіддано) сімох дітей (1971, №8). І виховує вона їх за підтримки держави – допомога як багатодітній, путівки до піонерських таборів тощо. При цьому мати пишається не лише освітою дітей, а й тим, що вони мають «громадянську свідомість» (1971, №8, с.7). Звертаємо увагу на те, що, коли героїня нарису розповідає про своїх дітей, вона жодним словом не каже про їхнє прагнення створити сім'ю, їхню готовність до цього. Вони готові лише самовіддано працювати на славу СРСР. Цей приклад – безумовно – повністю пропагандистський, припускаємо, мав мало спільного з реальністю, але ж, безумовно, виконував своє завдання – популяризація багатодітності, яка не заважає жінці виконанню її материнської функції.

Таким чином постійно актуалізувалася думка про важливість для жінки виконання материнської функції, навіть (що було дуже прогресивним на той час) якщо незаміжня наважується народити дитину (1970, №1, с.26-28). Особливо показовим вважаємо березневі випуски журналу, повністю присвячені материнству. Тож аналізуючи недоліки виховання дітей, автори роблять висновки про межі «свободи» матері: «де межа материнського «можна» та «не можна» (йдеться про особисте життя жінки-матері – Т.Х.). Відповідь одна – дитина» (1970, №9, с.31). Власне, образ ідеальної жінки – це образ, що поєднує в собі мати-домогосподарку та мати-трудівницю. І тоді зростає декілька поколінь жінок, які мають однакове «моральне загартування, в основі якого почуття людської гідності, відчуття причетності

до великої державної справи» (1973, №7, с.6). Цьому піднесенню материнської (а отже, і батьківської) ролі в суспільстві були суголосні думки В. Сухомлинського, педагогічна позиція якого загалом була піддана жорсткій критиці. Майже єдине, що було «дозволено» популяризувати з педагогічного доробку В.Сухомлинського, – це його погляди на батьківство.

Звертаючи увагу на наслідки Другої світової війни («диспропорція чоловічого і жіночого населення, погіршення демографічного становища та порушення структури сім'ї в УРСР» [236, с.8]), О. Хомишак зосереджує свою увагу на поглядах В. Сухомлинського щодо підготовки батьків і молоді до виховання дитини в сім'ї. Науковець актуалізує практику школи для батьків у Павлівській школі та підкреслює значення, яке надавав В. Сухомлинський забезпеченню їх педагогічними знаннями відповідно до вікових особливостей дітей [236, с.9]. Особливу цінність у руслі педагогічної підготовки чоловіків, за словами О. Хомишак, «становила практика індивідуальних бесід чоловіка-педагога з батьком, що мала місце у Павлівській середній школі» [236, с.9]. Про внесок В. Сухомлинського у розвиток ідей підготовки молоді до сімейного життя пише й Т. Кравченко, коли згадує твори В. Сухомлинського («Народження громадянина», 1970 р.; «Листи до доньки» 1968 р., «Листи до сина» 1975 р., «Книга про любов» 1983 р.) та наводить інформацію про впровадження в Павлівській школі факультативного курсу «Кохання. Шлюб. Сім'я». Тут «заняття для учнів 8–10 класів проводили В. Сухомлинський та Г. Сухомлинська у формі бесіди», концентруючи увагу на формуванні в учнівства культури почуттів [110, с.8]. На працю В. Сухомлинського «Мудрість батьківської любові» звертає увагу Л. Єршоміна, яка наголошує на думці В. Сухомлинського про те, що до виконання материнського/батьківського обов'язків людину треба готувати змалечку [74, с.38]. На особливо уважне ставлення В. Сухомлинського до підготовки хлопців та дівчат до сімейного життя, зокрема – ролі батька/матері; чоловіка/дружини звертає увагу Н. Шелест, коли цитує В. Сухомлинського: «Я вважаю, що в старших класах

потрібно готувати юнаків і дівчат до ролі батька і матері. Це безперечно. Не всім бути математиками і фізиками, інженерами і педагогами, лікарями і конструкторами, але всі будуть батьками і матерями. Чому ж у школі на уроках ми говоримо про все – про нескінченність всесвіту, про таємниці речовини, про мікросвіт, але чомусь не вчимо, як бути батьком і матір'ю. Потрібно ввести спеціальні уроки такої підготовки у старших класах» [243, с. 27]. Але саме ця проблема – спеціальна підготовка учнівської молоді до сімейного життя – не увійшла до кола широкого питань, обговорюваних на шпальтах журналу «Сім'я і школа» впродовж 70-х рр. ХХ ст.

Вже у ці роки традиційне свято 8-го березня модернізується за змістом, коли від глобальних питань прав жінок воно перетворюється на свято материнства. Наприклад, словами про щастя материнства розпочато №3 СШ за 1970 р. («Виниклий як день боротьби за свободу та рівноправ'я жінок, у нашій країні він став торжеством вдячності та поваги до них»). Аналогічні слова містяться на форзаці №3 СШ за 1972 р. («Восьме березня – свято всіх жінок, але у першу чергу народ відзначає матерів. Від їхнього святого піклування зростають поети та герої»). У журналі наводяться позитивні приклади матерів, чиї діти стали прикладом для наслідування. Зокрема, йдеться про спогади матері С. Корольова (додамо, що в цих спогадах відсутня згадка про його засудження) (1970, №3), В. Ульянова (1970, №4) тощо.

Березневі випуски журналу все більше стають присвячені виключно материнству, істинна сутність свята практично викреслена. Ця традиція продовжується і в наступні роки, коли поряд зі словом «мати» ставлять слово «батьківщина», підкреслюючи непохитний зв'язок понять та значення материнства (1971, №3); «мати – головна цінність життя» (1971, №5). Крім того, мати має бути лагідною та поступливою, отже, «мати-диктатор» різко засуджується (1971, №4, с.10). Мати – «безвідмовна трудівниця» (1971, №4, с.11), «мати – тепло рідного дому» тощо (1974, №3, с.3). «Вдячніше за

материнські турботи, радісніше за материнські обов'язки немає на світі» (1977, №3).

Мати відповідальна за всіх членів сім'ї, але передусім за здоров'я дитини, проте доброта та поблажливість матері не сприяє розвитку дитини. Саме мати вмів розділяти захоплення та інтереси своєї дитини (1971, №7). Загалом стверджується, що «дар материнства – це особливий талант. Він ширше, ніж звичайна любов матері до своїх дітей», а далі розгортається думка про всиновлення та патронажний догляд за дитиною (1971, №8). Мати інтуїтивно приймає правильні рішення (1971, №1; 1971, №2; 1974, №3), вона відчуває дитину, всі зміни в характері та настроях. «Мати, як правило, відчуває свою дитину та чуттям знає, де можна натиснути, а де добитися свого ласкою, вмовляннями та довірою» (1971, №6, с.10). Натомість батько діє раціонально. Він вчить сина «чоловічим вчинкам», пояснює припустимість «чоловічої бійки», виправдовує пияцтво юнаків тощо. І нічого, що в неї немає освіти, але ж вона працює: «У мами немає освіти, але вона трудівниця. Її портрет на Дошці пошани та текстильній фабриці, вона ударниця комуністичної праці (1972, №10, с.11).

Функції та обов'язки матері з часом ускладнюються, тож робляться спроби «класифікувати» типи матерів, тоді в журналі наводиться покликання на статтю з іншого видання (Дошкільне виховання, 1972, №4), де подається така класифікація: «*Досконала мати* час від часу вчить малюка то одному, то іншому, непомітно допомагає дитині розвинути свої здібності. *У матері-опікуна* дитина цілий день виконує її вимоги, а вона завжди незадоволена розвитком дитини, очікує від неї більшого. *Майже добра мати* тішиться розвитком дитини, але допомогти їй часто не спроможна. Вона очікує, що дитина виявить ініціативу, але коли це трапляється, не розуміє її. Дитина *завантаженої матері*, яка занурена в повсякденні турботи, надана сам собі в сенсі розвитку. *Мати-куратор* не шкодує на дитину грошей. Але кількість іграшок не може замінити спілкування з матір'ю, яка майже не спілкується з дитиною» (1972, №8, с.55). Але загалом мати – це центральна фігура родини,

тому саме на підготовці дівчини до виконання сімейних обов'язків звертається особлива увага.

Із позицій гендерного підходу показовим вважаємо той факт, що, як і раніше, повсякчас актуалізується думка про важливість виконання дівчиною своїх майбутніх сімейних обов'язків, передусім як матері. Тому вона (дівчина) має бути до цього підготовленою: цнотливою, духовно багатою особистістю, самостійною та активною. Цікавим вважаємо й те, що в журналі час від часу з'являється образ «батька», що дає можливість припустити, що він також виступає активним вихователем дитини, тож автори поступово «уводили» батька до кола родинних обов'язків. Показовим вважаємо той факт, що навіть публікація «щоденника батька», в якому він розповідає про побут своєї доньки-першокласниці, супроводжується малюнками дівчинки з мамою, а не батьком (1970, №2, с.9-12).

Важливим щодо підготовки дівчини до майбутнього сімейного життя вважаємо випуск журналу, де вміщено окремий розділ: «Виховання дівчинки» (1973, №9, с.17-49), який позначено трьома питаннями-зверненнями до батьків: «Чи буде ваша донька гарною робітницею? Чи буде ваша донька доброю дружиною? Чи буде ваша донька доброю матір'ю?». Отже, функції жінки, її соціальні ролі не лише визначено, і їй подано в певній ієрархії: робітниця – дружина – мати. Питань порушується тут надзвичайно багато: особливості психологічного, фізіологічного та фізичного розвитку дівчинки-підлітка, проблеми морального та трудового виховання. Багатоаспектний розгляд проблеми, на думку авторів випуску, себе виправдовує, оскільки «за клопотами, які вони завдають, за radoщами та прикрощами вчителя бачать у своїх ученицях майбутніх дружин, матерів, трудівниць країни. Хороших дружин, дбайливих матерів, умілих робітниць» (1973, №9, с.29).

Сприяти перевтіленню дівчинки в дівчину (тобто ту, яка вже буде готова до сімейного життя) повинна її мати, саме вона має розповісти найважливіше (з точки зору авторів): «Про кохання, ревності, вірність, про

кокетство, легковажність, скромність, про цнотливість, гордість, гідність, про хлопчиків і чоловіків, про заступництво, сім'ю та дітей. І що означає «поставити себе». І з чого складається вплив жінки ... Нескінченні їх спокійні і схвильовані розмови» (1973, №9, с.31). Так створюється образ – стереотип майбутньої дружини, з-поміж якостей якої «охайність, акуратність, ощадливість; треба вчити розумінню людей, привітності, чуйності. Тут витоки жіночності, витоки щасливого кохання; при терплячості жінка не поступиться своєю гідністю, при м'якості не буде безпорадною» (1973, №9, с.31). На підтвердження усього зазначеного авторами пропонується і сукупний портрет сучасної дівчинки, як відповідь хлопців на питання «яка вона – справжня дівчинка...». Відповіді на питання відтворюють сукупність очікувань чоловіків (хлопців) від «справжніх» жінок (дівчат), тож визначають гендерний стереотип: гарна людина, розумна, вміє очікувати, терпляча.

Тут також порушується важлива проблема щодо трудової підготовки дівчат у школі, зважаючи на їхнє подальше життя, утім підкреслюється, що радянська влада «не обмежує сферу жіночої праці побутовою роботою», за радянських часів жінці надано можливість працювати поза домом. Їхні можливості можуть бути обмежені лише природними особливостями і вимогами життя. Тоді показовою вважаємо й таке твердження: «у трудовій підготовці дівчаток повинна бути своя специфіка – не тільки щоб уберегти від невідповідних видів праці, але ще більше, щоб розвинути ті їх природні якості, які особливо цінні для багатьох сучасних видів виробництва» (1973, №9, с.35).

Важливим вважаємо й те, що ця «трудова підготовка» розглядається крізь призму підготовки до сімейного життя, і тоді з позицій нашої роботи знаходимо важливу інформацію про існування в одній зі шкіл Узбецької РСР для учениць 8-10 класів університету «Дитячий інтерес», програма дії якого надзвичайно показова: моральне виховання, гігієнічна просвіта, просвітництво, вміння гарно готувати та вдягатися (Додаток Г). Але цей

трудоий обов'язок має формуватися поступово, і тоді навіть сформована спеціальна таблиця, що відображає зміст трудової підготовки дівчинки по роках її зростання. Особливу увагу у виховання дівчинки – майбутньої дружини – приділяють прикладу батька, який, на думку авторів статті, «завжди має пам'ятати, що в його сім'ї росте майбутня дружина, мати, від нього залежить, щоб донька бачила та розуміла: бути дружиною та матір'ю – прекрасно» (1973, №9, с.29). Тому спеціально наголошують, що батьківська модель поведінки може виявитися ключовою у виборі дівчиною свого майбутнього чоловіка.

Питання вибору шлюбного партнера/партнерки час по часу також порушується на сторінках журналу, при цьому засуджуються ранні шлюби через їхню швидкість, оскільки молодята недостатньо виважено ухвалюють рішення. Тому звертають увагу на те, що від необдуманих рішень далі страждають діти (1974, №1, с.12), тож дівчина має подумати над тим, кого вона обирає батьком своїх дітей.

Цілком природно, що питання виховання хлопців – майбутніх батьків – також знайшли місце в журналі (наприклад, №10, 1973 р.), але це вже не такий розлогий матеріал, а лише одна невелика стаття «Росте у родини хлопець» (як вказано у змісті журналу), а насправді – це текст («Сімейний роман») на дві сторінки (1973, №10, с. 46-47) про складності виховання неслухів.

Водночас маємо зазначити, що цей недолік спробували компенсувати публікацією низки тематичних статей щодо виховання хлопців (1974, №6-8). Зупинимось на цих матеріалах більш детально задля встановлення наявності/відсутності тут питань із підготовки до сімейного життя.

Головна увага була сконцентрована на рисах характеру, які необхідно виховати у хлопців (чесність, відданість, мужність, відповідальність, цілеспрямованість, сила волі, працелюбство, лицарське ставлення до жінки, бажання та вміння зрозуміти іншу людину, прагнення до самовдосконалення); зокрема, на трудовому та фізичному вихованні

(спортивні тренування, фізкультурні секції, тощо). Значна увага приділялася підготовці хлопців до майбутнього служіння в армії СРСР. Питання підготовки до сімейного життя можемо побачити лише в деяких аспектах: етичне ставлення до жінки, чи статеве виховання, у якому панувала концепція А. Макаренка. Відповідь про статеве виховання була надзвичайно вичерпною: «статеве виховання необхідне, оскільки його головні завдання – виховання тих рис характеру, які потрібні чоловіку та жінці для спільного життя. Це виховання з хлопця – чоловіка» (1974, №6, с. 26). Нічого не було сказано про підготовку хлопців саме до сімейного життя, все його навчання та виховання спрямоване на служіння державі там, де вона покличе.

У наступних випусках журналу в рубриці «виховання хлопців» знову обговорюються теми підготовки їх до служіння в армії (1974, №7). Але й визначається роль батька – як головного наставника для хлопців. Поступово формується думка про важливість участі батька в розвитку дитини, у сім'ї: «Величезне місце у житті хлопчика від початку займає батько. Спочатку – лише його зовнішній вигляд. До того часу, коли за зовнішніми рисами не почнуть все виразніше проступати внутрішні якості батька. На якийсь час батько стає найвищим авторитетом у перших життєвих сумнівах. Хто не був свідком хлопчачих диспутів, що доходять до бійок, на тему «А мій тато...»? У цей час батько, яким би він не був – ідеал» (1974, №8, с.31). Так з'являється «новий» стереотип чоловіка – батька – завжди діловий, підтягнутий, який непомітно впливає на життя сім'ї; допомагає матері у вільний час, вчить дітей. Загалом: «Якщо батько діяв на наш розум, на свідомість, то мати – на наші серця. Добра, чуйна, завжди готова прийти на допомогу» (з листів до редакції) (1972, №4, с.11). Крім цього, публікації насичені формулюваннями: «чоловік має бути твердим, сміливим, мужнім»; «мужність – якість не лише вольова, а й моральна» (1970, №3, с.10); чоловік – захисник, що турбується за навчальні успіхи доньки (1970, №7).

Виховання мужності у хлопців стає ключовою проблемою у публікації 1971 р., авторка якої наполягає на вихованні хлопців через різні види спорту,

що вчать долати перешкоди та відчуття перемоги задля того, щоб захистити слабкого, врятувати від лиха та повстати проти зла (1971, №10, с.9-10). Але всі ці заняття можуть супроводжуватися нещасними випадками, утім «надмірна обережність може призвести до іншого нещасного випадку – випадку, коли хлопчик не виросте справжнім чоловіком» (1971, №10, с.10). Автори наполягають, що «жіноче виховання» стримує природню активність хлопців, робить їх пасивними, «викривляє їхній характер» (1972, №2, с.29). Цікавим вважаємо й те, що хоча про сімейні стосунки тут не йдеться, але звертається увага на дівочі ігри з ляльками (що, вважає автор, є природним призначенням жінки), тому хлопцям пропонується активна рухова діяльність, що робить із них «справжніх» активних чоловіків».

Хлопці мають стати справжніми чоловіками (справжній чоловік має бути сильним та витривалим (1971, №11, с.5), юнаки «шукають сенс життя», свідомо обирають професію, намагаються розібратися в політичних подіях тощо (1971, №1, с.27). В обох великих статтях – жодного слова про дівчину, що видається суперечливим, оскільки робить її «невидимою». Лише інколи згадується про матір, яка стає добрим другом, порадиницею своїм дорослим синам. Стверджується, що сину необхідний батько – «сильний та добрий, зайнятий тяжкою роботою, але добрий, із яким можна про все поговорити, який усе розуміє» (1972, №4, с.54), «підростає син, та йому все необхідніша чоловіча надійна рука...» (1972, №9, зміст) тощо.

Водночас варто зазначити, що тематика журналів доволі мілітаризована, що пояснюється загальним ворожим ставленням СРСР до всього, що не вкладалося у межі панівної ідеології. Так само мілітаризоване переважно виховання хлопців, тож справжній чоловік – це воїн, майбутній сім'янин (1972, №8, с.19). Навіть навчання юнаків навичкам самообслуговування пояснюється їхньою подальшою військовою службою (треба навчити хлопця мити посуд, чистити щіткою одяг, мити та протирати взуття, проходити ганчіркою підлогу, випрати самому шкарпетки та пришити

гудзик, простежити, щоб у закутках не було пилу? Все ж таки він майбутній солдат чи матрос, має вміти все» (1972, №12, с.23).

Стереотип виховання «справжнього чоловіка» відтворюється не лише батьком, а й матір'ю. Хоча вона й декларує цілковито гендерний підхід щодо виховання хлопчика, коли стверджує: «Я проти різкої грані у вихованні хлопчика та дівчинки (для дівчинки – ляльки, для хлопчика – пістолети). У наш час, коли жінка працює нарівні з чоловіком і чоловік повинен розділяти з дружиною весь тягар домашнього господарства, виховувати хлопчика по-старому просто шкідливо», чи «якщо ми, матері синів, зуміємо виховати хлопчиків так, щоб вони вважали природним доглядати за дітьми, без ускладнень могли б приготувати елементарний обід, прибрати в домі, вимити посуд, ми закладемо основу їхнього нормального сімейного життя в майбутньому. Щоб домашня робота не була для чоловіків важкою та нудною, у хлопчиків і в дитячому та у підлітковому віці треба формувати навички та вміння її виконувати» (1972, №6, с.27). Але цілковито сучасним поглядом на гендерне виховання містяться все ж ті самі стереотипи: «Іноді кажу йому (поки просто в порядку інформації) про такі обов'язки чоловіків, як поступатися місцем жінці, або про такі правила поведінки, як «не сперечатися з жінкою» (у майбутньому), а зараз – не сперечатися з дівчинкою» (1972, №6, с.27). І тоді попередні настанови матері щодо рівного розвитку хлопців та дівчат, задля їхнього подальшого гарного сімейного життя, правила «дорослих чоловіків» залишаються незрозумілими.

Загалом чоловікам приділяється значна увага з різних позицій. Системно проводиться ствердження авторитету чоловіка як беззаперечного голови родини. Наприклад, у розповіді про батька В. Ульянова (1970, №4); у публікаціях щоденника батька (1970, №4-6); у описі «районної конференції батьків» (1970, №8). Батько контролює виконання шкільних дитиною завдань, читання книжок, формує навички самоперевірки знань тощо; саме батько «дає уроки» громадянськості, патріотизму, шляхетності (1970, №4). Чоловіки мають бути прикладом «мужності, волі, самовідданості» (1971,

№4), мають цікавитися інтересами дітей та опікуватися ними (1971, №7). Поступово формується думка про те, що чоловік має допомагати дружині по домогосподарству, але це майже виключно стосується багатодітних родин (1972, №2). Авторитет чоловіка беззаперечний і в інших публікаціях, скажімо, про розповідь узбецької багатодітної родини. Але сам герой порушив волю батька, змінив професію з перукаря (хлібне міцне) та робітничу спеціальність. («Я вчинив колись попри бажання батька, тому що переконався і всією душею відчув, що воно помилкове») (1972, №4, с.14).

Батьківський авторитет у родині окремо обговорювався у статті «Голова родини (тільки для чоловіків» (1970, №11, с.28-29). Тут проголошено такі тези: жінки мають ті самі права, що й чоловіки, проте вони також, як і чоловіки, працюють; попри зміни в суспільному плані – все населення країни – прибічники патріархату (правильність традиційного ладу); жінки цінують у чоловіках силу (силу розуму та рук, силу доброти, силу справедливості). І на завершення констатується: «Сучасна рівноправна мужня жінка, на жаль, добре знає, що вона все ж таки слабка, що вона втомлюється, для неї тяжкий чоловічий темп цивілізації» (1970, №11, с.28). Водночас у сім'ї є негативні прояви неповаги до жінки, занадто високої вимогливості чоловіків до жінок. Тому авторка намагається привернути увагу чоловіків до завантаженості дружин домашніми справами, закликає їх стати більш уважними до сім'ї. Ця стаття з позицій гендерного підходу доволі цікава, оскільки робить спробу «повернути» чоловіка до родини і не викликати його роздратування. Авторка не ставить під сумнів той факт, що головою сім'ї є чоловік, проте пропонує ще один варіант – головою має бути той, хто викликає повагу в інших, тож чоловік має цю повагу заслужити. Позиція суперечлива лише з позицій сьогодення, однак, зважаючи на час її появи, достатньо прогресивна.

Заслуговує на увагу з гендерної точки зору й публікація-огляд книги «Батько та син» (Москва, 1969 р.), де йдеться про «чоловічу лінію» виховання та «фемінізацію сім'ї та школи» (1970, №12, с. 45-46). Автор

огляду констатує, що жінка «набула велику владу в сім'ї» та почала грати в ній «чоловічу роль», що призводить до того, що «жіноча роль у родині зникає, а чоловіча – не з'являється». Виховання чоловіка, стверджує автор, має будуватися на вихованні мужності, яка полягає й у здібності вступитися за слабкого, не скаржитися на біль, бути емоційно стриманим, небагатослівним. Вказані якості цілком відповідають традиційному гендерному стереотипу «справжнього чоловіка», ще більше зміцнюючи його в педагогічному дискурсі радянського періоду.

Водночас звертається увага на прояви домашнього насильства. Але показовим вважаємо те, що в такому випадку батько беззаперечно засуджується не тому, що знущається над матір'ю, а тому, що діти виростають переляканими (1970, №7, с.32), хворіють, а сини переймають стиль поведінки батька – зневажають та принижують мати (1971, №2, с.36-38). Жінка-матір привчається долати конфлікти, із терпінням переносить усі негаразди, втому та побиття. Проте автор статті не дає жодних порад щодо розв'язання ситуації і засуджує батька скоріш за те, що сини зростають такими самими. На домашнє насильство раз за разом дорікають матері учнів та учениць, але все, що може зробити редакція (а саме вона відображає суспільну позицію), – це лише наводити гірки приклади та закликати учителів бути більш уважними до своїх вихованців. Оскільки учнівські навчальні невдачі можуть бути результатом домашніх «складних» стосунків (1971, №12, с.6).

Проте домашнє насильство може виявлятися не лише у формах прямої фізичної дії, а й психологічного тиску. Опис цих випадків переважно стосується «поганого» характеру чоловіка, тому автори статей-відгуків на листи до редакції намагаються уникнути прямих рекомендацій матерям та дітям, які страждають від цькування батька. Натомість вкотре повторюється, що ці випадки переважно впливають із розвитку внутрішньосімейних стосунків, і винні завжди двоє (1976, №4, с.14). Поведінку батька ніби й не виправдовують, але ж і не засуджують.

Батьки, на думку авторів журналу, потребують окремої розмови, оскільки, якщо батько не бере участі у вихованні дітей, між ним та дитиною виникає непорозуміння, відстороненість. Автори попереджають, що якщо батько ухиляється від спілкування з дитиною-підлітком, то настане час, коли діти почнуть ухилятися від спілкування з батьком, і батько втратить свій вплив на них, а дітям потрібний контакт «не лише із чуйною матір'ю, але і з мужнім батьком» (1971, №6, с.10). На нашу думку, особливої уваги заслуговує твердження про різницю у вихованні дітей між жінками та чоловіками, що повністю вкладається у стереотип – жінки-матір, чоловік-батько: «що жінці дано від природи, чоловіку треба отримати шляхом раціональним – читання, спостереження, роздуми» (1971, №6, с.10).

Думаємо, саме тому батькам присвячуються окремі статті, де вкотре пояснюється значення чоловіка-батька в житті дитини («Чи завеликі батьківські турботи?», 1972, №5, с.22-24). Автор намагається пояснити чоловікам важливість їхньої участі у вихованні дітей, у виконанні сімейних побутових обов'язків. Саме батько має навчити хлопця «майструвати, поводитися з лобзиком і лещатами, паяльником і напилком, виготовляти саморобки з дрібниць» (1972, №12, с.23).

Автори статей доходять до возвеличення батька, стверджуючи, що «хто поважає батька, той поважає щось більше, ніж батько, той з повагою ставиться до досвіду старшого покоління, до соціальних та політичних традицій та поглядів, які уособлюються у батькові-громадянин. Це особисте почуття – і це завжди почуття суспільне. У повазі до батька – сила суспільства» (1974, №12, с.2). Батько має бути прикладом для свого сина, він – втілення кращих рис, так створюється стереотип мужності, який повсякчас повторюється на сторінках журналу в різні роки.

Від чоловіків вимагається бути шляхетними лицарями, їх спонукають виступати захисниками в будь-яких обставинах. З боку чоловіка заперечується можливість уникнути сварки, бійки. Навпаки, його спонукають до цього визначенням «боягуз», «не чоловік» тощо (1971, №1, с.19).

Категорично стверджується, що «бувають у житті випадки, коли хлопчик, підліток, юнак, чоловік не може, не сміє відвернутися, ухилитися, промовчати. Якщо біля нього ображають дівчинку, дівчину, жінку, кривдять слабого, він має вступитися. Якщо він вчинить інакше, його не будуть поважати» (1971, №1, с.19). Наведене твердження з позицій гендерного підходу також вважаємо дуже суперечливим із декількох позицій: ображати взагалі нікого не дозволено, а окреслення кола «заборон» виводить за його межі інші категорії осіб; на жаль, у якості кривдника може виступати і дівчинка, жінка.

Задля ствердження значущості батьківського виховання дітей, підвищення його ролі в родині журнал публікує статті про чоловіків, які вдало поєднують відповідальну роботу із сімейними турботами. Саме на прикладі таких чоловіків доводиться думка, що в сучасній родині такий порядок виключений. «Чоловік і жінка у нас – соціально рівні особи. Жінку звільнено від матеріальної залежності від чоловіка. На перше місце виходять духовні та моральні якості подружжя, гармонійне поєднання якого забезпечує рівність у шлюбному союзі та його міцність. Я за те, щоб головували у сім'ї батько та мати. І різниця у виховання дітей батьком та матір'ю полягає у їхніх різних підходах до виховання» (1977, №7, с.4).

Але ж попри проголошену відмову від патріархатних стосунків, визнання рівності чоловіків та жінок (відповідно до центральної лінії партії), радянська педагогіка неминуче відтворювала саме зразки патріархатного виховання: де молодші беззаперечно мали підкорюватися старшим, де батько був головою сім'ї і переважно він заробляв гроші, де мати була передусім домогосподаркою та вихователькою дітей (1971, №6, с.24). Тому неминуче поставало питання розподілу сімейних обов'язків, яке також знайшло своє висвітлення на сторінках журналу СШ впродовж 70-х рр. ХХ ст. Проголошена рівність не відміняла твердження про необхідність союзу двох, із чітким розподілом обов'язків, навіть за умов некоректних паралелей та висновків на кшталт: «Навіть у птахів і звірів це прийнято – один літає чи

нишпорить лісами за кормом, інший висиджує, зігриває, охороняє»; «заміж хочуть вийти всі» (1970, №1, с.28).

Цей поділ сімейної праці та відповідальності на «жіночу» та «чоловічу» сфери нав'язливо продовжується в аналізі-відповіді на статтю чехословацького психолога М. Плзака «Потрібна віддушину» з боку радянського історика (С. Корольов) (1970, №9, с.35-37). І якщо психолог вказує на важливість для членів родини мати особисті захоплення та час на самовдосконалення, розглядаючи поняття «закрита» та «відкрита» сім'я, то радянський історик наполягає на суперечливості понять, констатує, що така позиція відображає «жіночу логіку», а в радянській дійсності «коли функції чоловіка та жінки поза родинною однакові, але рівність перед законом, це ще не означає рівність у побуті», оскільки «діти, кухня, прання більше прив'язують жінку до дому» (1970, №9, с.36). І ще більш невтішний щодо освіти у визначеному напрямі робиться висновок: «Треба враховувати, що сучасне суспільство розвинуло у жінки такі ж самі широкі духовні потреби, як у чоловіків. У цих умовах їхнє масове навчання єдиному стандарту поведінки в родині навряд чи коли-небудь досягне мети» (СШ, 1970, №9, с.37).

Проте ці потреби з часом лише зміцнюються, як-от сімейний устрій, коли у неділю «батько на рибалці, а мати готує обід, прибирає квартиру, пре білизну» (1971, №3, с. 5). Дуже рідко трапляється інший розподіл сімейних обов'язків («хто вільний, то і порається по господарству»), але це скоріш виняток – батьки працюють, а родина багатодітна (1971, №5, с.7). Саме багатодітні родини, як сказано вище, стають прикладом розподілу сімейних обов'язків (1972, №1). Попри все, ці навички з часом можуть втрачатися, але ж тут стає в нагоді приклад батька.

Ідея рівного розподілу сімейних обов'язків із часом все більше популяризується. Так, результатами проведеного анкетування школярів робляться узагальнення, що «більше третини батьків вважають за краще домашні побутові заняття передати працюючій дружині» (1972, №5, с.23). І така ситуація вважається неприйнятною, зважаючи на ті показники, які

наводить автор та які сьогодні ми з впевненістю визначаємо як гендерні маркери: «Непрацюючих батьків у нас мало (переважно – жінки-домогосподарки, близько 5 відсотків). Близько третини батьків і матерів – інженерно-технічні працівники та службовці. Майже половина батьків – висококваліфіковані та кваліфіковані робітники. Серед таких матерів менше третини; серед них більше, ніж серед батьків, малокваліфікованих та некваліфікованих робітників. Що ж до рівня освіти, він приблизно однаковий (у матерів навіть трохи вище). Загалом 10 відсотків батьків мають вищу освіту, близько 75 відсотків – середню (повну та неповну)» (1972, №5, с.23). Тобто маркерами виступають: освіта та сфера праці.

Очевидним є той факт, що при рівній освіті жінки все ще менше представлені у сферах, що потребують більш високої кваліфікації, тож вочевидь і заробляють менше. Утім вони працюють (не працює лише 5%, що також показово, оскільки домашня праця працею не вважається), тому автор закликає чоловіків ділити з дружинами домашню працю. Попри цілком слушні аргументи автора залишається незрозумілим, а що покращиться, якщо батьки будуть ділити між собою цю роботу, виявляється лише те, що хлопці (сини), дивлячись на батька, навчаться елементарним навичкам самообслуговування. Про це свідчать такі роздуми, «який буде білоручка на солдатській службі, у поході, яким він виявиться згодом «головою сім'ї?»» (1972, №5, с.23). Отже, розподіл праці – це все ж про підготовку до сімейного життя, але шляхом власного, батьківського, прикладу.

І попри популяризацію розподілу сімейних обов'язків та констатацію значення цього фактора у підготовці учнівства до сімейного життя, все ж припускається різний підхід до вибору дітьми (хлопцями та дівчатами) іграшок та ігор. Цей вибір відбувається саме як пристосування до жіночої та чоловічої праці, у дитячому віці – саме через гру. І автор статті, який радить іграшки і тим, і тим, все ж оминає саме питання поділу праці на чоловічу та жіночу стверджуючи: «Поділ видів праці, обов'язків та занять на «чоловічі» та «жіночі» має багатовікову історію. Але зауважимо: у наші дні він, мабуть,

чіткіше зберігається не в галузі суспільної праці та відносин, а в сімейній, побутовій сфері. Тут оцінки «чоловіча справа», «жіноча справа» ще звичні (не говоритимемо – чи вірні)» (1973, №8, с.14).

Окремі критиці наявна система розподілу сімейних обов'язків була піддана в руслі саме гендерної тематики – з позицій рівності членів сім'ї. І тоді авторка наполягає на тезі, що саме нерівномірний розподіл обов'язків із виконання домашньої праці призводить до розлучень. Констатується малий відсоток у жінок, порівняно з чоловіками, вільного часу (на 1972 р. чоловіки мали 11 годин на тиждень вільного часу, що становило на 43% більше, ніж той самий показник щодо жінок) (1974, №10, с.16). Дружина на виконання сімейних обов'язків витрачає приблизно 29 годин на тиждень, а чоловік – неповних 15 годин. Тому авторка звертає увагу на диспропорції у вихованні хлопців та дівчат у шкільному віці: «шкільні роки, коли дівчинку привчають до домашніх справ, а хлопчика – майже ні. Здається, у процесі виховання дітей, і особливо хлопчиків, необхідно наполегливо боротися з упередженням: домашні клопоти – справа жіноча. Батьки, які нехтують цим, не дбають не тільки про благополуччя власних сімей, а й про майбутнє своїх дітей» (1974, №10, с.16). Означена точка зору з часом дещо змінюється. І від констатації відповідальності матері за все, що відбувається в сім'ї та з сім'єю, автори переходять на позиції підсилення вимог до чоловіка-батьків, але через широке залучення його до домашньої праці, а через піднесення його авторитету як голови родини. Тобто про рівність між дружиною та чоловіком вже не йдеться. Цей погляд, на нашу думку, демонструє стаття «Чи хоче чоловік бути головою сім'ї» (1976, №9, с.16-18).

Це достатньо суперечлива стаття, але саме в ній уперше зустрічаємо використання поняття егалітарність щодо сім'ї. Поняття, яке сьогодні дуже широко використовується саме у руслі гендерних досліджень, постає у статті і подається пояснення: егалітарна сім'я – тобто рівноправна сім'я. Натомість ситуацію, яка склалася на час написання статті, на думку автора можна скоріш визначити як матріархатну, оскільки влада у сім'ї повністю належить

жінці («саме дружини у більшості сімей опікуються бюджетом, визначають обов'язки всіх членів родини, оцінюють їхню поведінку, дають вказівки тощо»; 1976, №9, с.17), і вона витіснила чоловіка з побуту, взяла на себе надзвичайно велику відповідальність, і жаліється на пасивність чоловіка. Тому авторка наполягає на традиційному розподілі сімейних обов'язків, який має зміцнити сім'ю та підсилити авторитет батька: «всім, у тому числі жінці краще, щоб силою, що задає напрям розвитку всій сім'ї, підтримує емоційну рівновагу, був турботливий, люблячий чоловік та батько. Керівництво сім'єю, опіку над нею варто вважати природньою функцією чоловіка. Як жінки – народжувати та кормити, якщо вона вирішила стати матір'ю, так і чоловіка – бути відповідальним за них обох, якщо він вирішив стати батьком» (1976, №9, с.17). Тобто, стверджуючи можливість егалітарних стосунків у родині, авторка насправді відроджує її патріархатний устрій, що було вже неможливим.

Практично через три роки автори журналу повертаються до питань розподілу сімейних обов'язків, проте з іншими акцентами. Оскільки констатується зменшення народжуваності, то відповідальність тепер покладається не лише на жінку, а й на чоловіка. Констатується, що жінка стала активною учасницею соціалістичного розвитку держави, але ж не позбавилася подвійного навантаження. На побутову роботу жінка витрачає на тиждень на 16 годин більше, ніж чоловік, натомість він витрачає на 8 годин більше, ніж жінка – на відпочинок. Такий стан призводить до конфліктів, що інколи вирішуються розлученням. Отже, сім'ї мають усвідомити сутність конфлікту та розробити свою стратегію запобігання йому. Тому, єдиний шлях вирішення проблеми – «виважена організація життя сім'ї, взаємна та доброзичлива поступливість» (1979, №1, с.30).

Крім загально декларативних поглядів щодо завдання сім'ї у вихованні дітей, щодо їхнього подальшого сімейного життя, поступово простежуються спроби надати радянським ідеологемам наукового обґрунтування. У журналі починається популяризація психологічних та медичних знань. У 1970 р.

з'являється публікація нарисів І. Кона щодо психологічного розвитку людини, процесу її соціалізації, впливу батьківської родини на цей процес: «Стиль сімейного життя має глибоке соціальне коріння, і він не однаковий у різних верствах суспільства, не говорячи вже проте різні країни. Одна справа – патріархатна родина, з абсолютною батьківською владою та авторитарною системою виховання, інша справа – суспільство, де вплив батьків доповнюється та обмежується існуванням багатьох інших механізмів соціалізації, а метою виховання є формування самостійної, автономної особистості» (1970, №6, с. 19). На нашу думку, в радянському суспільстві ніколи не виховували самостійну та автономну особистість, оскільки теза В. Ульянова – «жити в суспільстві та бути вільним від суспільства неможливо» – міцно закарбовувалася у свідомості підростаючого покоління. І хоча тезу про вплив родини на учня/ученицю І. Кон обстоює в наступних нарисах (1970, №7), де розмірковує про дорослішання людини, однак робить він це у межах панівної (комуністичної) ідеології та пропагує соціальну активність молоді в дусі радянської пропаганди, протиставляючи радянське учнівство молоді західних країн (класового суспільства).

Водночас незвичайним «відкриттям» стає публікація в березневому випуску статті «Життя до народження», у якому розповідається батькам «про початок формування нової людської істоти» – дитини (1972, №3, с.15), це, безумовно, передова для свого часу стаття, присвячена розвитку дитини до народження, але вона повністю присвячена здоров'ю жінки. Інформаційно-просвітницьку роль грають статті: «Перший рік життя: можливості та досягнення» (1972, №8, с.21-23); «Коштовний час вчасно» (1972, №9, с.29-31); «Перші уроки радощів» (1973, №1, с.29), «Перший складний, прекрасний рік...» (1976, №7, с.26-30), присвячені розвитку немовляти та догляду за ним; статті «Дякуємо, лелеко?» (1973, №3, с.34-35), «Малюк – мати – батько» (СШ, 1978. №9, с.42-45), «Підліток очима фізіолога» (1973, №8, с.18-19), присвячені статевому вихованню тощо.

У якості проміжного узагальнення викладеного матеріалу вважаємо, варто зазначити, що виховна система цього часу вкладалася у формулу, яку сформулював І. Кон (не без впливу радянської ідеології): «Комуністичне виховання молоді – загальне завдання сім'ї, школи, піонерських та комсомольських організацій, літератури та мистецтва під керівництвом партії» (1970, №7, с.37). А підготовка до сімейного життя могла бути визначена єдиною формулою: «гарні чоловіки зростають із гарних синів, гарні дружини – з гарних доньок» (1971, №5, с.8).

Загалом будь-які обговорення питання підготовки учнівства/молоді до сімейного життя практично повністю оминалися. Єдина проблема, яка час від часу артикулюється, – це важливість для молодят жити окремо (але не далеко) від батьків («Формально молода родина нехай живе окремо. Але фактично поряд, зовсім поряд (пішохідна доступність!) можуть жити бабусі та дідусі» (1971, №6, с.48). Вчитися будувати свою родину вони мають виключно на батьківському досвіді. Не завжди той досвід позитивний, але ж точно вдалий. Так, один із героїв розповіді про багатодітну вірменську родину зізнається: «Я до одруження свою Засі не бачив. Такий був звичай. Його й зараз дехто дотримується. Я вважаю – поганий звичай. Мені пощастило: Засі прекрасна жінка. Але могло й не поталанити. Я хотів би, щоб усі мої діти знайшли собі супутників самі, без сватання, за коханням. Але щоб про обов'язок пам'ятали» (1972, №9, с.11).

Тож можуть виникати та виникають проблеми в молодят, які гіпотетично пов'язують саме зайнятістю батьків. Коли вони не навчили доньку та сина, як їм виховувати своїх дітей. Тоді молодята вимушені займатися педагогічною самоосвітою (1971, №4, с.11). Отже, підготовка до сімейного життя зводиться виключно до проблем виховання нащадків (1971, №6, с.14), так, на нашу думку, народжується ідея батьківського просвітництва в його радянському варіанті.

Саме з метою просвітництва батьків, на нашу думку, були опубліковані в журналі розділи книги А. Макаренка «Книга для батьків», де йшлося про

статеве виховання підлітків, головна теза якої «Статеве виховання – це перш за все виховання культури соціальної особистості» (1971, №9, с.26), повторюється в передмові до публікації. Видана у 1937 р. праця А. Макаренка й у 1971 р. (через 34 роки) не втратила своєї актуальності, причина цього, на нашу думку, – відверте замовчування розкриття теми в радянських виданнях. Проте і в А. Макаренка тема базується на соціальному підґрунті та не потребує додаткових зайвих подробиць, оскільки актор переконаний: «з самого створення світу не було зареєстровано жодного випадку, коли одружені молоді люди не мали б достатнього уявлення про таємницю дітородження, і як відомо... все в тому ж самому єдиному варіанті, без якихось помітних відхилень» (1971, №9, с.28). Родина, її устрій можуть запропонувати приклади сімейної поведінки, наслідування якої є головним у майбутньому сімейному житті людини: «Сім'я – найважливіша галузь, де людина проходить свій перший суспільний шлях! І якщо цей шлях організований правильно, правильно піде і статеве виховання» (1971, №9, с.36).

Сталість цієї позиції знаходить підтвердження в публікації щодо готовності молоді до сімейного життя (презентована у США, 1972 р., №7). Зокрема, автор задається питанням: «Чи готова молодь, що йде у доросле життя, до створення власної сім'ї?». Відповідь, зрештою, відсутня, але ж питання, які артикулює автор, дозволили нам виявити аспекти, що в цей час свідчили про готовність молоді до сімейного життя: значення любові як родинного зв'язку (психологічна готовність), суспільна активність членів родини (соціальна готовність), розподіл грошей (господарська готовність).

Передусім зазначимо, безумовно, спрощений підхід до складної проблеми, яка вирішувалася лише емпіричним шляхом наслідування сімейних ролей. Визначення любові як ключового мотиву у створенні сім'ї не враховує всіх компонентів психологічної готовності особистості, хоча й наштовхує на роздуми про розвиток почуттів, необхідних для шлюбного та

сімейного життя (любов – неоднозначне поняття, з віком вона набуває нових форм, стає більш спокійною, розсудливою») (1972, №7, с.17).

Ця ж тема порушується практично через рік, коли авторка ще більш спрощено стверджує, що молодь дуже поспішає зі шлюбом: «і якби не поспішала молодь, якби глибоко і серйозно перевіряла себе, а також – говорю зовсім не оригінальну істину – прислухалася б до порад батьків і матерів, мабуть, дочекалася б своєї Любові. Великої. Справжньої. Яка приходить до кожної людини, якщо серйозно до себе ставитися і не розмінюватися на дрібниці. Це може бути любов-радість або любов-страждання, щаслива або без взаємності – але Любов, а не «пристрій особистого життя», тому що «так належить»» (1973, №8, с.24). Ці твердження звучать ще більш моралізаторськими, оскільки не розкривають сутності проблем, які б мали розв'язати молодята, щоб бути готовими до сімейних стосунків.

Ранні шлюби засуджуються й пізніше, особливо якщо ці шлюби стаються через «необхідність» (вагітність нареченої). І тоді такий шлюб (а саме поведінку нареченої) засуджує громада, оточення, школа. Саме такий приклад наводиться в журналі за 1977 р. (№1). Ранній та вимушений шлюб, на погляд автора статті, суперечить нормам поведінки та законам фізіології. І тут проблема в «саморегуляції поведінки» та недостатній увазі школи до проблем статевого та морального виховання (1977, №1, с.10-12).

Любові та стосункам юнаків та дівчат присвячується ціла стаття А. Мудрика «Юнаки та дівчата: їх сучасні стосунки» (1973, №1, с.18-20), де автор дуже обережно розглядає питання «різновидів» стосунків юнацтва між собою (захопленість, дружба, любов), застерігаючи від ранніх статевої відносин. Тут знаходимо авторське переконання, що «любов» (чи інший різновид почуттів) – це важлива складова процесу самопізнання, що відбувається в підлітковому віці. Водночас автор застерігає: «Одначе усвідомити себе можна лише, коли побачив своє особисте відображення у особистості іншого» (1973, №1, с.18). Виходячи з наведеного, можемо констатувати, що науковець презентував лише духовно-романтизований бік

стосунків, усе, що надалі аналізував А. Мудрик у своїх більш сучасних статтях, суттєво відрізняється від цієї позиції, яка обмежувалася загальною концепцією статевого виховання (що підпорядковувалося виключно вихованню моральному) за радянських часів.

Також спрощено представлено й соціальну готовність молоді до сімейного життя, що розуміється як «постійна зацікавленість трудовою діяльністю один одного», і тоді наводяться слова А. Макаренка («Ваша активність у суспільстві або на роботі повинна мати відображення і в сім'ї, ваша родина повинна бачити ваше політичне та цивільне обличчя і не відокремлювати її від імені батька»).

Господарська готовність розуміється також у двох аспектах – хто розподіляє гроші та хто виконує хатні обов'язки. У більшості випадків і гроші, і хатні обов'язки стають прерогативою жінок. І тоді констатується, що чоловіки уникають додаткових турбот, що пов'язані з відповідальністю за бюджет сім'ї. Також засуджується ставлення в родині до жінки як до хатньої робітниці: «У сім'ї, де клопочеться головним чином дружина, а чоловік іноді лише долучається до допомоги, ніякі бесіди з дітьми про повагу до батьків, і особливо, до матері не можуть дати результату» (1972, №7, с.17).

Виявлені нами аспекти є показниками пріоритетів державної політики пізньорадянського часу: людина мала залишатися активним членом суспільства, родинні обов'язки можна поділити між всіма членами сім'ї, а грошима буде розпоряджатися чоловік. Оскільки головним залишалося твердження, що батьки мають передавати ідейно-моральні принципи життя, а «передача практичної життєвої мудрості, накопиченої за довгі роки сімейних відносин», має відбуватися природньо, лише наслідуванням (1972, №7, с.17). Однак економічні питання все ж таки порушуються, хоча розглядаються крізь призму цінностей. Свідченням цього є огляд-рецензія на книгу «Молодята» Ж.-Л.Кюртіс, у якій описано, як «жага розкоші, користолюбна жадібність до речей, марнославні бажання» з боку дружини руйнують сім'ю (1972, №7, с.48). Це цінності капіталістичного суспільства – суспільства

споживання, користолюбства. Коли жінка знаходить собі іншого, багатого, і залишає доньку колишньому чоловіку. Ця жінка викликає жалість у автора за її душевну бідність. Це повчальна історія для капіталістичного суспільства, «де панує невпевненість у завтрашньому дні». Але ж у радянському суспільстві – це попередження для майбутнього.

Саме на такому протиставленні «радянського» та «капіталістичного» світів побудовано незвичайну для цього часу бесіду кореспондента «СШ» із соціологом, професором Г. Харчевим «Про проблеми сучасної сім'ї» (1973, №2, с.24-26). Стаття виявилася нам цікавою з таких позицій: 1) констатувалася зацікавленість науки проблемами сім'ї; 2) визначалися причини пошквалювання цього інтересу; 3) окреслювалися проблемні питання існування радянської сім'ї; 4) було зроблено узагальнення про важливість підготовки молоді до сімейного життя. До цього ж ученого звернулися за інформацією про стан сім'ї через рік (1974, №3, с.20-21), де практично знову обговорюються ці самі чотири питання. Зіставлення двох інтерв'ю дозволяє визначити загальну радянську концепцію сім'ї та встановити оцінку радянською науковою думкою 70-х рр. ХХ ст. сутності питання підготовки учнівства до сімейного життя.

Вважаємо за необхідне зупинитися на декількох аспектах більш докладно, оскільки тут уперше згадується саме системний підхід у підготовці учнівства до сімейного життя. Звертаємо увагу на зауваження вченого щодо важливості сім'ї передусім для «рішення завдань економічного, культурного, морального прогресу суспільства», оскільки без урахування цього питання неможливо «займатися соціальним плануванням, успішно керувати виробництвом, регулювати споживання, розвивати народне господарство» (1973, №2, с.24). Отже, на першому плані стоять питання суспільні, загальнодержавні. Про людину взагалі тут не йдеться, що було загалом характерно для ставлення радянського суспільства до особистості.

Цікавим вважаємо й перелік проблем, які, на думку науковця, активізували вивчення проблем сім'ї: 1) науково-технічний прогрес;

2) міграція населення; 3) урбанізація; 4) зниження народжуваності та старіння населення. Але в цьому переліку згадується ще одна причина: «широка участь жінок у виробництві та суспільному житті» (1973, №2, с.24). Автор стверджує, що революція «відкрила перед радянською жінкою широкий доступ до виробничої та суспільної, наукової та культурної діяльності». Але побут ще не налагоджений, до того ж «її роль у сім'ї як «господині дому» та головної виховательки незамінні» (1973, №2, с.24).

Отже, жінка проголошується і матір'ю, і господинею. І проблема виявляється лише в тому, що нерозвинутою залишається система побутових послуг та чоловіки не допомагають жінкам у хатніх справах. Саме це перенапруження (що сьогодні в межах гендерної теорії визначається як «подвійне навантаження») гальмує народжуваність, отже, виявлене протиріччя між «професійними та сімейними обов'язками жінки». Далі пропонується і зміна психології і поведінки чоловіків, і певні заходи з боку держави, але взагалі не порушується питання, яке, вважаємо, було б доречним поставити в умовах офіційно визнаної рівності: чому відсутнє протиріччя між «професійними та сімейними обов'язками чоловіка». Але так науковець питання не ставить, а переходить до зіставлення «буржуазного» та «соціалістичного» шлюбу.

Через рік учений уже більш обережний у критиці радянського побуту та констатує: «Збільшення установ побутового обслуговування, технічне оснащення, електрифікація та газифікація домашнього господарства зовсім змінили характер та обсяг домашньої праці» (1974, №3, с.20), тож і питання про важливість змін у психіці чоловіків щодо виконання домашньої роботи вже не порушується.

Насамкінець у обох статтях робиться надзвичайно важливий із позицій нашого дослідження висновок, який наводимо повністю: «Мені уявляється необхідною продумана підготовка молодого покоління до сімейного життя. Сюди я включаю певну суму біологічних, психологічних та гігієнічних знань, яка стане основою виховання свідомого та дбайливого ставлення чоловіків та

жінок один до одного. Далі практична підготовка молодих людей у сфері домашнього побуту – ніяка техніка не усуне багатьох дрібних робіт по дому, з якими потрібно справлятися швидко, акуратно та надійно. Нарешті, емоційне виховання – вміння відчувати й розуміти одне одного, поступатися і знаходити спільну мову, потребу та вміння разом створювати радісний, творчий тонус у сімейному колективі. Тут, очевидно, потрібна єдина виховна програма – для сім'ї та для школи» (1973, №2, с.26). Отже, це має бути одна програма – для батьків та учнів/учениць, тобто навчання все одно залишається в межах просвітницької роботи. І сім'я має залишатися прикладом гідних сімейних стосунків, де дружина є втіленням ідеальної жінки, а чоловік – «справжнім мужчиною».

Вказана вище позиція дещо змінюється в публікації 1974 р., коли науковець викладає тези виступу іншого доповідача. Серед причин, що призводять до руйнування шлюбу молоді, називають: нестачу знань про інтимне життя людини та основи сімейного законодавства; несформованість побутових навичок; відсутність педагогічних знань (1974, №3, с.22). Тобто саме на цих питаннях має зосередити свою увагу підготовка учнівства до сімейного життя. Можливо, саме тому розмови про статеве виховання стають більш відвертими, і в журналі з'являються статті про «сексуальну поведінку підлітків», але, що характерно, авторства іноземних (хоча і з країн соціалістичного табору – НДР) учених. Професор Рольф Борман виступає за відверті розмови про сексуальність, але проти її («сексуальності, що збуджує чуттєву зацікавленість» (1974, №10, с.49) пропаганди.

Вважаємо також необхідним зазначити, що загалом ця тема була настільки табуованою, що виклад окремих фрагментів книги вченого потребував розгорнутої передмови доктора медичних наук, яка мали ідейно обґрунтувати звернення до теми, боротьбою із капіталістичними проявами моралі: «у державах, що тримаються на експлуатації, у суспільстві, де немає рівноправності жінок, слова про високу моральність залишаються словами. Тільки в основі соціалістичної моралі дійсно закладено гуманний принцип

рівноправності людей, і ґрунтується він на соціалістичному способі виробництва і на такому державному та суспільному устрої, якому чужа експлуатація та класове придушення, який непримиренний до будь-якого приниження людини» (1974, №10, с.49).

Фрагменти книги продовжують публікувати у випусках журналу за 1975 р. (№1-3), і попри безумовний новаторський характер тематики книги (про статеve виховання), автор все ж дотримується обмежувально-ідеологічних позицій, протиставляючи соціалістичну мораль буржуазній аморальності. І тоді можна прочитати такі судження: «За допомогою буржуазної сексуальної моралі вони (вороги радянської влади. – Т.Х.) прагнуть спотворити свідомість молодих людей, виходячи з припущення, що сексуальна нестійкість легко призводить до політичної нестійкості та завдає шкоди громадянським інтересам» (1975, №1, с.43).

Отже, вважаємо за необхідне підкреслити, що питання статевого виховання – як частини просвітницької роботи батьків щодо підготовки учнівства до сімейного життя – порушуються практично з номера у номер за 1975 р. Зміст практично всіх статей суголосний концепції Р. Бормана та стосується передусім морального виховання молоді.

До питання статевого виховання юнаків та дівчат час від часу повертаються автори публікацій, де дають рекомендації: «не поспішати», «проводити бесіди», «вмовляти дітей», тобто знову розглядають статеve виховання з обмежувально-заборонної позиції (1976, №5, с.42).

Варто також додати, що розуміння важливості розв'язання економічних питань існування сім'ї порушується лише в середині 70-х рр., де у статті «Галузь сімейного господарства – родина» робиться спроба перенести на економічне життя сім'ї принципи планового господарства (1975, №1, с.27). Насправді «плановість» – тут, скоріше, раціональність, і з цих позицій досвід розподілу фінансів у родині, дійсно, міг бути достатньо ефективним і для майбутніх молодят.

Просвітницька робота батьків щодо розвитку дітей, їхньої статевої зрілості та фізіологічних особливостей хлопців і дівчат продовжується й далі, із публікацією фрагментів книги А. Хрипкової та Д. Колесова «Дівчинка – підліток – дівчина» (1979, №8, с.35-38; 1979, №9, с.38-41; 1979, №10, с.30-33; 1979, №11, с.26-30; 1979, №12, с.28-32).

У цих фрагментах презентовано радянський стереотип «жіночності» (чуттєвість емоційного сприйняття, психологічну пластичність) та «мужності» як норму та взірець для наслідування та відтворення через виховання. Крім того, звертаємо на важливе, з позицій гендерного підходу, тлумачення авторами «рівності прав» між жінками і чоловіками: «Насправді ж рівноправність жінки ґрунтується не на повній її психологічній ідентичності з чоловіком, а на справедливості суспільного устрою, всі без винятку члени якого вільні та рівноправні, незалежно від їх особливостей» (1979, №8, с.36). Ця позиція показова і для того часу, і, на жаль, вона проявляється й сьогодні, через ствердження відмінностей психологічної ідентичності чоловіків та жінок та через «прив'язку» до цього «справедливого суспільства».

Питання психологічних особливостей «чоловіка» та «жінки» сьогодні ставиться під сумнів, і вважається, що ці особливості не є вродженими, а набутими в результаті гендерної соціалізації, тобто сформованими (оскільки є результатом вищої формою психологічної діяльності людини). Розуміючи всю суперечливість поданої концепції та можливість її критики, автори роблять декілька застережень, які, по суті, і представляють предмет цієї критики: 1) ця різниця помітна задовго до статевої зрілості; 2) різниця визначається вихованням; 3) особливості мають середньостатистичний характер; 4) психологічно обидві статі рівні; 5) «знання цих особливостей має важливе значення для педагогіки, і тому прагнення цього знання повинне розцінюватися як позитивна професійна якість людей, які займаються вихованням, чи то вчителі, чи батьки» (1979, №8, с.37). Особливо цікавий

п'ятий пункт, яким стверджується, що вчителям потрібно знати по суті не встановлені особливості середньостатистичного характеру.

Тому весь матеріал, який викладається на сторінках цієї книги, повністю «вкладається» у концепцію статево-рольового виховання, яка й існувала в радянські часи та, на жаль, існує і сьогодні. Поняття «рівності» тут повністю підміняється поняттям «взаємодоповнюваності», а текст статей насичений «гендерними стереотипами», які складно пояснити психофізіологічним розвитком людини: «чоловік говорить, жінка слухає», «чоловік сильніше за жінку в логічних умовиводах», «жінка перевершує чоловіка в емоційності» тощо.

Публікація книги завершується показовим за назвою («До сімейного життя – готувати») фрагментом. Тобто на кінець 70-х рр. у публікаціях журналу «СШ» вже сформовано чітке твердження про важливість на необхідність підготовки молоді до сімейного життя. Також варто додати, що цій публікації передувала ще одна. У попередньому (№11) номері розміщено статтю вчителя, який проводив бесіду зі старшокласниками («Майбутня родина»), та дійшов висновку про недостатню готовність молоді, про її хибні та романтичні уявлення про складність сімейного життя.

Також зазначимо, що вперше системний підхід до розв'язання проблеми підготовки учнівства до сімейного життя було продемонстровано в статті «Як вчити сімейній науці» (1976, №1, с.10-12). Логіка викладу матеріалу зрозуміла: від ствердження негативного впливу розлучення на дітей («виховання в неповних сім'ях нерідко ускладнюється») до пошуку причин цього ганебного явища: неготовність до батьківства, нераціональна трата сімейного бюджету, втручання інших членів родини до життя молодят, поспіх в одруженні тощо. Далі наводяться результати опитування Інституту проблем виховання АПН СРСР щодо готовності молодят до сімейного життя.

Показовим вважаємо відповідь на питання, що сприяло встановленню рейтингу, – питання про своє майбутнє сімейне життя серед інших життєвих пріоритетів, яку дали випускники шкіл. Перевагу вони віддали роботі, друге

місце посіло захоплення, «і лише 14 осіб (із 400!) побіжно згадали, що їхнє самотійне життя буде сімейним» (1976, №1, с.10). Серед умов, що забезпечують щасливе сімейне життя були названі «моральні» якості (гарний характер, чуйність, тактовність, любов до дітей). Зверталася увага на те, що матеріальні питання випускники шкіл взагалі не брали до уваги, натомість ті, хто розлучалися, стверджували, що саме хазяйновитості їм не вистачило у шлюбному партнерові/партнерці. Так само помилково різні групи реципієнтів оцінювали свою готовність до виховання дітей: молодята були впевнені у своїй готовності, серед розлучених (які вже мали дітей) виявилось лише 10% тих, хто ствердно відповів на питання. Наведені відомості дали підстави авторці для твердження, що молодь потребує спеціальної підготовки до сімейного життя,

Тут водночас виокремлено співіснування чотирьох напрямів:

- сексологічний (передбачає передавання необхідного мінімуму знань, пов'язаних із інтимними статевими стосунками);
- морально-психологічний (спрямований на попередження конфліктів, знання психологічних особливостей чоловіка/жінки);
- організаційно-практичний (надання спеціальних знань, умінь та навичок, необхідних у побуті);
- педагогічний (ознайомлення з базовими основами виховання дітей різних вікових груп) (1976, №1, с.11).

Визначення провідних напрямів підготовки молоді до сімейного життя артикулює питання суб'єктів навчання, якими (замість виключно сімейним настановам) мають прийти спеціалісти, які працюватимуть за розробленими навчальними програмами. Досвід із розробки таких програм (як стверджує автор публікації) вже є: курси «Основи радянської сім'ї та сімейного виховання» О. Ільїної та «Орієнтовні програми з підготовки підростаючого покоління до шлюбу та сімейного життя» В. Барського (1976, №1, с.11).

Крім того, звертається увага на досвід країн соціалістичного співтовариства. І якщо раніше лише згадувався досвід Чехословаччини (1972,

№12, с.47), хоча, як зазначено вище, він не деталізувався, у статті, що аналізується, згадано досвід Естонії (з 1967 р. курс особистої гігієни статевого виховання, правових та соціальних відносин («Дружба, любов, сім'я») (1976, №1, с.11).

Нам видалося цікавим звернутися до досвіду Польської Народної Республіки, що описаний в журналі, через його повну відповідність нашій темі та популяризацію в журналі «СШ». По-перше, курс «Підготовка до життя в соціалістичній сім'ї» було введено до програм навчання старшокласників (11-12) з 1973 р., з метою «навіяти молодим людям сучасний погляд на шлюбне життя, дати їм знання сімейних проблем, підготувати до розв'язання життєво-практичних завдань відповідно до правил соціалістичного життя». Структурно курс складався з двох блоків-тем. Перший був спрямований на ідеологічне висвітлення проблеми існування людини в соціумі, оскільки тут порушувалися питання: «вищий принцип соціалізму – благо людини; філософські, світоглядні та психологічні проблеми юнацького віку (товариство, дружба, любов, головне – культура почуттів), моральним та психологічним проблемам передподружніх стосунків; суспільно-моральним та юридичним питанням сексуального життя; значення батьківського дому в юнацькому віці» (1976, №1, с.12). Другий блок тем – безпосередньо присвячений сімейній тематиці: розгляд історичних змін форм сімейного життя разом з економічним, соціальним та культурним розвитком людства, проблеми сімейного життя, що мали продемонструвати переваги соціалістичної сім'ї як «сімейного союзу вищого типу»; аналіз проблем сімейного життя, що мав довести залежність міцності шлюбу від взаємних почуттів, моральної зрілості подружжя, їхньої матеріальної та соціальної стабільності; висвітлення питань організації побуту та домашнього господарства, виховання дітей, участь сім'ї в суспільній діяльності. Третій блок тем стосувався особливостей шлюбно-сімейного кодексу Польської Народної Республіки (1976, №1, с.11). Це, безумовно, набагато глибша програма, ніж підходи, визначені в попередній

статті, оскільки вона збагачена правовими знаннями, більш точно спрямована на потреби сім'ї, і крім того, у цій програмі (як нам здалося з викладу її змісту автором) відсутній акцент на матір, дітонародження та трудовий потенціал жінки. Але вся програма насичена соціалістичними ідеалами, максимально заідеологізована та заангажована.

Наприкінці 70-х рр. проблема підготовки молоді до сімейного життя все більше артикулюється в суспільстві. І вже в черговому випуску журналу вміщено питання читача: «Чому у нас не готують молодь до сімейного життя, мало говорять про статеву освіту? Чому нам не увести до телевізійних програм рубрику «чоловік та жінка?» (1977, №7, с.18). Але такої освіти не було, тому продовжувалася тенденція до ствердження любові як цементуючої основи існування сім'ї, водночас поступово формується інша думка, думка про психологічну сумісність партнерів. Автори все ще представляли розлогі розповіді про любов, але поступово доходили висновку, що «доля шлюбу, вірогідно, залежить не від почуттів, з якими люди одружуються, а від їхніх якостей: доброти та недоброти; егоїзму та альтруїзму, ширості чи байдужості. Від цих якостей, мабуть, більше, ніж від любові, залежить, як люди будуть вести себе один з одним, наскільки вони підійдуть один одному» (1977, №2, с.17). За таких умов основою сім'ї стає індивідуальна сумісність чоловіка та дружини: «сумісність почуттів, темпераментів, характерів, інтересів, ідеалів, звичок, поведінки» (1977, №2, с.17).

Артикуляція саме психологічного аспекту проблеми готовності молоді до сімейного життя продовжується й у наступних випусках журналу, зокрема в рубриці «Продовжуємо розмову». Тут викладається теорія створення та існування сім'ї, стадій її розвитку, неминучих конфліктів та можливостей їхнього подолання, складності народження дитини та догляду за нею, коли «молода жінка ніби провалюється у вчорашній день патріархату, і від цього різкого відкату кохання її часто зазнає шокового удару. У багатьох сім'ях саме в цей час виникають значні «тріщини» у стосунках між молодими

батьками, саме на цей час – від року до п'яти років подружнього життя – припадає, за деякими підрахунками, від п'ятої до третьої частини всіх розлучень. Відносини людей не витримують «перевірки дитиною», «перевірки господарством» (1977, №2, с.20).

І вже зовсім контроверсійною, з позицій гендерної теорії, але, безумовно, прогресивною на 1977 р. була стаття, де під рубрикою «батькам про статеve виховання» представлено концепцію статево-рольового виховання із констатацією загроз щодо здатності жінки бути гарною матір'ю, якщо її не виховували з дотриманням «жіночих норм та стандартів», натомість схвально оцінюється виховання хлопців за такими ж самими стандартами. Порушення цих норм веде до фемінізації хлопців. І те, й інше (не тільки фемінізація хлопчиків, а й маскулінізація дівчаток), на думку авторки статті, «приносить часом свої сумні плоди»: «дівчинка, яка не грає в ляльки, а віддає перевагу хлоп'ячим заняттям, зростаючи і ставши матір'ю, нерідко виявляє, що материнські почуття її слабкі, дитина ж здається не радістю, а справжнім тягарем. Та й материнських навичок у неї обмаль. До того ж вона може виявитися не лише поганою матір'ю, а й поганою дружиною, поганою господинею...; фемінізовані хлопчики не зможуть, ставши дорослими, замінити жінок, а маскулінізовані дівчатка – чоловіків. Кожному своє. Але чи завжди ми це враховуємо? І чи завжди подаємо приклад своєю поведінкою, стосунками в сім'ї?» (1977, №2, с.36). Водночас зазначимо, що твердження авторки мали б бути достатньо безневинними, з позицій історико-педагогічної ретроспективи, однак вони вражають не лише своєю категоричністю, а й відвертим протистоянням позиції рівності жінок і чоловіків, рівності прав та можливостей, хоча й цей підхід вражає своєю живучістю, оскільки і сьогодні, через майже 40 років, ми знову і знову чуємо ті самі аргументи з боку противників гендерної совіти та виховання.

Поступово вводячи тогочасні наукові знання про фізіологічні особливості розвитку людського організму, у журналі розміщують інформацію про циклічність та ритмічність об'єктивних процесів, знання про

які, на думку авторів, суттєво покращили б сімейні стосунки. Зокрема, йдеться про підпорядкованість жіночого настрою місячному циклу, коли жінки стають «дратівливими та впадають у депресію». І все, що пропонує автор, це лише врахування особливостей жіночої фізіології та максимальне її розвантаження у ці дні. Також додається зауваження, що через таке самопочуття знижується жіноча працездатність, що має соціально економічне значення в масштабах всієї країни, оскільки «3-4 дні на місяць більшість жінок працюють упівсили, а працюючих жінок у нас 60 мільйонів» (1978, №1, с.16). Отже автор пропонує фармацевтам, медичним працівникам винайти ліки, які б повернули жінку до повноцінної та плідної роботи. Означене, з позицій нашої роботи, видається важливим, оскільки підкреслюється особливість жіночої фізіології, що б мало покращити її існування, натомість пропонується вживати медикаменти («гормональні препарати», «транквілізатори»), що б навряд чи покращили здоров'я жінки.

У «завершальній» статті – фрагменті книги Хрипкової/Колесова представлений узагальнений матеріал, який дозволяє зробити висновки про «офіційну» психолого-педагогічну концепцію щодо підготовки учнівства/молоді до сімейного життя, що склалася на кінець 70-х рр. ХХ ст.

Тут з-поміж іншого наголошується, що «в нашій країні сім'я - це спілка чоловіка й жінки, об'єднаних почуттям любові, дружби, взаємної поваги, які ведуть у спільне господарство і надають одне одному моральну і матеріальну підтримку. Найважливішим завданням сім'ї є народження та виховання дітей, розвиток їх фізичних та духовних сил – в органічному зв'язку з громадським вихованням у дусі відданості Батьківщині, готовності до активної участі у будівництві комунізму.

Сім'я – це форма співжиття людей чоловічої та жіночої статі, що виробилася за багато століть, в інтересах створення нормальних умов для їх повсякденної життєдіяльності, збереження здоров'я (відомо, що захворюваність людей у сім'ї нижча, а тривалість життя вища, ніж

несімейних), народження та виховання дітей, передачі життєвого досвіду, здійснення наступності поколінь (1979, №12, с.28).

Також автори констатують зростання кількості розлучень та його негативні наслідки для всіх членів сім'ї, і передусім дітей; визначають причини розлучень, серед яких чи не найголовніше – невиправдані очікування, передусім дівчат, щодо сім'ї та своїх обранців.

Отже, роблять висновок автори: «Підготовка до сімейного життя фактично відбувається протягом усіх попередніх заміжжя років, проте відбувається вона найчастіше стихійно. І тому для батьків важливе практичне завдання в підготовці дівчинки, підлітка, дівчини до майбутнього сімейного життя – внести в цю справу якнайбільше послідовності, свідомості, організованості та зробити це на основі оволодіння знаннями про закони розвитку дитини, на основі інтересу до наукових уявлень про психологію сімейного життя та на основі глибокого (і, якщо необхідно, критичного) осмислення власного життєвого досвіду» (1979, №12, с.31).

Зміни в позиціях науковців та фрагментарний опис практичного досвіду в підготовці молоді до сімейного життя в 70-х рр. ХХ ст., що було репрезентовано на сторінках журналу «СШ», по суті відображали розуміння змісту підготовки учнівства до сімейного життя, який ми унаочнили на Рис.2.1.

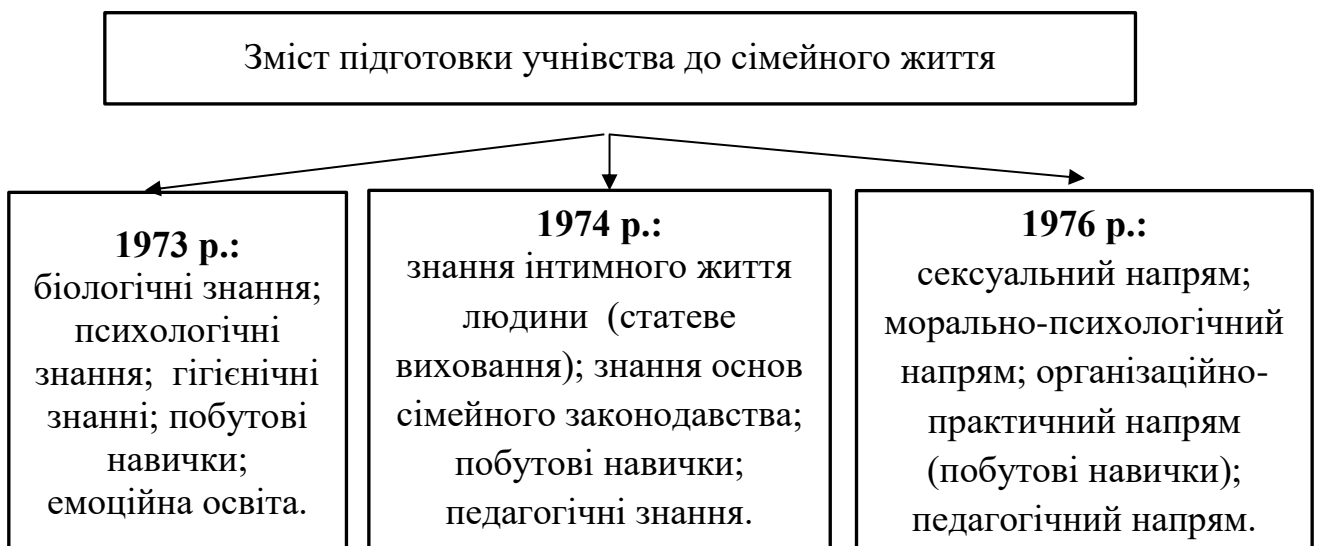

Рис.2.1. Зміст підготовки учнівства до сімейного життя (1973-1976 рр.)

Отже, від загальної просвіти науковці намагалися перейти на шлях власне системної освіти, про що свідчать окремі статті журналу. Водночас додаткової освіти щодо сімейного життя потребували не лише чоловіки, але й жінки. Частково це завдання у виховній царині виконував журнал, якій було піддано аналізу, проте були й більш дієві форми. Наприклад, на шпальтах СШ з'являється інформація про просвітницьку діяльність щодо підготовки молоді до сімейного життя, зокрема йдеться про «клуби для молодят» (1970, №6, с. 15), які б мали познайомити молодят передусім із побутовими проблемами, навчити розв'язувати конфлікти.

У викладі матеріалу відповідальність за запобігання конфліктним ситуаціям перекладається на жінку, яка має приборкати характер, стати поступливою, мовчазною. Питання молодят також порушуються й у «діалозі з психологом», де стверджується, що, попри певні економічні складності та складності побутового характеру, для існування молодої родини варто виховувати терпимість, взаємоповагу, інтерес до схильностей та захоплень один одного (1970, №11, с. 30-31). Пізніше відкриваються «народні університети педагогічних знань – університети для всієї родини», досвід роботи яких також відтворюється на шпальтах журналу (1972, №1); університет педагогічних знань при заводському Будинку культури (1972, №2), але ж це лише досвід з виховання дітей, досвід сімейного виховання.

І вже у 1974 р. Г. Харчев перелічує різні форми просвітницької роботи: школи молодої сім'ї, факультети сімейно-побутової культури при народних університетах, консультації для молодят, клуби дівчат, молодят. Саме про існування системи просвітницької роботи щодо підготовки молоді до сімейного життя в школах, технікумах професійно-технічних училищах через «педагогічний всеобуч», у якому брали «участь учителі, науково-педагогічні співробітники, об'єднані товариством «Знання»», в Україні 70-х рр. ХХ ст. пише І. Єсьман [75, с.151].

Тож ми можемо відтворити, як відбувалося відображення на сторінках журналу СШ формалізованої структури викладання необхідних для молоді родини знань (Рис.2.2.).

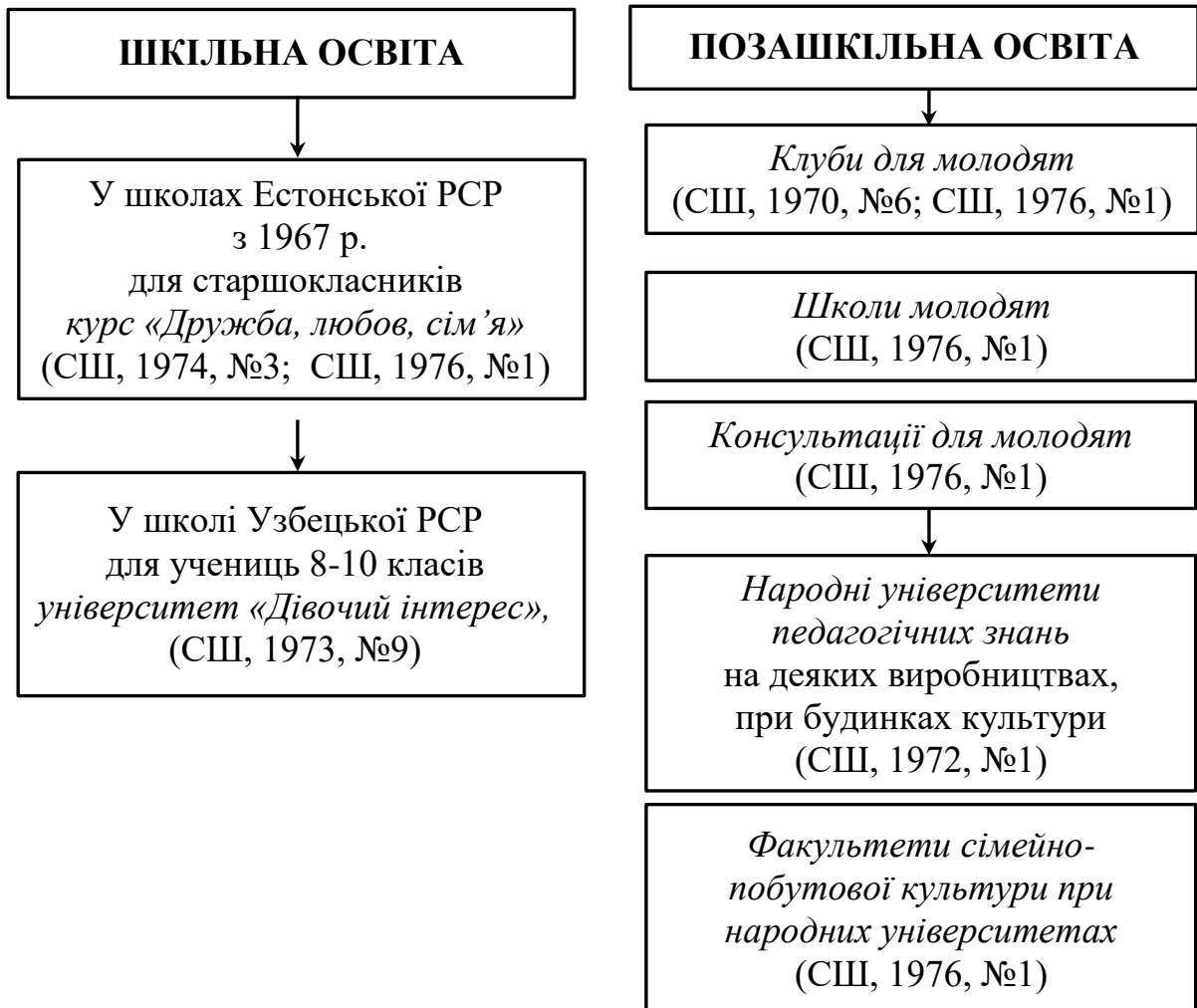

Рис. 2.2. Система освітніх закладів/установ викладання необхідних для молоді родини знань

У якості проміжного узагальнення маємо визначити таке.

В аналізованій період авторами статей пропагується єдина думка про наслідування досвіду батьківської родини, тож усі рекомендації молодят зводяться до моралізаторства та ствердження традиційних поглядів на сім'ю, статус батька та матері, догляд за дітьми та їхнє виховання тощо. Саме таку відповідь героя містить опис життя однієї з родин. На питання «Чи розповідають батьки дітям, як будувати родину», додається така відповідь:

«Спеціально навіщо говорити, самі бачать» (1972, №9, с.11). Хоча цей традиційний лад виступає в дещо модернізованому «радянському» варіанті – «працюючої матері» та батька (чи старших дітей), які вимушено виконують домашню (жіночу – материнську) роботу по господарству. Вся турбота про родину, ту, що вже є, чи майбутню, зведена до вимог працювати всім і якнайкраще задля радянського устрою. Повністю погоджуємося з думкою О. Гуменюк щодо подвійних стандартів радянського ставлення до жінки. Жінки на керівних посадах мали «декларативний» характер, «на повагу заслуговувала лише та жінка, яка займалася чоловічою працею». «Якщо, – зауважує дослідниця, – жінка обирала насамперед звичні для неї обов'язки: догляд за будинком, народження та виховання дітей, вона зазнавала суспільного осуду, її таврували «безробітною», «ледаркою» та «баринею»» [49, с.94].

Економічні, психологічні, правові аспекти сімейного життя взагалі не порушуються. Оскільки все підпорядковано одній меті – будівництво радянської батьківщини, яка вимагає не лише «робітничих рук», а й самих працівників, тож родина виступає своєрідним «постачальником» цих робітників, які у своєму житті мають лише спільні соціальні (ідеологічні) інтереси.

2.3. Відображення провідних ідей з підготовки учнівства до сімейного життя в журналі «Сім'я і школа» 80-х рр. ХХ ст.

Умови соціально-політичного, економічного та соціокультурного реформування СРСР середини 80-х рр. ХХ ст. отримали назву «перебудови», що сприймалося тодішнім суспільством як рух до демократизації життя. Проте демократія на радянській зразок була особливою, тобто керованою, тому в цей час неодноразово повторювалася думка про те, що демократія не може мати ознаки анархії. Цієї ж думки дотримувалися автори публікацій журналу щодо проблем створення та функціонування сім'ї, оцінки її виховного впливу на особистість, транслюючи головні меседжі правлячої

партії. Зокрема, це стосується панівного радянського твердження «родина – основний осередок суспільства», що пропагувало ідеї комуністичної моралі. Родина мала відтворювати у своєму житті та побуті саме ці «комуністичні ідеї співтовариства». Тому актуалізоване напередодні та під час «перебудови» питання готовності учнівства до сімейного життя передусім розглядалося у сфері морально-етичної підготовки членів майбутнього подружжя.

Оскільки в самому існуванні соціалістичного суспільства на державному рівні були визнані недоліки, наявність яких справляла негативний вплив на існування родини, провідним завданням держави ставало покращення внутрішньосімейних стосунків. Тому роботу з «виправлення сім'ї» брала на себе освіта, зокрема школа. Основні шляхи і напрями цієї роботи, на нашу думку, достатньо чітко відображені в тогочасному педагогічному виданні, спрямованому як на батьків, так і на школу: «Сім'я і школа». З огляду на місце видання в методичному портфоліо тодішнього вчителя, можемо припустити, що статті, які там були опубліковані, мали ідеологічне та інформаційно-методичне спрямування. Тобто вчителі мали можливість користатися означеним журналом у пошуку необхідної для занять інформації, яка була ідеологічно витриманою.

Огляд журнальних матеріалів проводився нами за проблемно-тематичним принципом, з урахуванням тих показників, що були нами визначені в підрозділі 2.1.

Передусім нами було виявлено публікації, які торкалися внутрішнього устрою та повсякденного життя родини, висвітлюючи їх з позицій, частково суголосних гендерній теорії в освіті. З-поміж таких статей можемо назвати праці М. Мацковського («Сім'я сьогоднішня – для сім'ї завтрашньої»; 1980, №1, с.16-18); М. Соловйова («Високий обов'язок сім'ї»; 1981, №5, с.28-30; 1981, №6, с.26-30), І. Бестужева-Лади («Коли домашня праця та навчання вдома – задоволення»; 1985, №2, с.28-30);

Зокрема, у статті «Високий обов'язок сім'ї» вміщено розділи книги М. Соловійова «Сім'я в соціалістичному суспільстві», де стверджується, що лише гармонійні відносини в сім'ї сприяють її цілісності («Шлюб по любові та любов у шлюбі – це головні моральні принципи шлюбно-сімейних стосунків у соціалістичному суспільстві»; 1981, №5, с.31). Публікацію книги М. Соловійова продовжують і в наступних випусках, зосереджуючи увагу на таких аспектах, як подолання сімейних конфліктів та запобігання розлученню (1981, №6, с.26-30). Показово, що в згаданій книзі (її фрагментах) ідеться про важливість підготовки молоді до сімейного життя, яке має розпочинатися в школі. Відсутність відповідної моральної та правової підготовки, на думку автора, шкодить молодят, оскільки в них формується викривлене, «ідеальне уявлення подружнього союзу та сім'ї. Різниця між ідеалом та дійсністю призводить до розчарування, збентеженості, песимізму» (1981, №6, с.28).

Маємо також зазначити, що на шпальтах журналу застерігають проти ранніх ставових стосунків та одруження (1985, №5; 1986, №1, с.27; 1986 №3, с.36; 1986, №12, с.27-28), водночас засуджують розлучення (1985, №6; 1986, №3, с.5; №1988, №10, с.30-31).

Зокрема, щодо першого з визначених питань можемо констатувати розміщення на шпальтах журналу значну кількість листів-звернень читачів та редакційних відповідей. Зауважимо, статті щодо шлюбу – лише застереження молодим людям не зробити помилку у виборі між раннім шлюбом та довгим очікуванням ідеальної любові («Чи поспішати доньці заміж?»; 1980, №7, с.31-33). Порада дочекатися справжньої любові завершується настановами батьків «допомогти донькам зорієнтуватися в тих людських якостях, які особливо важливі для сім'ї» (1980, №7, с.33). Водночас відзначимо й те, що це виключно односторонній розгляд проблеми, оскільки шлюб – союз двох рівних осіб (на чому наголошується в усіх тогочасних випусках журналу). Проте практично в усіх статтях щодо раннього шлюбу застереження стосуються переважно саме дівчат.

Серед статей із проблеми розлучення виділимо велику статтю «Коли сім'я залишається неповною» (1980, №1, с.19-21), де ми виявили новий аспект проблеми, коли рішення подружжя не засуджуються («Розлучення та покидання сім'ї одного з батьків – це водорозділ у житті подружжя. Закінчується період сімейних суперечок та сварок, страждань, обвинувачень, тяжких сцен» (1980, №1, с.20), а отримує пояснення, як, розлучившись, правильно пояснити все дитині, щоб не завдати їй більшої шкоди («Кожному з членів подружжя, що розлучаються, не варто забувати, що всі ті слова та дії, які шкодять колишнім коханим, завдають ще більшого болю та в подальшому пригнічують їхніх дітей»; 1980, №1, с.21)

Під час повторного висвітлення проблеми розлучення автори ще більш лояльні щодо сім'ї, де батьки розлучаються, при цьому порушується питання «культури розлучень», яка вбачається у «відстороненні дітей від сумних подробиць розпаду сім'ї. На жаль, не всі батьки оберігають почуття дітей. Деталі розлучень голосно обговорюються, дитину намагаються перетворити на зброю проти іншого члена подружжя, свідка власної правоти» (1980, №4, с.25). З одного боку – достатньо виважена позиція, але наведені автором прикладі, що призводять до розлучень, з позицій гендерного підходу, є прикладами домашнього насильства, які критикуються, але ж не засуджуються. Тому попри лояльний тон статті, все ж наголошується на неприпустимості розлучень, якщо «розлучення негативно впливає на дітей, особливо важливо не допустити невиправданого завершення шлюбу. Пленум Верховного суду СРСР пояснив суддям, що тимчасовий розлад у сім'ї та конфлікти між подружжям, що викликані випадковими причинами, а також невиправдані серйозними доводами небажання одного з членів подружжя продовжувати шлюб не можуть вважатися достатніми для розторгнення шлюбу» (1980, №4, с.26). Отже, з іншого боку, розлучення ставали можливі лише у виняткових умовах. Цікавим вважаємо й те, що приклади, які наводяться в статті, переконують, що ініціатором розлучення переважно є жінка. Отже, жорсткі умови припустимості розлучень вимушують її терпіти й

далі «незначні» сімейні конфлікти лише заради дітей. Ідея поступливості жінок як умова сталої сім'ї продовжує своє існування й на початку 80-х рр. ХХ ст.

Засуджуючи розлучення та розглядаючи ситуації суддівської практики, іноді автори статей все ж констатують невідповідність молодят «до нових життєвих умов у шлюбі». Вони «збентежені та роздратовані, виявляють своє вражене самолюбство та непоступливість, а іноді й безвідповідальне ставлення до сімейних обов'язків» (1981, №3, с.36). Однак це лише констатація ситуації. Одним із варіантів її розв'язання вважається організація міських консультацій «Сім'я та шлюб», під час роботи яких пари інколи відмовлялись від розлучень. Тож просвітницька робота відбувалася за фактом сімейних конфліктів, але не була націлена на попередню роботу із молоддю. Отже, серед причин розлучень виявляли невміння молодят самостійно вести домашній, сімейний бюджет, небажання налагодити міжособистісні стосунки (1981, №3, с.36). Тобто нестачу господарсько-економічних та психологічних знань, умінь, навичок особистості.

Важливо ще раз наголосити, що у випадках розлучення, яке однозначно засуджується авторами публікацій, переважно звинувачують жінку, яка неодмінно мала б знайти вихід зі складної ситуації, і, можливо, саме вона повинна додатково повчитися.

Вище було зазначено, що розлучення батьків обов'язково негативно позначиться на дитині, доказом чого слугували такі факти: «серед неповнолітніх, що були притягнуті до карної відповідальності у 1985 р., 65% були з неповних сімей» (1985, №6 с.26); діти з сімей, де батьки розлучені, більш піддані різноманітним захворюванням та мають вади розвитку (1985, №7, с.34). Тому мати зобов'язана забезпечити емоціональну підтримку дитині, задля обґрунтування цієї думки автори наводять суперечливі з наукової точки зору твердження: «у жінці емоційні струни звучать набагато голосніше, ніж у чоловіка, тому, вірогідно, емоційний склад матері ближче до емоційного складу дитини» (1985, №8, с.35).

У журналі продовжували визначати материнство як головне призначення жінки: в детальному аналізі партійних документів, державних програм (СШ, 1981, №6, с.2-4); у викладі концепції «Материнської школи» Я. А. Каменського (1985 р., №3, с.1); у замальовках-статтях про щасливе життя багатодітних матерів (1981, №1, с.5-8; 1983, №12, с.25-29; 1985, №3, с.34-37); в осуді родин, що мають одну дитину-«божество» (1985, №5, с.14); в артикуляції материнської функції для жінки як основного її життєвого призначення (1986, №3, с.4-5; 1986, №9, с.15); у поетизації та піднесенні «материнства» загалом (1987, №3, с.1-2). Наведемо показовий приклад висвітлення теми материнства в журналі: «Самою природою, самим життям визначена жінці головна з людських турбот – про дітей. І немає для матері більшого задоволення, ніж бачити та бути впевненій, що вона гідно виконує цей обов'язок – ростить здорових, розумних, добрих дітей. У цьому – найвищий обов'язок сім'ї» (1981, №6, с.3).

Для жінки – бути матір'ю – це найвеличніший державний обов'язок, і саме держава опікується і жінкою, і її дітьми. Державна підтримка виявляється в допомозі багатодітним сім'ям щодо забезпечення житлом та допомозі на виробництві (де працюють батьки) у вихованні дітей та підтримці сім'ї. Прикладом такого представлення матеріалу вважаємо статтю про родину працівників заводу «Арсенал» (Київ), де наскрізною думку звучать слова голови родини: «Якщо б не завод, нам було б важко підняти таку сім'ю» (1981, №1, с.5).

Припускаємо, що задля підсилення значення материнства в журналі започатковують рубрику «Із щоденника матері» (1980, №1; 1985, №8, 1985; 1985, №9; 1989, №2), де розміщують публікації, у яких авторка докладно описує свою практику виховання дітей змалечку, досвід повного підкорення власних життєвих інтересів розвитку дітей. І, нарешті, з 1988 р. у журналі започатковують окрему рубрику «Материнська школа», де розміщують просвітницькі статті з догляду за дитиною та її виховання. Зокрема, це стосувалося питань «Здорового материнства» (1988, №7-12), де надавали

практичні поради майбутнім матерям щодо збереження власного здоров'я та здоров'я майбутньої дитини; догляду за немовлям, його фізичним та розумовим розвитком тощо (1989, №1-11; 1990, №1).

Отже, всі матеріали, присвячені темі материнства, на нашу думку, мали сприяти зміцненню образу турботливої, самовідданої матері, інтереси якої розчиняються в родині, задля збереження сім'ї та виховання здорових дітей. Зрештою, це ті ідейні настанови, які мали підготувати дівчину до її подружнього життя.

Знаковим вважаємо виявлений нами «хронологічний розрив» у висвітленні теми материнства, який припадає на 1980-1985 рр. Цей «розрив» зафіксований у журналах означеного хронологічного проміжку, де питання материнства вже не було настільки актуалізовані, як у попереднє десятиліття. Стан жінки у виконанні її материнської функції було визначено остаточно раніше, тому, на нашу думку, не потребував додаткової конкретизації. Утім, посилюється інший напрям: виховна функція батька. І якщо в попереднє десятиліття увагу звертали переважно на стосунки «батько-син», то наразі з'являється низка публікації, де артикульовані стосунки «батько-донька». Тепер відповідальність за підготовку доньки до майбутнього сімейного життя мали взяти на себе й батьки.

Посилення визначеного напрямку на шпальтах журналу пояснювалося такими демографічними причинами: покращення матеріального стану сімей та збільшення одnodітних чи бездітних сімей; зростання авторитету матері із одночасною втратою авторитета батька; науково-технічний розвиток позбавив батька виконання «традиційних» функцій та звільнив час для виховання дітей (1983, №9, с.23). А далі в наведеній статті вміщено роздуми, які спрямовані саме на посилення батьківської виховної роботи та збільшення кількості дітей у родині: «для нормального відтворення людського роду в сім'ї має бути як мінімум дві дитини. По-мудрому передбаченню матері-природи одна з них – хлопчик – мав ставати не лише продовжувачем роду та прізвища, але й хранителем батьківських навичок,

звичок, інтересів, уподобань тощо. На жаль, природну рівновагу зламано, і сьогодні, особливо в розвинених країнах світу та великих містах, кожен другий чоловік (включаючи бездітних) живе життя без сина. І от маємо констатувати: далеко не кожен із цих батьків без синів знаходить у собі достатньо почуттів для доньки» (1983, №9, с.23). І зараз, як стверджують автори статті, батьки мають зосередити увагу на «формуванні таких якостей особистості, які завжди відрізняли чоловіка від жінки та жінку від чоловіка», а саме: мужності у хлопців та жіночності у дівчат.

Також авторами засуджується намагання перенести «чоловіче виховання на дівчат», інакше вони виявляються невідповідними до сімейного життя. Автор статті посилює означений аспект, оскільки «одним із наслідків такого «чоловічого» виховання доньки є невідповідність багатьох із них до сімейних жіночих турбот, антипатія до домашньої праці. Хто не чув скарг від молодих чоловіків на невміння своїх дружин? «Відмовляється готувати», – пише один. «Стоїть біля плити із таким обличчям, ніби отруту готує», – скаржиться інший. «Їм одні бутерброди та холодні котлети», – це третій. Звісно, і чоловік має допомагати своїй дружині, а іноді й сам приготувати сніданок чи обід. Але все ж, все ж...» (1983, №9, с.24). Отже, останній рядок практично перекреслює всі зусилля попередніх авторів щодо залучення чоловіків до побутової праці, їхню готовність та важливість розділяти з жінками буденність. Натомість автор застерігає: «Руйнування будь-якого стереотипу відбувається болісно, а для такого, як жіноча свідомість (сформована історично), – особливо. Тут виховний результат часто непередбачуваний, а іноді й просто несподіваний і навіть трагічний» (1983, №9, с.24). У наведеній розлогії цитаті очевидна різниця між декларацією рівності та прагненням до збереження «традиційного» (жіночого) стереотипу, що було характерною рисою радянської системи виховання.

Маємо додати, що наприкінці 80-х рр. ХХ ст. поряд із радянським стереотипом «жінки-матері», з'являється інший побутовий стереотип

«агресивної дружини», яка своєю поведінкою пригноблює чоловіка. Цей стереотип час від часу проявлявся й у більш ранній час у вигляді поодиноких зауважень щодо влади в домі, яка переходить до дружини через надання їй можливості розподіляти сімейний бюджет. І от уже з'являється стаття «Про одне чоловіче упередження» (1989, №3, с.36), де вимальовується образ владної дружини, якої остерігаються чоловіки. У жартівливій формі автор доводить, що ця точка зору має своє підґрунтя в різниці «середнього» чоловічого та жіночого характерів. «Сильний» характер жінки, вважає автор, сформувався в умовах виживання та турботи про нащадків, натомість характер чоловіка сформований діяльністю, що спрямована на самоствердження, тобто розвивається поза сім'єю. І, зауважує автор, «ніяка емансипація, ніяке зрівняння чоловіка та жінки в сучасних суспільних ролях та правах цієї різниці поки не усунули» (1989, №3, с.37). Автор стверджує, що людство продовжує існувати завдяки впертості жінок, завдяки їхньому «тяжкому» характеру. Тому, робить висновок автор, чоловікам варто краще розуміти першопричини та основи «жіночого характеру». Викладене вище дозволяє нам стверджувати не лише прояв мізогінної позиції автора, а й спробу пояснити її з псевдонаукових позицій. І це відбувається на сторінках, підкреслимо, березневого випуску журналу.

Таку позицію частково поділяють і самі читачки-дописувачки журналу. В одному з листів («Емансипе, але не рада?...»), авторка розповідає про своє життя, лідерство родині, спроби розлучення та пошуки компромісу. Висновок цілком зрозумілий: варто проявити жіночу гнучкість, відмовитися від категоричності, продовжувати керувати чоловіком як і раніше, адже її «материнське та подружнє «я» реалізується повністю» (1989, №4, с.39).

Згодом у журналі вже з'являється рубрика «Із щоденника батька» (1985, №1), який (на відміну від попередньо описаного досвіду), присвячує свою розповідь питанню ранньої соціалізації своїх доньок (дитячі ясла – дитячий садочок – школа). Крім того, з кожним номером починає нав'язливо повторюватися думка про материнську зайву опіку, турбота за захист матері

своєї дитини тлумачиться як негативна риса материнства. Показовим у визначеному ракурсі вважаємо таке міркування: «Як не народжуються чоловіки солдатами, так не народжуються вони батьками. І тими, і тими вони стають. І якщо солдату потрібні мужність та витривалість, то батьку в сімейному житті також необхідні мужність та доброта. У родині треба вміти поступатися, жаліти близьку людину, визнавати свої помилки та пробачити чужі, не приховувати злість та образи, які мають схильність накопичуватися» (1985, №10, с.32). І хоча автор припускає участь батька у вихованні дитини, все ж головна відповідальність покладається на матерів: «Безумовно, сину батько необхідний навіть більше, ніж донці – мати. Але реальність, на жаль, така, що в тисячах сімей мати стає головним вихователем» (1985, №10, с.32).

Цікавим, із позицій гендерного підходу, нам здалося акцентування уваги авторів журналу на питанні природного жіночого призначення. Практично ніхто з них не заперечує прав жінок, але саме на неї покладається відповідальність за честь усієї родини (1986, №2). Зокрема, про це йдеться у статті Ш. Амонашвілі «Головна перевага жінки», де автор вказує: «головна перевага жінки – її совість, вірність та чесність. Ти – жінка! Ні, твої права нічим не обмежуються – рівноправність чоловіків та жінок вже давно встановлена в нашій державі. Але грузинський народ честь родини втілює в грузинській жінці»; «справжня краса жінки у її внутрішній стриманості, ніжності та простоті», «освічена та вихована на добрих засадах жінка, несе людям радість, зміцнює в родині щастя», і головне – «вищою турботою матері є виховання чесних, працелюбних, люблячих батьківщину дітей» (1986, №2, с.27-28). Тобто шанований досі в Україні педагог виголошує систему психологічних, моральних, дієвих бар'єрів у виховання вільної особистості, якщо йдеться про дівчинку (доньку автора. – Т.Х.). Тому, вірогідно, як виправдовування мали звучати такі слова: «Лише не думай, що ми хочемо зв'язати тебе по руках і ногах» (1986, №2, с.28). Припускаємо, що Ш. Амонашвілі не хотів обмежувати свободу доньки, але приватний лист як носій педагогічних настанов відобразив систему жорстких

вимог до виховання дівчини – майбутньої дружини та матері, отже став дороговказом для багатьох педагогів-практиків.

«Листи до доньки» Ш. Амонашвілі, згадані вище, продовжували друкувати й у наступних випусках, де йшлося про притаманні жінці якості – співчуття, допомога, полегшення страждань інших, примноження радості, відмова собі заради інших (1986, №3, с.18); повсякденне служіння родині з боку матері, її самовідданість, що заслуговує на шану та повагу (1986, №5, с.30-31). У цілому піднесено-поетичні рядки слів про матір не містять будь-якої вказівки на іншу соціальну роль жінки, крім материнства. Так само ліричні рядки, присвячені донці, в яких стверджується потреба для близьких в її сердечності та співчутті (1986, №7, с.20). Власне, в цих рядках знову ж таки йдеться про батьківські очікування від доньки, які полягають у її вдячності саме батькам, які виховали її працелюбною людиною, корисною суспільству, щоб вона звеличила свій рід та зміцнила сім'ю. Зауважимо, це зміцнення має відбуватися через материнство: «Коли ж їм (батькам. – Т.Х.) потішитися результатами своєї найбільшої творчої праці, що зветься вихованням дітей та онуків (1986, №7, с.21).

У останньому за 1986 р. випуску журналу Ш. Амонашвілі знову звертається до доньки з проханням все зважити перед тим, як виріши вийти заміж. Наводить приклади невдалих сімейних стосунків та повторює, що лише «істинна любов та дружба» стають запорукою сімейного щастя (1986, №12, с.27-29).

Дівчина має усвідомлювати свою відповідальність за майбутню сім'ю, за міцність сімейних стосунків, «ще вчора вона знала лише себе, сьогодні з перших кроків народження родини, де буде зростати нова людина, вона повинна думати як мінімум про трьох. Кожна жінка, яка збирається заміж, сподівається, що зможе схилитися на плече чоловіка, знайде у своєму обранці людину, більш мудру, сильну та відповідальну, ніж вона сама. Сильний та розумний, він стане керувати їхнім спільним життям, збереже їх спільний мир. Але ж як часто трапляється, що сильнішою та розумнішою

виявляється вона! І зрозуміло чому: материнська відповідальність змушує учорашню легковажну, на перший погляд, щебетушку перетворитися на мудру, терплячу та далекоглядну мати, що непомітно та вміло керує своїм чоловіком» (1986, №3, с.5). Вважаємо, наведене розлоге судження програмує дівчину на поразки та незадоволення своїм сімейним життям, стверджуючи хибність дівочих надій. Наголосимо, що знову наштовхуємося на відтворення сталих гендерних стереотипів – мудра, терпляча мати; легковажна дівчина; чоловік-невдаха.

Наведену вище цитату підкріпимо ще однією, не менш показовою, оскільки вона оперує до поняття «скрепи», які на сьогодні широко використовуються у войовничому/ворожому дискурсі: «До кінця емансипувати жінку можна, лише позбавивши її материнського інстинкту. Тобто, лише позбавивши материнського непокою, жінка перестане бути відповідальною, яка думає передусім про інших: про дітей, чоловіка, а не про себе; не стане поступатися нічим своїй кар'єрі, своїй виключно особистій роботі; не захоче підставити своє плече, брати на себе чийсь провину, вважати себе відповідальною за все, поспішати на допомогу іншим, ... От дійсно тоді розпадуться всі *скрепи* (виділено нами. – Т.Х.), що об'єднують людей» (1986, №3, с.5). Тобто гендерний стереотип – «найвідповідальнішої матері» – по суті є тією духовною скріпою, на якій тримався радянський союз, і який успадковується сьогодні країною-агресором. Зміцнюються та поширюються аналогічні стереотипи щодо чоловіків, які мають бути «справжніми», для яких головним виявляється соціальний аспект подальшої реалізації (натомість для дівчат – сімейний) (1986, №4, с.24).

Стверджуючи систему гендерних стереотипів радянської доби (періоду перебудови), науковці, що публікували свої статті, спрямовували їх саме на вивчення предмета «Етика та психологія сімейного життя», але в їхніх загальних рекомендаціях із будь-якого питання жінка виступає пасивним об'єктом, що має приймати умови існування, співіснування, суб'єктом у цих стосунках виступає саме чоловік. Показовим у цьому ракурсі вважаємо

роздуми про мати чоловіка, яка спочатку сприймає вибір сина виважено, але надалі може спонукати його до розлучення саме через неспроможність жінки відповідати її/його вимогам: «Твій обранець полюбивши тебе, може не бачити спочатку твоїх недоліків: безпорадність, ексцентричність, розбещеність... Але свекруха від початку не обов'язково зачарована невісткою. Вона бачить усі невдачі. Вона досвідчена. Вона не байдужа до долі сина. Її повагу варто заслужити. Побачивши, що син не помилився у виборі, вона стане невістці другом, буде допомагати зміцнювати родину. А якщо вирішить, що син помилився, може довести до розлучення» (1986, №4, с.25). Отже, від дівчині в майбутній сім'ї вимагалася не лише покірливість чоловікові, а й поступливість його матері, і це твердження вражає своєю патриархатністю та застарілою традиційністю. Але ж твердження подається саме в руслі навчального предмета «Етика та психологія сімейного життя», словами авторитетного психолога, тож воно має бути провідним у підготовці дівчат до сімейного життя.

Така сама думка повторюється в дещо іншому, неочікуваному варіанті. Зокрема, в одному з листів до редакції міститься думка про необхідність підготовки дівчат до ролі дружини та матері вже з першого класу. Авторка аргументує свою позицію тим, що вже зараз державою робиться багато «для скорочення робочого часу жінки, прийнято закон про збільшення відпустки для догляду за дітьми до трьох років», тому варто дівчат підготувати до цієї відповідальної роботи (1990, №2, с.10-11).

Крім того, автори статей постійно наполягають, що діти – головна ознака та умова існування сім'ї (1982, №4, с.28-29; 1986, №1, с.1), родина щаслива лише тоді, коли є багато дітей (1986, №1, с.9). Наполегливо впроваджується думка, що кількість дітей пов'язана з сімейним щастям, тож молодій родині варто замислитися, скільки дітей мати, чим більше – тим краще їхні сімейні стосунки (1986, №2, с.32), навіть наводиться приказка: «один син – не син, два сина – пів-сина, три сина – син!» (1986, №4, с.26). Але, на нашу думку, виявляється цікавий факт. Якщо в попереднє

десятиліття багатодітними вважали ті сім'ї, де є 7-17 дітей, то на початку 80-х – і троє дітей у сім'ї – вже гарний приклад багатодітної родини (1982, №4, с.28-29). І саме тому в статті, присвяченій стилям сімейного виховання, подаються декілька порад «Для малодітних батьків», з-поміж яких перша: «Не обмежуйтеся одним. Якщо є фізична можливість – двох, трьох, чотирьох! – із кожним наступним буде морально легше, а з усіма разом прекрасно! (1982, №9, с.32).

Водночас зауважимо умовність означеного підходу, його декларативний характер. Знадобилося шість років, щоб на сторінках журналу відверто заговорили про проблеми багатодітних сімей, зокрема матерів, їхнє приниження в різних державних та соціальних установах, які дорікали жінкам – «навіщо стільки народили» (1988, №1, с.3). Тому проблеми багатодітної родини наприкінці 80-х рр. ХХ ст. продовжують обговорювати, зосереджуючи увагу на економічних та господарсько-побутових питаннях (1988, №4, с.23-34), утім розв'язання цих питань (відповідно до гасел «перебудови») вбачають у «гласності» та «суспільному обговоренні», жодних освітніх проблем у статтях не артикульовано.

Єдина думка, що періодично повторюється, – ще твердження, що «суперечки між батьками та відповідальними особами з питання, хто має нести більшу матеріальну відповідальність за забезпечення дітей, і недоцільна, і аморальна. Зрозуміло, що в першу чергу батьки мають розраховувати свої можливості та давати собі раду, що за більшу кількість дітей треба буде розраховуватися старанною працею, не рахуючись із часом» (1989, №1, с.31), Очевидно, що держава вже відсувається від проблем багатодітних сімей, утім продовжує декларувати ідею багатодітності. До розгляду питання залучають фахівців, які пояснюють важливість багатодітності з демографічної точки зору, відповідно до якої «суспільство, де панує малодітність, позбавлено майбутнього» (1989, №2, с.13). Тема негативного ставлення оточення до багатодітних сімей продовжується, і

матері переважно скаржаться на те, що оточення ставиться до них та їхніх дітей упереджено, сприймає як утриманців та дармоїдів (1990, №2, с.10-11).

Залучені спеціалісти також пояснюють економічні питання існування родини, що пов'язані з народженням дитини та відображаються на скороченні її матеріального достатку. Науковці констатують, що народження першої дитини скорочує добробут родини на 18%, двох на 36-42%, трьох – на зарплату одного з членів подружжя (1989, №3, с.22-23). Показовим вважаємо те, що у статті, яка насичена різноманітними цифровими показниками-підрахунками, йдеться не про можливе покращення статків радянської сім'ї, а про важливість економічної просвіти учнівства, яке в дорослому житті не здатне правильно побудувати бюджет власної сім'ї.

Також зазначимо, що в означених статтях знаходимо ідеї щодо наступного важливого питанні справедливого розподілу домашньої праці між усіма членами родини (1980, №1; 1985 р., №2). Саме справедливий розподіл домашньої праці між молодятами визначає М. Мацковський однією з провідних рис «нової радянської родини», стверджуючи, що «дуже заважає правильному вихованню підлітків звичний поділ роботи на «чоловічу» та «жіночу». Зараз формується новий тип сім'ї, де ця межа зникає та основним принципом стає справедливий розподіл домашніх справ із урахуванням здібностей, можливостей та навичок кожного з членів родини (1980, №1, с.17). При цьому автором наводяться дані опитувань школярів, що доводять «прогресивний погляд підлітків на сім'ю: «лише 40 відсотків опитаних нами хлопців та 24 відсотки дівчат погоджуються з поділом роботи та «чоловічу» та «жіночу», інші дотримуються більш сучасних поглядів» (1980, №1, с.17).

Саме поділ роботи та «жіночу» та «чоловічу», на думку багатьох авторів, є однією з причин сімейних непорозумінь. Фіксуючи подвійне навантаження жінки (робота та дім), автори стверджують, що фактичне тижневе робоче навантаження на чоловіка та жінку становить відповідно 50 та 80 годин, що є несправедливим та інколи призводить до розлучень (1981, №6, с.28).

Своєрідним «розв'язанням» питання – кому робити домашню працю – вважаємо лист із конкурсу «Моє місце в домі», авторка якого викладає абсолютно сучасний гендерний підхід до розподілу домашньої роботи: «У нашій сім'ї все склалося само собою. Все необхідне в домі робить той, хто в даний момент вільний, у кого краще виходить, кому це по силах, а за можливістю – всі разом» (1989, №1, с.1). Оскільки в цьому конкурсі брали участь жінки, які переважно розповідали про власний досвід сімейного життя, як правило комфортного, то й такий виклад матеріалу про розподіл подружніх обов'язків у визначений хронологічний період, вважаємо, лише декларативно-бажаним, а не реально існуючим. Але сам підхід, безумовно, свідчить про перші паростки власне гендерного підходу до організації сімейного життя, що й припадає на початок 90-х рр. ХХ ст.

Можна відзначити певний прогрес у тому, що ці питання взагалі порушувалися, проте, на наш погляд, з-поміж позитивних тенденцій мали місце й негативні аспекти. Зокрема, І. Бестужев-Лада констатує небажання жінок «віддати жіночу владу в побуті», іронічно визначаючи жінку/дружину головою сучасної родини (1985, №2, с.28); чоловіки та дружини в родині мають різні обов'язки (1986, №1, с.9), але поступово з'являється думка про можливе делегування «жіночої» та «чоловічої» роботи різним членам родини (1986, №1, с.12). Однак найголовніший висновок про розподіл родинних обов'язків, що має стати безумовним прикладом для молодих сімей, знаходимо в статті «Грані батьківської професії» (1985, №12, с.18-21). У визначенні особливостей «батьківської професії» автор цілком справедливо стверджує необхідність участі батька у вихованні дітей, утім у мотивах, що спонукають до цієї участі, вбачаємо безсумнівний гендерний дисбаланс.

Частково це питання порушувалося й у більш ранніх публікаціях. Зокрема, коли розглядалося питання участі батьків у роботі школи та стверджувалося: «Чоловіча присутність дуже необхідна школа» (1981, №3, с.17). У цій статті описується досвід однієї за шкіл зі створення «Ради

батьків», яка вирішує питання, «що потребують специфічної чоловічої допомоги, їхньої сили та вмінь (профорієнтація, ремонт та облаштування спортивної бази, організація далеких екскурсій тощо. У помічники членам ради, природно, визначили хлопців» (1981, №3, с.17). Отже, чоловіки потрібні на «чоловічій роботі», яку прищеплюють хлопцям як майбутнім чоловікам. Трудове навчання в цьому аспекті стає головним, оскільки передбачає формування виробничих навичок. Показовим у цьому є фрагмент, де описано, як чоловіки/хлопці облаштовували спортивне приміщення, при цьому «дівчата та матері також не залишилися осторонь, але їм дали роботу полегше – прибирання приміщень, фарбування стін, підлог, дверей» (СШ, 1981, №3, с.18). Тут вбачаємо значний гендерний зсув у бік «легкої праці», яку нібито робили дівчата/жінки. Утім поданий розподіл праці, ставлення до неї зміцнювали сталі гендерні стереотипи щодо оцінки жіночої праці як другорядної, неважливої, супутньої.

Заради справедливості можемо додати, що матір розглядається як постійна доглядальниця за домом, яку не завжди цінує оточення. Саме з таким прикладом вважаємо статтю «Любин дім», де лише хвороба матері змусила дітей замислитися над її повсякденною працею. Так само й мати переоцінює своє ставлення до дітей, коли думає, яким чоловіком стане її син, якщо він вдома нічого не робить, якою дружиною-господинею стане її донька. Тож робиться висновок: «Якщо дівчинка росте господинею, чуйною та турботливою, вона обов'язково такою ж доброю та турботливою стане для інших людей. Якщо хлопець уважний вдома, допомагає батькам, якщо розвинуті в ньому лицарські якості, він і на людях буде таким самим» (1981, №3, с.25). Очевидно, що тут знаходимо два аспекти: визначення функцій чоловіка/дружини та ствердження виховного впливу сім'ї щодо формування в дітей розуміння важливості виконання сімейних обов'язків.

Розуміючи важливість двох батьків для виховання дитини, автори постійно «розділяють» батьків за напрямками виховання: мати відповідальна за емоційний розвиток дитини, батько – за розумовий. І попри те, що «мати є

символом життя, добра, жертвності», її стосунки з дитиною пояснюються природними інстинктами. Інше справа – батько. Виходячи з твердження, що «з давніх часів вважають, що батько більш відповідальний за розвиток розуму, а мати – за формування почуттів дитини» (1981, №5, с.26), автори публікації дають доволі розгорнутий опис «мужнього батька» – «батько повинен мати не лише фізичну силу, але й силу духу, бути мужнім, сміливим. Йому личить бути розсудливим, володіти волею, аналітичним розумом, діловитістю. Батько – це опора сім'ї у складні моменти, захисник слабких, він великодушний, самовідданий» (1981, №5, с.26). Так формується стереотипне уявлення про «справжнього чоловіка» та «ідеальну жінку». Справжній чоловік має бути «морально розвиненим, із високим почуттям суспільного обов'язку та естетичного смаку, вміє тонко відчувати, а головне – здатен до співпереживання; ставиться до жінки як до рівноправного друга, дбайливо ставиться до сім'ї та дітей, працьовитий, тверезий, із почуттям гумору, який прагне до всебічного вдосконалення» (1981, №5, с.30). Так само «ідеальна жінка», дівчина, має володіти такими якостями, як «чарівність, доброта, доброзичливість, ласкавість і ніжність, турбота про батька, брата, чоловіка, дітей, постійна готовність підтримати чоловіка духовно, морально, уміння не принижувати людську гідність, щирість, вірність, вміння довіряти іншим», завдяки яким, на думку автора, тримається сім'я (1981, №5, с.30).

Розмову про «жіночність» продовжують у відповідях на листи читачів. Ілюстрацією тут може бути відповідь на лист «Чи потрібна жіночність?», у якому два співавтори окреслюють низку якостей дівчини, щоб бути жіночною, а отже, привабливою для юнаків, чоловіка, та бути гарною вихователькою своїм дітям (1982, №2, с.14-16). Серед рис, які, на думку авторів, строюють/відтворюють «жіночність»: м'якість у спілкуванні і чуйність, і тонке вміння зрозуміти іншого, розділити його турботи та самовіддано допомогти (1982, №2, с.14). До вказаних вище якостей автори відносять виховні здібності жінок, причому це виховання спрямоване не

лише на дітей, а й на чоловіків. Жінки/дівчата мають тактовно, м'яко, ненав'язливо «керувати» чоловіком/хлопцем (1982, №2, с.15). Це, безсумнівно, ознаки гендерних стереотипів, стосовно жінок, притаманних ним рис.

Цей підхід продовжується й далі, де наводяться результати вивчення думок тодішніх підлітків – що таке «справжня жінка» та «справжній чоловік» (1982, №4, с.33-35). Очевидно, що сама постановка питання – свідчення конкретизації стереотипних уявлень учнів та учениць, але ж і коментарі авторів статті – це уточнення системи гендерних стереотипів, задля їхнього виправлення. Наведено результати досліджень авторів:

1) дівчат у сучасній жінці приваблює насамперед різнобічна освіченість, активна участь у житті суспільства, уміння та прагнення добре працювати; в оцінках хлопчиків цим якостям абсолютної першості не віддано; на жінку покладають підлітки-хлопчики основну відповідальність за сім'ю, виховання дітей, організацію та ведення домашнього господарства; чоловіка при цьому залишають лише помічниками дружин;

2) хлопчики на перше місце ставлять якості, пов'язані з розумінням мужності в традиційному значенні цього слова: силу, спритність, вірність та відданість у дружбі, інтелектуальні якості. Друге місце у хлопчиків (і перше – у дівчаток) посідають якості, що характеризують чоловіка як чоловіка та батька. По суті, це набір певних вчинків і дій: «поважати і любити дружину», «допомагати дружині по домогосподарству; дівчата у описі чоловіка більшу значення приділяють зовнішності (1982, №4, с. 35).

Утім авторка підкреслює відмінність між реальним життям та ідеальними образами підлітків, тому наголошує на важливості виховання системи цілісних образів і тих, і тих, які були б адекватні сучасності та будувалися на «правильному розумінні чоловіка як чоловіка та батька, жінки як дружини та матері» (1982, №4, с.35).

Саме в цей час повертаються до теми, що була більш актуальною в попереднє десятиліття – авторитет батька. Цій темі присвячуються окремі

статті, що висвітлюють роль батька в родині, демонструють позитивні приклади батьківського виховання та участі батька в житті сім'ї. Таким чином, на нашу думку, не лише формується суспільне ставлення до ролі батька у сім'ї, а визначається стереотип «батьківського авторитету». Прикладом такого підходу до питання ролі батька знаходимо в статті М. Соловійова «Яким бути батьку» (1982, №2, с.23-24), де автор підкреслює, що батько є носієм різнобічної інформації (часто більшим, ніж мати), у батька добре врівноважена нервова система, на домашню працю він витрачає менше часу, а отже, у сім'ях наявний «прихований батьківський потенціал» (1982, №2, с.23). І якщо для доньки батько – «перший взірць (позитивний чи негативний) чоловіка», то для хлопця – взірць, із якого він «свідомо чи несвідомо копіює поведінку. Перейняте в ранньому дитинстві часто залишається на все життя, значною мірою визначаючи гідну (або негідну) поведінку молодого чоловіка. Батько допомагає хлопчику розвинути в собі такі власне чоловічі риси характеру, як сміливість, витримка, великодушність тощо (1982, №2, с.24).

Наведемо з цього приводу роздуми інших авторів: «Матері, очевидно, ближче внутрішні стосунки в родині – її емоційний та моральний клімат, багатство та витонченість людських стосунків. У вихованні почуттів вона може дати дітям більше, ніж батько. Але у неї є слабкі місця – наприклад, інстинктивне прагнення захистити дитину від усього, що небезпечно. Тому привчати дитину до складностей життя, до ризику та мужності краще зможе батько. Батько більше сприяє розвитку інтелектуальної сфери, загартовуванню дітей, фізичному розвитку, вихованню сміливості, наполегливості, самостійності. Це більш корисно, ніж коли чоловік підміняє дружину, дружина підміняє чоловіка, та кожен робить те, що іншому простіше та легше робити. У багатьох сім'ях це справжнє горе – коли жінки перебирають на себе чоловічі обов'язки, разом із ними забирають чоловічі привілеї та позбавляють себе своїх, жіночих. Можливо, саме тому чоловіки віддаляються від родинних справ» (1985, №12, с.18).

У наведеній вище цитаті містяться «класичні» гендерні стереотипи: ствердження поділу емоційної та інтелектуальної сфери людського існування між жінками та чоловіками; наполегливе нав'язування виконання статевих ролей та заперечення партнерських стосунків, коли взаємодопомога та взаємодія у виконанні тих чи тих справ стають «горем», руйнують родину, оскільки перерозподіляють певні привілеї (?).

Водночас автор пише й про «негативні» риси жінок та чоловіків, «які йдуть від природи» та які необхідно врівноважувати у вихованні. Зокрема, у чоловіків до таких рис віднесено: жорстокість у вихованні, прагнення пришвидшувати, підганяти дитячий розвиток, силовий тиск, недостатність душевної тонкості. Тому робиться такий висновок: «дитяче виховання йде краще за все, якщо переваги матері сплавляються з перевагами батька, і цей сплав стримує природні мінуси одного та іншого» (1985, №12, с.18).

У наведеному фрагменті також наявна, на нашу думку, негативна тенденція щодо окреслення ролі жінки у сім'ї, що потроху проявлялася й раніше, і тут набула своїх завершальних ознак – мати, яка «загарбала» владу в родині. Так, ще в більш ранніх публікаціях стверджувалося, що мати переважно є розпорядницею домашнього бюджету, організатором сімейного дозвілля, основним вихователем дітей. Тому «сімейна влада» належить жінці, і вона має відповідати за всіх, зокрема й за поведінку чоловіка, і має виховувати його (1982, №2, с.25).

Визначена позиція зміцнюється аналогічною публікацією «Сила вашого прикладу», де представлено покроковий розгляд формування «мужності» у хлопців та «жіночності» у дівчат, при цьому позитивний результат можливо досягнути лише за умов, якщо «мужній батько» буде виховувати мужнього хлопця, а жіночна мати – жіночну дівчинку (1985, №12, с.23). Це суцільний виклад всіх можливих стереотипів щодо «жіночності» та «мужності», які свідчать про уданість уявлень про «радянську рівність» прав та можливостей між жінками та чоловіками, її декларативний характер та викривлений зміст.

Варто також зазначити, що наприкінці 80-х рр. з'являється й інша точка зору, яка поки дуже акуратно натякає на необхідності руйнування традиційних уявлень про розподіл обов'язків дружини та чоловіка у догляді за дитиною. Зокрема, виокремлюємо статтю, яка містить доволі прогресивні думки про те, що «емоційність жінок та безпристрасність чоловіків не природні якості. Вони розвиваються тому, що суспільство вважає це нормою» (1987, №8, с.31). Автор статті говорить про важливість порушення традиційних уявлень (тобто гендерних стереотипів) задля залучення батьків до виховання дітей. І якщо жінка «мусить» активно займатися дитиною, то батькам варто ще опанувати цю роль, тому «суспільство (зокрема школа) повинно формувати цю навичку, готувати юнаків до спілкування з майбутньою дитиною» (1987, №8, с.31). Отже, школа має готувати юнаків до виконання сімейних ролей.

Участь батька у вихованні дитини активно обговорювалася на сторінках журналу за 1990 р., тут, зокрема, було уведено спеціальну рубрику «Чоловік та дитина» (1990, №5-10). У статтях цієї рубрики вкотре наголошувалося на важливості участі чоловіка у вихованні та розвитку як сина, так і доньки. Утім продовжувала нав'язуватися думка про те, що існує різниця у структурі мислення чоловіків та жінок: «Чоловіки, як правило, мають більш високі математичні здібності, більш розвинені здібності до просторової орієнтації (що пов'язано із геометрією), більш схильні розмірковувати над проблемою, розкласти їх по полицках. Жінки, зі свого боку краще, ніж чоловіки, володіють мовленням, вмінням оперувати поняттями, вони здібні до інтуїтивного розуміння ситуації в цілому» (1990, №6, с.31). Звідти робиться висновок, про позитивний вплив батька на розвиток розумових здібностей дитини, на її успішність. У цілому зрозуміло прагнення педагогів початку 90-х «повернути» батька до сім'ї, але ж як і вихідні позиції (щодо різниці мислення чоловіків та жінок), так і висновки (щодо впливу батьків та успішність дітей) видаються нам штучними. Розмова на тему значення батька у вихованні дитини та готовність чоловіків до

народження дитини в родині обговорювалося в наступному випуску з позицій очікувань та вимог, які висуває жінка до чоловіка. Відбувається оновлення стереотипу «мужності», який має в собі поєднувати рішучість, силу, наполегливість та ніжність, терплячість, турботливість (1990, №7, с.35).

Тепер у публікаціях засуджуються застарілі уявлення про роль батька. Зокрема: 1) точка зору, що відсутність батька у сім'ї веде до порушень психічного розвитку дитини; 2) позиція «непотрібного батька», відповідно до якої «жінка, за умов достатнього матеріального забезпечення, може дати дитині не менше, ніж батько»; 3) функція батька полягає в підтримці порядку та суровій вимогливості до дитини (1990, №9, с.26). Автор статті намагається вкотре довести думку про важливість дітей у сім'ї, відповідальність чоловіка у виконанні своєї місії «батька» до і після народження дитини.

З позицій гендерного підходу не можемо обійти серію публікацій, у яких висвітлюється питання виховання хлопців та дівчат як «справжніх чоловіків» та «справжніх жінок».

Для цього періодично робляться огляди книжних новинок у рубриці «Книги для дівчат». Звернення до пропонованих для читання дівчатами книжок дозволяє стверджувати, що головна увага в дівочій самоосвіті мала бути зосереджена на питаннях чуттєвої сфери (любов чи захоплення); на усвідомлення важливості виконання дівчинкою сімейних обов'язків, які не мають бути для неї обтяжливими; на формуванні потреби стежити за власним фізичним здоров'ям та фігурою (1981, №3, с.49). Отже, для дівчат на перше місце виходять традиційні «любов», «домашнє господарство» та «зовнішність».

Розмову про «жіночність» продовжують у відповідях на листи читачів. Ілюстрацією тут може бути відповідь редакції на лист «Чи потрібна жіночність?», де два співавтори окреслюють низку якостей дівчини, щоб бути жіночною, а отже, привабливою для юнаків, чоловіка, та бути гарною вихователькою своїм дітям (1982, №2, с.14-16).

За твердженням авторів, виховання має будуватися виключно за статевими ознаками, «відповідно до чоловічої чи жіночої ролі, суголосно статевої самосвідомості» (1985, №11, с.32). У статтях констатуються відмінності між дітьми (хлопчиками та дівчатками) у поведінці, емоціях, розвитку. І загалом робиться висновок, що «істинна мужність та істинна жіночність виховуються», тому «їхнє формування – найважливіше завдання виховання, ключ до щастя наших дітей», оскільки «лише істинний чоловік та істинна жінка зможуть повноцінно «знайти себе» у житті, здатні створити міцну родину, виконати свій батьківський та материнський обов'язок» (1985, №11, с.33). Наведені міркування – ілюстрація ствердження системи гендерних стереотипів, на яких мало будуватися виховання дівчат та хлопців, задля підготовки їх до сімейного життя. І ці міркування все більше зміцнюються в наступних публікаціях, де описується процес жорсткої гендерної соціалізації дитини («Розумні матері дарують дівчинці фартух раніше, ніж ошатну суконьку»; 1985, №12, с.29).

Материнство – як головна та основна функція жінки, що тримає всю сім'ю, продовжує пропагуватися в журналі до кінця 80-х рр. ХХ ст. Зокрема, звертаємо увагу на участь читачів у конкурсі «Моє місце в моєму домі», який розпочинається листом – «Все залежить від жінки» (1988, №2, с.18-20). У своєму листі читачка дає характеристику всім своїм ролям у сім'ї, головна з яких – «Я – мати». Цей конкурс тривав весь рік, тож ми виокремили декілька публікацій відповідно до нашої теми. Зокрема: «Наше головне сімейне правило – рівність», де дівчинка-підліток розповідає про відсутність в її батьківській сім'ї поділу праці на чоловічу та жіночу (1988, №5, с.30); «Я щаслива своїми дітьми», де мати розповідає про виховання сімох дітей (1988, №6, с.30); «Своя точка відліку», де юна жінка розповідає про свій щасливий ранній шлюб (1988, №8, с.26).

Утім, з'являються публікації, які руйнують стереотип «щасливої радянської сім'ї», натомість пишуть про «пережитки минулого», які переважно пов'язані з культурними традиціями. Зокрема, йдеться про звичаї

викрадення наречених чи батьківське рішення про заміжжя доньки без її згоди. Тому в редакторській передмові до цих публікацій стверджується необхідність боротьби із застарілими уявленнями про жінку, що ще існували в «деяких республіках» (1988, №12, с.25). Зазначимо, що практично всі листи, вміщені в рубриці, від жінок, про їхнє щасливе життя та складності різної ваги, які вони успішно подолали. Тож назва першого листа – «Все залежить від жінки», по суті спрямовувала всю концепцію рубрики – популяризація материнства та сімейного життя.

Зміст публікацій журналу доводить, що підготовка учнівства до майбутнього сімейного життя мала відбуватися через досвід батьківської сім'ї. Відсутність системного навчання компенсується інформацією про різні форми та досвід спільного сімейного дозвілля (1982, №4, с.20-23; 1985, №3, с.31; с.40-41; 1985, №5, с.23-24; 1985, №6, с.1-3;) та популяризацією сімейних клубів як форму підготовки молоді до сімейного життя, тобто такі об'єднання, які слугують згуртуванню сімей (1985, №11, с.36-40).

Спільне дозвілля розглядається як умова стійкого існування сім'ї. «Звичка проводити свій вільний час у сім'ї, розділяти задоволення від відпочинку з близькими, – стверджує М. Мацьковський, – зміцнює сімейні стосунки» (1980, №1, с.17). Майже в кожному номері журналу міститься розповідь про сім'ї, які разом ходять у туристичні походи (1981, №4, с.30), разом доглядають свійських тварин (1981, №5, с.12), разом створюють та ходять до різноманітних клубів за інтересами (1981, №6, с.16; 1982, №11, с.21). Особливо популяризуються клуби багатодітних сімей, де батьки діляться досвідом виховання, а діти «братською та сестринською любов'ю» (1983, №3, с.32); разом проводять різноманітні мистецькі заходи, вечори відпочинку та дискусійні клуби (1987, №1, с.37).

Також звертаємо увагу й на той факт, що впродовж 80-х рр. ХХ ст. журнал продовжує публікувати статті, які мають інформаційно-просвітницький характер щодо виховання дітей різного віку (наприклад, немовлята та догляд за ними (1980, №1)). Зокрема розглядаються питання

статевого виховання та часу, коли можна розпочинати з дітьми розмови та «таємну» тему, наскільки важливо подавати з цього питання виважену інформацію, але ж важливо говорити про «любов і з любов'ю» (1981, №4, с.27-29); Власне з цією метою, вважаємо, у випусках журналу за 1980 р. було розпочато публікацію книги А. Хрипкової та Д. Колесова «Хлопець – підліток – юнак», яка стала продовженням книги авторів про дівчинку, фрагменти якої були опубліковані в попередні роки (див. підрозділ 2.2.).

Характерною ознакою часу, що свідчить про поступову появу власне гендерного погляду на проблему виховання підлітків, є суттєве зауваження авторів, яке вони подають на початку публікації. Наводимо цей фрагмент повністю, оскільки він контрастує із подальшим висвітленням матеріалу на шпальтах журналу, матеріалу, наголосимо, повністю гендерно стереотипного. Отже, автори цілком слушно, з позицій гендерного підходу, зауважують: «немає жодних підстав перебільшувати значення статевих психологічних особливостей. Адже не існує таких рис, якостей, властивостей, які були б притаманні тільки жінкам або тільки чоловікам; йдеться лише про те, що якісь риси переважають, як правило, у чоловіків, а якісь у жінок. «Переважають» – означає тут, по-перше, що вони частіше зустрічаються, і, по-друге, що вони більшою мірою виражені саме в чоловіка чи жінки. Але при цьому «жіночі риси» або «чоловічі риси», повторюємо, не приписані одній статі і залишаються рисами загальнолюдськими, в чому читач, сподіваємося, легко переконається сам, розмірковуючи над наступним викладом» (1980, №9, с.31). Отже, тут ідеться саме про андрогінність особистості, утім виховувати хлопців все ж пропонується за певними нормами соціуму, тобто відповідно до гендерної матриці суспільства.

Характерна суперечливість у поглядах авторів простежується в самому викладі матеріалу (коли розповідають про хлопців, порівнюючи з дівчатами), та в загальному висновку до фрагмента в шостому випуску журналу. «Знання цих особливостей, врахування їх у вихованні, – стверджують автори, – необхідні кожному, хто зацікавлений у повноцінному вихованні

підростаючого покоління (1980, №9, с.34). Тож залишається незрозумілим, про які саме особливості розвитку йдеться, статеві, пов'язані з фізіологією людини, чи все ж психічні процеси, на які здійснює вплив надзвичайно велика кількість чинників.

Додамо, що в наступних випусках журналу (№10, №11 за 1980 р.) публікація фрагментів книги А. Хрипкової та Д. Колесова «Хлопець – підліток – юнак» продовжується, і тут поряд із знаннями з фізіологічного розвитку хлопців подається інформація про гомосексуалізм, з огляду на чинний на той час кримінальний кодекс (ст.121, покарання терміном до 5 років) проголошує, що «Гомосексуалізм протистоїть нормальним статевим відносинам та всій системі культурних, моральних досягнень суспільства. Він заслуговує на осуд і як соціальне явище, і як психічний склад окремої людини. (Водночас, безсумнівно, ті, хто цим страждає, потребують спеціальної медичної допомоги.) Тому попередження гомосексуалізму – одне з неминучих завдань статевої гігієни підлітка» (1980, №11, с.39). Наведене твердження на сьогодні здається повністю псевдонауковим та дискримінаційним, але саме така система виховання, зокрема статевого, існувала в радянську епоху та зберігалася в пізньорадянській час.

Маємо відзначити появу в журналі публікацій, які створювали теоретико-методичне підґрунтя для введення спеціальної навчальної програми з підготовки молоді до сімейного життя. Зокрема, це вже згадана вище стаття М. Мацковського «Сім'я сьогоднішня – для сім'ї завтрашньої» (1980, №1, с.16-18). На початку публікації автором стверджується важливість обговорення в суспільстві необхідності готувати молодь до сімейного життя, вводиться поняття «індекс орієнтації на сім'ю» та констатовано, що в умовах відсутності більш-менш системної підготовки молоді до життя в освітніх закладах відповідальність за цю «готовність» молодят має взяти на себе сім'я, якій «властиві дієві можливості підготовки підростаючого покоління до шлюбу, оскільки вона впливає на нього всім своїм життям, загальним тоном сімейних стосунків» (1980, №1, с.16).

Цікавим із позицій нашого дослідження було введення автором поняття «індекс орієнтації на сім'ю», яке при детальному поясненні виявилось наближеним до поняття «сімейні цінності» та містило в собі розуміння автором зміст цієї підготовки. Отже, «індекс орієнтації на сім'ю» містить такі показники: важливість для людини сім'ї, важливість для людини сімейної діяльності, вміння людини мислити категоріями сім'ї (не «я», а «ми»), ставлення до розлучення. Тобто М. Мацковський сформулював поняття «сімейні цінності», оскільки ступінь важливості виявлених критерії свідчить про готовність молодої людини до шлюбу. Дослідник також торкається і питання змісту самої підготовки, яка має проводитися через родину. Це: навички ведення домашнього господарства (через однакове залучення і хлопців, і дівчат до домашньої роботи); вміння всією родиною змістовно проводити вільний час; вміння поважати інтереси один одного та будувати внутрішньосімейні стосунки на засадах взаємоповаги та справедливості. Але наголосимо, що цю всю роботу автор покладає виключно на сім'ю, вважаючи «що кращий засіб для виховання гарного сім'янина – атмосфера дружньої, турботливої родини» (1980, №1, с. 18).

Окреслені вище цінності стають ключовими в підготовці молоді до сімейного життя, оскільки в інших публікаціях журналу стверджується, що для зміцнення сім'ї матеріальні питання (наявність житла, достатня заробітна платня, наявність умов для народження другої/третьої дитини умови) – не перешкода, головне, аби між членами родини були міцна духовна близькість, психологічна сумісність. Тому головними умовами існування цілісної міцної сім'ї ставали: «взаєморозуміння, спільність інтересів, вміння прийти на допомогу один одному в скрутну хвилину, толерантність, здатність зберігати вірність, не замикатися у вузькому колі своєї сім'ї, мати відданих і добрих друзів, не захоплюватися накопиченням» (1983, №3, с.23). Цей підхід, на нашу думку, добре ілюструє радянський погляд на проблему, коли матеріальні умови не визнавалися значущими (через неможливість їхнього створення), тому на перший план висувалися морально-психологічні якості.

Оскільки на родину покладалися значні виховні обов'язки, то головну увагу в цей час зосереджували на просвітництві батьків, на їхній підготовці. І хоча констатувалося, що однією з проблем існування «радянської сім'ї» була «непідготовленість молодят до створення власної сім'ї», вважалося, що подолати всі кризи можна шляхом просвітництва (батьківські університети, лекторії, будинки культури, клуби тощо). Тому в 1981 р. Міністерством освіти СРСР було розроблено «Приблизну програму педагогічної просвіти батьків», що передбачала навчання батьків їхнім обов'язкам («систематичний курс психології, фізіології та педагогіки») (1981, №2, с.8).

Підтвердженням відповідальності родини за підготовку молоді до сімейного життя вважаємо ті публікації, автори яких стверджують, що батьки повинні готувати молодь до майбутнього життя: мають бачити в доньці майбутню дружину, мати, господиню, а в синові – майбутнього чоловіка, чоловіка, батька. Отже, «виховуючи майбутніх громадян нашої країни, батьки покликані розвивати в них необхідну життєву активність та самостійність, допомогти розібратися в собі, в інших людях, у людських стосунках» (1981, №5, с.31).

Отже, перше та головне джерело підготовки молоді до сімейного життя – батьківська сім'я кожного з молодят.

Підготовка молоді до сімейного життя здійснювалася й через системну просвітницьку роботу, зокрема через створену в низці великих міст «Службу сім'ї», мета якої – «надання кваліфікованої допомоги сім'ї у розв'язанні психологічних, педагогічних та юридичних проблем» (1981, №6, с.30). До цієї «служби» входили кабінети психогігієни та сімейних стосунків, народні університети побутової культури тощо. Зокрема, для таких університетів у Вільнюсі було розроблено навчальну програму «Культура сімейних стосунків», заняття проводили один – два рази на місяць у формі лекцій, бесід, семінарів, вечорів питань та відповідей» (1981, №6, с.30). Такого роду робота, вже у формі колективних, міжсімейних клубів («Молода сім'я», «Клуб майбутніх молодят», «Клуб молодої господині», «Сім'я», тощо)

отримала значне розповсюдження наприкінці 80-х рр. ХХ ст. (1987, №1, с.33; 1989, №1, с.30; 1989, №7, с.6-7). Загалом просвітницька робота проводилася через низку організаційних заходів: психологічні консультації, різноманітні організації знайомств, цикли лекцій для майбутніх молодят у РАГСах, будинках культури чи інших культурно-просвітницьких закладах (1987, №8, с.1; 1988, №12, с.28).

До цієї роботи поступово залучалися школи, для яких було розроблено наведено апробацію (у декількох школах Вільнюса) курсу «Основи комуністичної моралі» (10 клас), значне місце в якому було відведено питанням сімейно-шлюбних стосунків. Крім того, для учнів 9-10 класів у школах Литовської РСР вже понад 10 років уведено курс (12 уроків) з питань гігієни статі, де також приділялася увага сімейним стосункам (1981, №6, с.30). Аналогічний досвід із викладання факультативу для старшокласників «Молода сім'я» висвітлено на сторінках журналу за 1981 р. (№7, с.10-12). Цей курс, розрахований на два роки (9-10 класи), містив 12 тем, під час розгляду яких розв'язувались типові задачі, вирішувати які мали молодята. На лекції, що потребували спеціального досвіду, запрошували фахівців («Шлюб та сім'я у соціалістичному суспільстві» – юрист; «Здоров'я та його вплив на шлюб», «Шкідливість алкоголю та куріння» – лікар). Окремі теми розглядалися лише з хлопцями чи лише з дівчатами. До курсу було уведено питання домашньої економіки та кулінарії. Більшість випускників, які прослухали курс, на думку автора статті, залишилися задоволені.

Отже, на початок 80-х рр. ХХ ст. підготовка молоді до сімейного життя проводилася за трьома напрямками: сімейне виховання – просвітництво – школа. Так складалася система, що була значним підґрунтям у розв'язанні проблеми підготовки молоді до сімейного життя (Рис. 2.3).

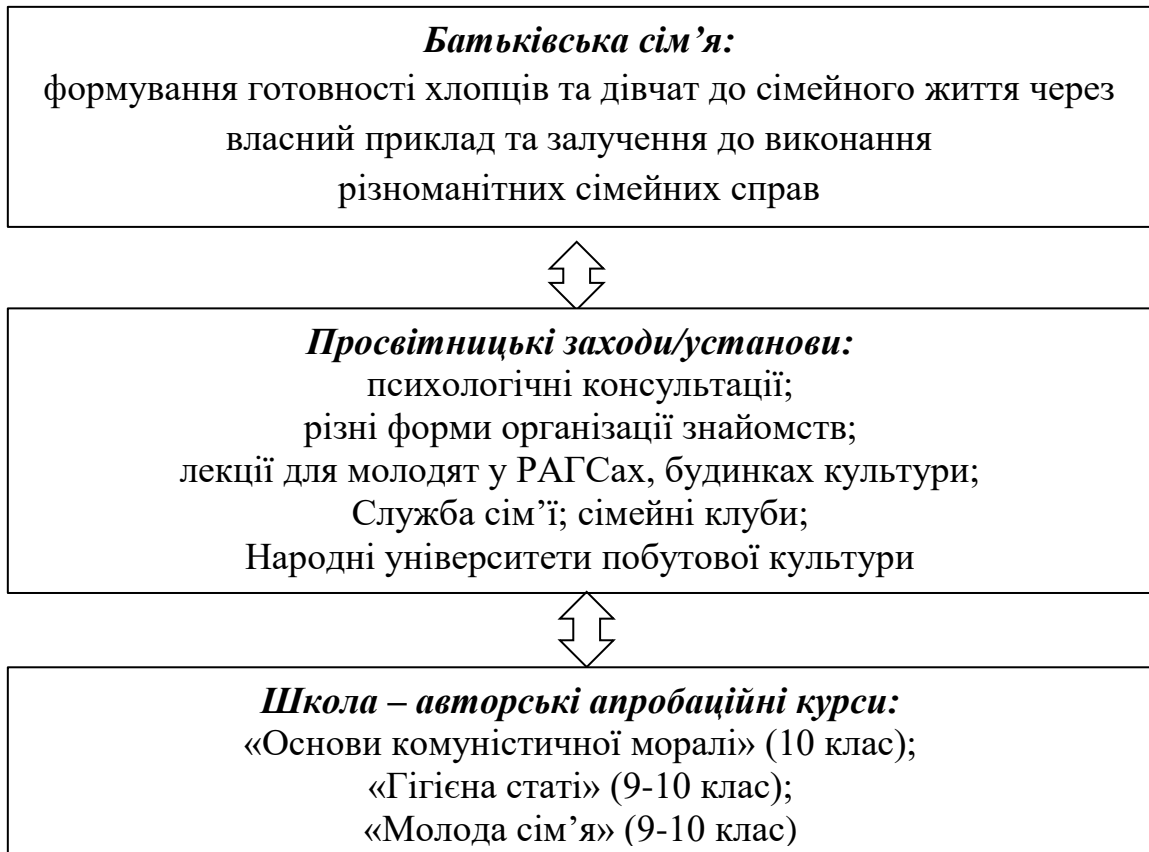

Рис.2.3. Елементи системи підготовки молоді до сімейного життя в середині 80-х рр. ХХ ст.

Відсутність методичного забезпечення з освіти сім'ї обумовила популяризацію на сторінках журналу видань, які за своїм змістом відповідали на ті чи ті питання, що допомагали у створенні та зміцненні сім'ї. Саме з цією метою, на наш погляд, у журналі було розміщено розгорнуту розповідь про книгу Т. Афанасьєвої «Сімейні портрети» (М, 1981 р.). З позицій нашої роботи, здалися цікавими роздуми авторки щодо зміну соціального статусу жінки-матері, яка вже не задовольняється лише хатньою роботою, а «цінує свою професію, свій суспільний престиж» (1982, №1, с.50). Але ж відбулося набагато більше змін у внутрішньому устрої сім'ї, і для того, щоб пояснити питання, які потребували свого осмислення, авторка вводить поняття «сімейне почуття». Наведемо міркування авторки: «Ми визнаємо існування дружніх почуттів, товариських, визнаємо самостійним та цінним

співчуття, почуття батьківства та материнства, почуття відповідальності та обов'язку. Сімейне почуття – складний сплав усіх цих почуттів, разом із потягом чоловіка до дружини, і до плодів їхньої любові – до дітей» (1982, №1, с.50).

Так, із 1982 р. року вже з'являється опис-анонс нової навчальної програми з підготовки молоді до сімейного життя. Появу цієї програми пояснюють необхідністю спеціальної різнобічної підготовки молоді до сімейного життя і виховання дітей, яка б давала молоді знання, на яких засадах варто будувати сім'ю, щоб вона була міцною. Зокрема, І. Гребенніков у статті «Основи сімейної науки» (1982, №2, с.7-9) представляє згадану вище програму на констатує, що попередньо частина тем, присвячених «Гігієнічному та статевому вихованню», була введена до курсу анатомії, фізіології та гігієни людини та пройшла свою апробацію у низці восьмих класів експериментальних шкіл. Ці теми містили інформацію щодо організації праці та побуту сім'ї, включаючи питання гігієни та санітарії, що необхідні для збереження та зміцнення здоров'я та підтримки високої працездатності. Розглядалися також фізіолого-гігієнічні питання та проблеми статевого дозрівання та моральні питання, пов'язані з взаємовідносинами юнаків та дівчат (1982, №2, с.7).

Із січня 1982 р. було введено експериментальну програму з «Етики та психології сімейного життя» в другому півріччі дев'ятого класу, що мала продовжуватися в першому півріччі 10 класу. Курс розраховували на 24 години по 17 уроків (у 9 та й 10 класах). Метою курсу було: виховати у юнаків і дівчат готовність до одруження, до створення сім'ї; ознайомити з тим, як правильно будувати внутрішньосімейні стосунки та виховувати дітей; виробити непримиренне ставлення до буржуазних, чужих соціалізму поглядів на сім'ю (1982, №2, с.8).

Головними тезами курсу стали твердження:

- готовність молоді до сімейного життя – завдання державної ваги;

- шлюб – це насамперед добровільний, рівноправний союз жінки та чоловіка, зігрітий теплом взаємної любові подружжя та батьківського щастя;
- радянська сім'я – складне, різноманітне явище, у ньому відбулися становлення в нашій країні розвиненого соціалізму, економічна незалежність жінки;
- почуття любові сучасної людини (радянської людини. – Т.Х.) – результат історичного розвитку взаємовідносин чоловіка та жінки, результат зміни суспільного ладу;
- материнство – велика духовна та фізична праця;
- єдність сімейного та суспільного виховання, необхідність тісних контактів між батьками та дитячими закладами виховання.

Структуру курсу, запропонованого І. Гребенніковим, представлено на Рис. 2.4.

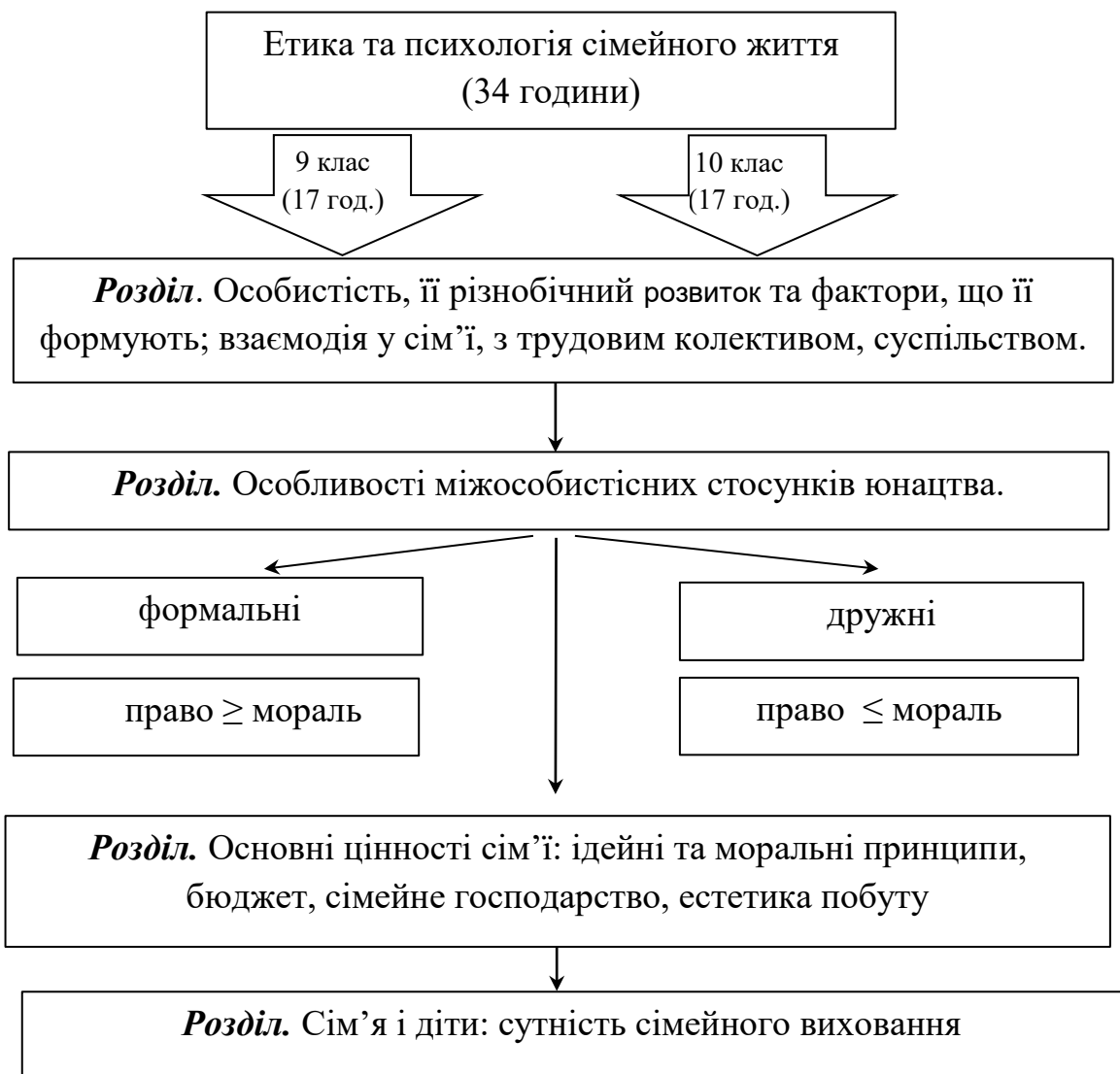

Рис. 2.4. Структура курсу «Етика та психологія сімейного життя»

(за І. Гребенніковим)

Через декілька випусків журналу знаходимо перші відгуки щодо практичного впровадження програми. Зокрема, директор однієї зі шкіл звертає увагу на недостатню підготовленість вчителів до викладання предмета та пропонує «забезпечити методичну підготовку вчителів до роботи з нового курсу (методичні рекомендації, література, посібники тощо), обмін досвідом із цієї нової для вчителів роботи» (1982, №9, с.23). Власне директор школи зазначає поширення літератури та кінофільмів, які містять зображення/опис інтимних стосунків між чоловіком та жінкою, та наполягає на організації для вчителів семінарів, на яких би акцентували увагу на «світлій, чистій, активній, самовідданій, гордій, надихаючій любові», базуючись на вивченні творів В. Леніна, Н. Крупської та А. Макаренка. Безумовно, перелік пропонованих авторів – достатньо серйозний привід замислитися про сутність програми та її спрямування саме в ідеологічний бік. Отже, статеве виховання розглядається виключно в моральному та правовому аспектах. Тож після дискусій щодо статевого виховання вчителі мали перейти до семінару «Любов та Кодекс», тобто до питань права. Тож недостатність методичного матеріалу на практиці намагалися компенсувати лекціями із фахівцями, обговоренням книг, «матеріалів педагогічної преси» та бесід «про постанови партії та керівництва країни, ухвалених на захист сім'ї, інтересів матері та дитини» (1982, №4, с.26).

Водночас додамо, що питання статевого виховання в подальшому достатньо докладно висвітлюються на сторінках журналу (1985, №11-12; 1986 №1-5; 1987, №2), Але завжди, попри прагнення авторів подолати невігластво в означеному питанні, головна увага в них зосереджується навколо визначень «істинної мужності та жіночності» (1987, №2, с.26). (Водночас зазначимо, що окремо питання статевого виховання розглядаються у випусках журналу за 1988 р. (№1, с.30-32; №2, с.38-41) та 1989 р. (№8, с.43-45), де вперше інформацію подано в просвітницько-гігієнічному форматі, виражено та достатньо науково.)

Вже в першому номері журналу (1984 р) вперше згадується уведення до шкільного вивчення у 9-10 класах програми «Етика та психологія сімейного життя», на виконання Постанови ЦК КПСС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи з посилення державної допомоги сім'ям, що мають дітей» (1981 р.) (підрозділ 2.1.). Курс мали впроваджувати у 1984-1985 н.р., тому попередньо було розроблено відповідну програму, видано методичні посібники для вчителів та книгу для учнів «Сім'я» (автор – Т. Афанасьєва).

Отже, впродовж всього 1984 р. журнал системно публікував «Бесіди про основи сімейного життя» Т. Афанасьєвої «Сім'я – сім Я», які торкалися різних сторін життя родини: ідеалом сімейного життя як подвиг самопожертви (№1), ціллю сімейного життя – самовідтворення чоловіка/дружини в дітях (№2), вплив середовища на формування та розвиток сім'ї (№3), відмінності між любов'ю та дружбою (№5), перша любов (№6), культура почуттів (№7), сімейний добробут (№8), сімейні обов'язки (№9), значення родини для виховання дитини (№10), домашня економіка (№11). І скрізь весь начебто доброзичливо-повчальний, моралізаторський характер бесід проглядається низка гендерних стереотипів, які ненав'язливо та стійко повторюються, зокрема це стосується розподілу сімейних обов'язків, із закріпленням традиційних ролевих настанов, тобто гендерних стереотипів (1984, №2). Так, розповідаючи про родинний добробут (1984, №8), стверджується необхідність закріплення родинних обов'язків між дружиною (приготування їжі, рукоділля) та чоловіком (ремонтні роботи по дому). Тому, хоча авторка критикує відродження серед її молодих сучасників поглядів на розподіл сімейних обов'язків (чоловік – годувальник та захисник родини; жінка – хранителька родинного затишку, господиня в домі та вихователька дітей), але керується не інтересами та правами жінок, але лише потребами економіки до використання жіночого потенціалу. Загалом авторка переконана, що заняття можна розглядіти як переважно «чоловічі» та «жіночі» (1984, №9, с.32).

Т. Афанасьєва наполягає на необхідності «домашнього виробництва», не звертаючи увагу на те, що таке виробництво за радянських часів було скоріш не розвагою та прагненням до унікальності родини, а необхідністю створити родині нормальні умови існування. Демонструючи, на перший погляд, цілком «гендерну позицію» щодо подвійного навантаження жінки (праця на виробництві та домашній клопіт), авторкою стверджується, що жінки в Радянському Союзі мають всі права (право на роботу, вибір супутника життя, вибір бути матір'ю чи ні), утім саме материнство робить жінку повноцінним членом суспільства. Тут наведемо таке судження: жінці надані всі привілеї виключно за її материнську місію, а хто не виконує цієї місії чи нехтує її виконанням, той не може розраховувати на суспільну підтримку (1984, №7, с.31). Отже, визнаючи право жінки на вибір, чи бути їй матір'ю чи ні, суспільство вимагає від жінки виконання конкретної функції з продовження роду, формуючи таким чином уявлення про неповноцінність жінок, які не стали матерями. Ця думка акцентується й у іншій бесіді, присвяченій дітям (1984, №10, с.36). Тут прямо стверджується, що народження дитини вимагає від жінки сумлінного виконання материнських обов'язків, і тоді вона має позбутися будь-яких професійних амбіцій та ділових перемог.

Стереотипізацію щодо «справжнього чоловіка» та «справжньої жінки» спостерігаємо в бесіді, присвяченій культурі почуттів (1984, №7). Співчуття, емпатія, доброзичливість, відкритість, стриманість в емоціях вважаються рисами, притаманними виключно жінкам, а послідовність, стійкість у поглядах, вірність, здатність довгий час працювати над виконанням справи, рішучість, твердість характеру, безстрашність, – рисами чоловіків.

Також приділяється увага проблемам емансипації та критиці фемінізму. Це також ознака «радянської» рівності чоловіків та жінок, коли вважалося, що всі проблеми практично розв'язані, тому феміністичні рухи – штучні, вони ініціюються жінками, що не знайшли своєї соціальної реалізації, передусім у материнстві. Феміністки змальовуються як жінки, які поряд із

ознаками чоловічої поведінки демонструють і чоловічі вади – схильність до пияцтва, розпутство у словах та поведінці. Також звертається увага на неприпустимість сексуальної просвіти, яка може призвести та призводить до психічних порушень та схильність до усіляких збочень.

Покажемо є й те, що в одній із бесід авторка подає своє (а отже, й загальноприйняте, з огляду на статус видання) розуміння понять «секс» та «стать», звісно оминаючи поняття «гендер». Автор стверджує, що, хоча слово «секс» з латинської означає «стать», «в нашом языкє», стать – «це складна сукупність природних якостей, що мають зовнішні та внутрішні відображення, особливо у реакціях на різні прояви життя». Отже, по суті, автором поняття «статі» поширюється не лише на фізіологічні відмінності між чоловіком та жінкою, а й «зовнішні відображення та реакції». Тобто не пояснюючи, що це за «відображення», автор радянського часу розширює поняття «статі» на все, що пов'язано із існуванням жінок та чоловіків. Із сучасних позицій можемо стверджувати, що «радянська стать» – це «стать» (біологічна) та гендер. А якщо стать «змінити» не можна, то виховні впливи радянської освіти/просвіти мали бути спрямовані на зовнішні виявлення «статі», її поведінку, реакції, зовнішній вигляд тощо. Тому й наводяться приклади, які сьогодні саме з позицій гендерної теорії ставляться під сумнів. Як і раніше, саме на жінку покладає дослідниця й функцію по веденню домашньої економіки, оскільки в усіх прикладах, які вона наводить, йдеться лише про те, як варто стримувати себе у витратах та не дозволяти себе зайвого в гардеробі. Насправді ці рекомендації з сучасних позицій – лише свідчення матеріальних обмежень того часу та закликів до економії на всьому (1984, №11, с.31).

Окремо наголосимо, що в 1984 р. у журналі «Сім'я і школа» (№9-10) було опубліковано Типову програму курсу для учнів старших класів загальноосвітніх шкіл «Етика та психологія сімейного життя» (Додаток Д), що була затверджена рішенням колегії Міністерства просвіти СРСР, та з 1984-1985 н.р. цю програму було введено до освітнього процесу. Уведення

цієї програми було відповіддю питання щодо сім'ї та сімейного виховання цього часу, які обговорювалися в педагогічній пресі, зокрема в журналі «Сім'я і школа» впродовж наступних років та до проголошення Україною незалежності у 1991 р. Однак, попри все, саме у 1985 р. фрагментарно, але згадується предмет «Етика та психологія сімейного життя». Зокрема, у №8 (с.12) опубліковано відповідь на лист *семикласниці* (курсив наш – Т.Х.), в якому вона запитує про предмет «Етика та психологія сімейного життя» (хто буде вести ці уроки, скільки разів на тиждень та чи варто їх відвідувати всім). Ми не ставимо під сумнів наявність такого листа, утім характер відповіді свідчить про його адресата – скоріш за все, це батьки, які, можливо, були стурбовані введенням цього «малозрозумілого» предмета. У відповіді зазначалося, що уроки будуть введені в усіх дев'ятих класах з 1985-1986 н.р. (34 години) – 1 урок на тиждень; в експериментальних класах у попередні роки уроки проводилися факультативно, а з наступного навчального року урок мав бути обов'язковим для всіх. Однак урок мав значні відмінності від інших – по-перше, за нього не ставилися оцінки; по-друге, єдиною формою проведення уроку були бесіди.

Саме у відповідь на лист 7-класниці було окреслено перелік методичних видань (посібник І.Гребенникова «Етика та психологія сімейного життя», книга для читання Т. Афанасьєвої «Сім'я» та хрестоматія для предмету). Звертаємо увагу на недостатність методичної літератури з предмета. Шпальти тогочасних педагогічних видань (після липня/серпня 1985 р. – початку боротьби із тотальним алкоголізмом – «сухий закон») сповнені інформацією про боротьбу з цим ганебним явищем. Тож питання «сім'ї» з позицій просвіти поступово відсуваються, але про них не забувають, розміщуючи матеріал щодо проблеми в різних жанрових формах – листи читачів, обговорення ситуацій чи книжкові огляди. Наприклад, саме такий огляд представлено в журналі «Сім'я і школа», коли репрезентовано видання М. Іванова «Шлюб, сім'я, діти» (Москва, 1983 р.), зміст якої у розкритті сутності радянського сімейного законодавства («норми права та

комуністичної моралі») (1985, №9, с.53-54). Тому не випадково, на нашу думку, книга (виходячи з огляду-анотації) висвітлює всі складності розлучень, а отже, імпліцитно проводить думку про збереження сім'ї в будь-якому випадку та необхідності реєстрували родинні стосунки. Ці огляди продовжилися й у наступних роках – це анотація-огляд книги Мюріел Джеймс «Шлюб та любов» (М., 1985 р.) (Marriage is for Loving; Addison-Wesley Pub, 1979), де, на думку оглядачів, розкривається думка про те, що шлюб має будуватися на любові та задля любові (1986, №4, с.53). Зрештою в цьому огляді вказано, що книгу можна використовувати в якості методичного матеріалу в курсі «Етика та психологія сімейного життя».

З 1986 р. предмет «Етика та психологія сімейного життя» вже нормативно уведений для вивчення у школах з 9 класу, його мета – «познайомити школярів із принципами соціалістичної сім'ї, виробити в них непримириме ставлення до буржуазних поглядів на сім'ю, познайомити підлітків з основами сімейних стосунків тощо» (1986, №2, с.4).

Ще раз додамо, що недостатність методичної літератури компенсували матеріалами, що розміщували в періодичних виданнях. Наприклад, у журналі «Сім'я і школа» повсякчас видавалися публікації тодішніх знаних науковців, педагогів, соціологів, філософів тощо, у яких розміщували інформацію і щодо статевого виховання та значення раннього статевого життя для створення майбутньої родини (1986, №5, с.32-33); сімейних цінностей (1986, №5, с.34-36). Отже, саме тоді, у 1986 р., можливо, вперше заговорили саме про сімейні цінності, до яких віднесено цінність подружньої любові та сімейної злагоди.

Відбулася переорієнтація виховання, наразі ставало очевидним, що сім'я хоч і залишається «початковою ланкою суспільства», але має свою ціннісну систему, навколо якої вона й будується і функціонує. Принцип «непорушності шлюбу» було зруйновано, тож науковці намагалися виявити нову основу функціонування та розвитку сім'ї. Тепер сім'ю пропонувалося розглядати не як «об'єкт дії різних сил та впливів», а «неперервний процес

взаємодії людей», в якому вирішальне значення мають індивідуальні якості тієї чи тієї особистості (1986, №5, с.35). Допомогти членам родини налагодити внутрішньо сімейні стосунки, на думку автора, мають спільна діяльність та дієва турбота за кожного члена родини.

Вважаємо важливим і той факт, що в журналі з'являються публікації, зміст яких – аналіз сімейних проблем (1986, №6, с.25-28). І хоча цей аналіз робиться з однією настановою – довести, що лише щаслива родина може забезпечити повноцінний розвиток та виховання дитини, нас зацікавили проблеми, що були актуалізовані вченими, оскільки ці проблеми, на нашу думку, мають гендерний зміст: «монополізація сімейної влади», «неправильний розподіл сімейних обов'язків».

Саме «монополізація» викликала роздратування в чоловіків, які відійшли від сімейних справ та відчули своє відсторонення від вирішення сімейних проблем, що призводило (як вказано вище) до «жіночої диктатури у родині». Це, безумовно, цікаве явище, про яке заговорили в педагогічній пресі лише з середини 80-х рр. Цікаво й те, що визначаючи проблему «несправедливості» в розподілі сімейних обов'язків та домашньої роботи, автори взагалі не намагаються виявити сутність цієї несправедливості. Хоча тут описується замкнуте коло проблем, які можна було б розв'язати, коли б принцип рівності прав та можливостей не перетинався з поняттям «сімейних обов'язків», а був би системно замінений поняттям «домашньої роботи» (1986, №6, с.25-28).

Вважаємо доцільним навести роздуми авторів. «Коли батько родини намагається втрутитися в розв'язання будь-яких виховних чи побутових проблем, він вимагає для себе не дорадчого, а вирішального голосу. У цьому випадку він виходить із норм рівноправного шлюбу. Але ж коли йде мова про те, щоб розділити із дружиною масу повсякденних турбот, він наполягає, що його роль – виключно здобуття матеріальних благ». Утім, зазначають автори, жінка має ті самі права, що й її чоловік, тому справедливо вимагає поділити обов'язки, які традиційно вважалися «жіночими» (1986, №6, с.26).

Але ж вона (жінка. – Т.Х.) «не завжди усвідомлює, що треба буде поділитися нормами рівності не лише в побуті, а й у виховній сфері. Відповідно, треба буде рахуватися з правом батька й на власні педагогічні рішення». Це правильна, але лише зовні твердження. Оскільки тут права об'єднуються із обов'язками, а не з можливостями, про що стверджується відповідно до гендерної теорії та сучасних міжнародних документів. Рівність прав не дорівнює рівним можливостям, а обов'язки навряд чи в сімейному аспекті мають співвідноситися з правом. Утім на час, коли було видано публікацію, вона, на нашу думку, мала цілком прогресивний характер.

Наприкінці 1986 р. робиться спроба узагальнення проміжних результатів новітнього впровадження курсу в якості аналізу досвіду, здобутого вчителями-практиками. У №8 «СШ» за цей рік вміщено два листи, в яких вчителі діляться власними здобутками та виокремлюють питання, які виявилися найбільш проблемними. У першому листі увага концентрується на моральних рисах/якостях хлопця (майбутнього чоловіка), та дівчини (майбутньої дружини). Сукупність поданих у листі якостей – суцільний перелік гендерних стереотипів, які формуються навколо понять «справжній чоловік» (зокрема, «справжній чоловік вміє взяти на свої плечі тяжку ношу, у нього розвинене почуття відповідальності, він працелюбний та завжди готовий постояти за праве діло»; 1986, №8, с.7) та «справжня жінка» (зокрема, «Ідеальна жінка, ніжна, любляча, чутлива, уважна. Вона природна, має почуття власної гідності. Добра господиня, така жінка турботлива. Вона щира та життєлюбна, має почуття обов'язку, привітна, сором'язлива, красива та інтелігентна, довірлива та ... слабка»; 1986, №8, с.7). Очевидно, що окреслені риси – це лише певний канон, який, на думку вчителів, мали відтворювати молоді люди, щоб далі реалізовувати себе як шлюбних партнерів. При цьому будь-які власні якості, індивідуальні риси чи нахили не враховуються. В іншому листі міститься опис можливих розподілів домашніх обов'язків між чоловіком та дружиною та досвід спілкування вчителя з учнями з означеного питання. Обидва матеріали доводять слабку

підготовленість учителів до викладання предмета, відсутність теоретично обґрунтованого методичного матеріалу та використання ними лише власного життєвого досвіду та досвіду оточуючих.

Можливо, тому редактори намагаються заповнити виявлені недоліки через публікацію матеріалів психологів та філософів, що можуть бути використані в навчальному процесі. Як-от стаття «Як зрозуміти один одного», у якій кандидати психологічних наук пропонують виконання завдань, спрямованих на розв'язання тих чи тих конкретних проблем із підготовки молоді до сімейного життя (1986, №8, с.19-21). У наступному випуску журналу (1986, №9, с.38-40) поради дають педагоги, акцентуючи увагу на критеріях, якими мають керуватися молоді люди у виборі майбутнього чоловіка/дружини, наголошуючи, що лише любов може бути основою міцного шлюбу. З аналогічною метою – теоретичного збагачення вчителів, були й інші публікації, як публікація щодо рольової концепції родини (1986, №12, с.30-31). У цій публікації вперше говориться про варіативність сімейних ролей, їхню історичну змінюваність. Також тут є досить обережна згадка про досвід іноземних (американських) учених та існування рольових стереотипів. Безумовно, цю статтю можна вважати першим проявом уваги до гендерних питань у педагогічній виховній пресі цього часу.

Упроваджений курс одразу почали обмірковувати, описувати свій досвід учителі-практики. Утім, на наш погляд, у переважній більшості цей досвід – просто перелік вдалих, на думку розповідача, методичних прийомів, які дозволили йому/їй досягнути бажаного результату. Попри наявність цікавих, літературно оформлених статей, можемо констатувати таке: вчителі не були готові до уведення нового предмета (так, автор однієї з публікацій згадує, що планував викладати «інформатику», а йому доручили «Етику та психологію сімейного життя»; 1987, №3, с.21); *відсутність методичного забезпечення предмета* (викладання будувалося майже виключно у формі дискусій, бесід, обговорень, але матеріал підбирав сам учитель); батьки

також були не голові для сприйняття нового предмета в школі, частково намагалися пригальмувати процес, щоб не викликати в учнів/учениць ранньої зацікавленості темою.

У подальших публікаціях журналу продовжувалося обговорення програми, її недосконалість та відсутність підготовлених спеціалістів. До розмови знову залучалися спеціалісти-психологи, які намагалися розібратися у складностях існування тогочасної сім'ї та наголошували на важливості введення курсу «Етики та психології сімейного життя» до шкільної програми. Зокрема, наприкінці 1988 р. констатувалося як позитивне уведення означеного курсу, утім звертали увагу на його декларативність («Чому може навчати учнів за ці декілька годин, якщо переважну кількість часу їм пояснюють, що сім'я – первинний осередок суспільства, а материнство – святий обов'язок жінки?»; 1988, №12, с.30), закритість тем інтимних стосунків («питання сексуальної освіти взагалі залишаються за межами курсу. Учні сором'язливо відсилають до підручника з анатомії, де ці питання взагалі відсутні: там є розділ (призначений для самостійного опанування), де йдеться про зачаття, вагітність та народження, але ні слова про сексуальні стосунки»; 1988, №12, с.30). До того ж викладали цю дисципліну не підготовлені вчителі (біологи, історики, математики).

Утім з початку 80-х рр. з'явилася навіть окрема педагогічна спеціальність: 2123 «Методист з виховної роботи. Учитель етики та психології сімейного життя». Саме такий курс викладав автор статті, цитованої вище, тому він наголошував на насиченні курсу передусім психологічними знаннями (навчити розуміти людей, знати психологічні закономірності розвитку стосунків подружжя, принципи психотехніки спілкування тощо) (1988, №12, с.31). У згаданій статті автор ділиться відомостями про можливе інтегрування курсу з курсом «Суспільствознавство», що надалі й відбулося, коли «на початку демократичних перетворень радянського суспільства» означений курс «Етики та психології сімейного життя», було об'єднано зі шкільними

курсами «Суспільствознавство», «Основи радянської державності» у єдиний інтегрований курс «Людина та суспільство» [203, с.10]. Так, за словами Г. Яковенко, на початку 90-х рр. ХХ ст. «у зв'язку із процесами деполітизації та деідеологізації освіти у випускних класах середніх загальноосвітніх закладів вводиться курс «Людина і суспільство», проте складність програми і невідповідність учителів обумовили його недостатнє розповсюдження» [249, с.21]. Отже, курс на початку 90-х буде повністю нівельований.

Маємо зазначити, що наприкінці 80-х рр. у педагогічному товаристві почалося обговорення недоцільності введеного курсу, застарілості його концептуальних підходів. Відгуки цієї дискусії також знаходимо на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (1989, №1). Автор статті – вчитель курсу «Етика та психологія сімейного життя» – дає відповідь критикам курсу та визначає найбільш вразливі його (курсу) аспекти. Це – застарілість інформації, наявність у курсі теми «Ідейні цінності сім'ї», відсутність тем із сексуальної просвіти, розповідь про поділ домашньої праці тощо. Зазначені недоліки автор вважає незначними, оскільки вони, на його думку, компенсуються відкритістю курсу, відсутністю оцінювання результатів навчання, можливістю вчителів використовувати різноманітну корисну інформацію тощо. Крім того, автор наводить висновок Інституту соціологічних досліджень АН СРСР за 1987 р., де, з-поміж іншого, вказується, що «шкільний курс охоплює все підростаюче покоління, змушує задуматися про своє майбутнє сімейне життя, дає про неї достатньо точне, неприкрашене і водночас доступне школярам уявлення» (1989, №1, с.26). Дискусія залишилася відкритою, утім це, на нашу думку, був серйозний сигнал про закриття дисципліни в середній школі.

Продовження дискусії зустрічаємо в наступних випусках журналу, коли й учителі, і суспільство, і учні долучилися до обговорення проблеми (1989, №5, с.16-17). Всі учасники однозначно позитивно ставляться до існування цієї дисципліни в шкільній програмі, однак звертають увагу на

важливості її розширення («починати треба ще раніше, ніж з 6-7 класів»), оновлення темами сексуальності та посилення вимогливості до вчителів, які викладають предмет.

Розмову було продовжено й далі, коли почали звертати більшу увагу на думку самих учнів (1989, №9, с.7-8). Публікація вчителя курсу «Етика та психологія сімейного життя» мала реабілітувати дисципліну в очах громади. Учитель переконує в зацікавленості учнівства проблемами сім'ї, шлюбу, подружніх стосунків, підтримує думку про необхідність часткового оновлення програми та заперечує можливість залучення до курсу питань сексуальної просвіти, через часове обмеження предмету: «Уявіть собі завдання вчителя: за 34 години подати наукові знання про особистість, міжособистісні стосунки, про шлюб, сім'ю, процесу виховання дітей, про ведення домашнього господарства, сформуванню позитивний образ сімейних стосунків» (1989, №9, с.7). Але автор переконує, що курс, попри його затребуваність, потребує оновлення та має викладатися як окремі курси в різних класах: «у сьомому класі – особистість та її особливості; у восьмому – анатомія та фізіологія; у дев'ятому – основи особистісних стосунків; у десятому – підготовка до сімейного життя» (1989, №9, с.7). Цю позицію підтримує й читачка, яка вважає, що готувати до сімейного життя дитину потрібно вже з першого класу.

Проте не всі були одностайно налаштовані у ставленні до курсу «Етика та психологія сімейного життя». І тоді автор іншої публікації наводить думку десятикласниці, яка вважає, що курс «красивий, але далекий від життя». Задля насичення курсу життєвим матеріалом автор статті пропонує звернутися до книг (С. Ковальов «Психологія сімейних стосунків» та «Психологія сучасної сім'ї»; 1989, №9, с.8-9), які докладно аналізує. Отже, у збагаченні курсу життєвим матеріалом вбачається автором можливість його (курсу) оновлення.

Можемо лише припустити, що задля подолання нестачі інформації щодо сексуального життя подружжя в журналі відкрито рубрику «Інтимний

світ сім'ї», де розпочали розмову про важливість сексуальної гармонії в сімейному житті, однак задля справедливості відзначимо, що автори відсилають читачів до видання «Вступу до сексології» І. Кона та «Жіночої сексопатології» А. Свядоша (1989, №4, с.33). Тут розповідали про важливість виваженого підходу до народження дитини задля його «нормального розвитку та зростання» (1989, №9, с.41-44). Тему вже в більш морально-етичному аспекті розглядають і в подальших публікаціях, які мають виважено нейтральний, хоча дещо моралізаторський характер (1990, №2, с.29-32).

Відсутність методичного забезпечення предмета мала, вірогідно, забезпечуватися виданнями, які почали популяризувати в журналі з початку 80-х рр. ХХ ст. Зокрема, йдеться про видання «Брак и сім'я в ССР» А. Харчева, огляд якого подано в СШ за 1980 р. (№6). У книзі розглядаються питання майбутнього інституту шлюбу (моногамний чи співмешкання), види сімей та криза сім'ї, яку намагаються нав'язати буржуазні ідеологи радянській родині. Також тут подається історія сім'ї, яку раніше «зміцнювали зовнішні, не дуже могутні сили: релігійні, економічні, традиційно-побутові, а тепер він тримається на внутрішніх «скрепах»: любові та прихильності, рівності та взаємній повазі, почутті обов'язку та моральної відповідальності» (1980, №6, с.49).

Саме ці «скрепи» викликають найбільше обурення не лише з позицій гендерної теорії, а й з позицій сьогодення, коли стає найбільш очевидним і нав'язування самого поняття «скрепи», і його живучість та безумовна шкідливість. Тож родина, радянські уявлення про неї, сліди яких знаходимо й у сучасному науковому дискурсі, розуміємо як прояв радянських, зокрема російських наративів. Проте самі ознаки – любов, прив'язаність, рівність та взаємоповага, почуття обов'язку та відповідальності – навряд чи можна вважати проявами негативними, проте з нашої точки зору важливим є ідеологічний сенс, який вкладався в означені поняття тогочасними науковцями. Тут можна прочитати про «розвиток нової соціалістичної

статевої моралі», «нові форми соціалістичних стосунків», «порушення пропорції між чоловіками та жінками», що вело до розхитування моральних устоїв, посилення урбанізації тощо. Все це, на думку А. Харчева, призвело до «морального вакууму».

Особливу увагу автор приділяє почуттю відповідальності, яке має бути сформовано в молодят: «Вантаж цієї відповідальності, – пише А. Харчев, – покладається суспільством на плечі подружжя, проте історично склалося так, що чоловік брав на себе велику його частку. І власне, цим завжди визначався моральний зміст мужності стосовно жінки, тоді як жіноча відповідальність і сама жіночність багато в чому залежали від того, як розумів і реалізував свою моральну позицію в любові та шлюбі близький їй чоловік. Жінка відчуває приниження і розчарування не від того, що чоловік прагне бути морально сильнішим і відповідальнішим за неї, а від того, що він тікає від цієї своєї традиційної ролі в сім'ї, намагаючись зрівнятися з жінкою, а то й перевершити її в слабкості» (1980, №6, с.49). Наведена розлога цитата, на нашу думку, ілюструє моралізаторсько-догматичний характер публікації, яка завдяки авторитету автора стала науково-теоретичною базою у вивченні дисципліни у школі.

Задля подолання ситуації А. Харчев, пропонує активно використовувати «Службу сім'ї», яка має допомогти молодят розв'язати сімейні конфлікти, оздоровити моральний клімат у сім'ї, сприяти психологічній та сексуальній адаптації подружжя. Загалом, на думку А. Харчева, суттєво скоротити кількість розлучень та підвищити кількість дітей у сім'ях має підготовка молоді до сімейного життя. Ідея створення «Служби сім'ї» також набула свого висвітлення (1987, №8, с.1-2), де вміщено низку пропозицій, що мали бути враховані при відкритті цієї служби та розробці відповідних нормативних документів. Додамо, що загалом тема психологічної сумісності шлюбних партнерів достатньо широко обговорювалася на сторінках журналу з 1987 р. (№2, №4, №6, №8; 1988, №9; 1989 №4-5), коли навіть увели окрему рубрику «Сімейний лад», у якій

розміщували листи читачів та відповіді-коментарі професійних психологів. Ця своєрідна консультативна допомога могла стати в нагоді і вчителям, хто викладав предмет «Етика та психологія сімейного життя», оскільки містила значний життєвий матеріал та професійний коментар фахівців. Зазначимо, що до питання психологічної сумісності подружжя зверталися неодноразово. Цій проблемі було присвячено окрему публікацію «За місяць до весілля» (1988, №9, с.30-31), де описаний досвід бесід психологів служби сім'ї при РАГСі з майбутніми молодятами, заснований на виявленні та співставленні їхніх життєвих цінностей. Такий досвід описаний у журналі переводить фокус уваги освітян з педагогічної площини у просвітницьку площину, коли виявляється, що вусі складності сімейного життя молодят можуть і повинні розв'язати підготовлені психологи (1989, №5, с.31).

У якості проміжного узагальнення маємо наголосити, що в межах радянської ідеологічної парадигми 80-х рр. ХХ ст. зміцнюється концепція відповідальності обох батьків за виховання дитини, при цьому на матір переважно покладається емоційний, духовний, моральний розвиток дитини; на батька – формування інструментальних здібностей дитини, її розумовий та інтелектуальний розвиток. Також робиться певний поділ відповідальності батьків за «статевою ознакою» дитини, стверджується, що мати має більше уваги приділяти доньці, батько – синові; також вважаємо за необхідне наголосити, що, власне, на жінку покладається найбільша відповідальність за мир та спокій родини, тому жінка має докладати зусиль саме в сімейній сфері, а не захоплюватися кар'єрним зростанням, інакше розірвуться «скрепи», що об'єднують членів родини. Показовим вважаємо навіть використання слова «скрепи» в родинному контексті, зважаючи на сьогоденний ідейно-політичний, ідеологічний зміст цього слова.

Процес «перебудови» сприяв певній лібералізації та відкритості суспільства, визнанню варіативності соціальних моделей родини, освітяни мали протиставити впливу «капіталістичної моралі» оновлену модель молоді радянської родини. Попри заявлену радянською владою

«перебудову» суспільного життя країни, значних змін у виховному аспекті, зокрема у підготовці учнівства до сімейного життя не відбулося. Програму «Етика та психологія сімейного життя» згодом було виключено з освітнього процесу, соціально-політичні та економічні процеси 90-х рр. ХХ ст. проблеми сім'ї відсунули на другий план, а саме питання підготовки учнівства до сімейного життя повернулося до батьківської родини.

Висновки до другого розділу

Проведений гендерний аналіз відображення на сторінках журналу «Сім'я і школа» (1970-1991 рр.) проблеми підготовки учнівства до сімейного життя дозволяє зробити певні висновки.

У пізньорадянський період журнал мав виключно просвітницько-пропагандистський характер, оскільки популяризував ідеологічні концепти радянської сімейної політики, спрямованої на будівництво соціалістичної держави шляхом використання інституту сім'ї як людського ресурсу. Ухвалені за період радянської влади нормативно-правові акти мали зміцнити шлюбно-сімейні відносини, підпорядкувавши їх державним інтересам. Намагаючись контролювати демографічні процеси, радянська влада вноормувала сімейні стосунки, поступово перекладаючи відповідальність за народження та виховання дитини на матір та соціальні установи, які мали б звільнити жінку від домашніх обов'язків та залучити її до процесу комуністичного будівництва. Головним виховним концептом цього часу було «виховання ідейної переконаності, громадянської зрілості та суспільно-політичної активності» учнівства.

У 70-80-ті рр. ХХ ст. автори публікацій журналу «Сім'я і школа» побіжно зверталися до проблеми підготовки учнівства до сімейного життя, розглядаючи її в контексті вивчення проблем радянської сім'ї загалом та виховання школярів зокрема.

Аналіз джерельної бази дозволяє констатувати, що підготовку учнів до сімейного життя радянські науковці розглядали як одне із завдань сімейного

виховання, тому основну відповідальність за стан готовності учнівства до сімейного життя покладали на батьків, на їхній власний приклад щодо виконання суспільних та родинних обов'язків.

У 70-ті рр. ХХ ст. Журнал «Сім'я і школа» проблему підготовки учнівства до сімейного життя висвітлював більш докладно, зокрема через досвід сімейного виховання взагалі. Загалом найбільш обговорюваними питаннями в аспекті підготовки учнівства до сімейного життя можна вважати такі аспекти: ствердження важливості повноцінного функціонування інституту сім'ї як демографічного ресурсу країни; засудження розлучення батьків та збереження сімейних стосунків; пропагування необхідності виконання жінкою материнської функції як її головного призначення та популяризація багатодітності; підкреслення важливості залучення жінки до виробництва та суспільного життя; формування стійких уявлень про «жіночі» та «чоловічі» професії; зміцнення уявлень про статевий розподіл сімейних обов'язків між чоловіком та дружиною; формування стереотипу суворої «мужності» та поступливої «жіночності»; впровадження батьківського просвітництва щодо морально-етичного аспекту проблеми підготовки учнівства до сімейного життя; започаткування ідей щодо системної (сексологічна, морально-психологічна, організаційно-практична, педагогічна) підготовки учнівства до сімейного життя; впровадження у школах (Естонії, Узбекистану) експериментальних курсів для старшокласників та відкриття низки просвітницьких закладів (клуби, школи, консультації тощо) з проблем сімейного життя.

У 80-ті рр. ХХ ст. на шпальтах журналу «Сім'я і школа» продовжується висвітлення питань, пов'язаних із підготовкою учнівства до сімейного життя в такій спосіб: ствердження беззаперечно визначального значення сім'ї у відтворенні людського потенціалу країни, вихованні та розвитку особистості; підвищена увага до ролі та значення материнства для жінки, виховання дівчинки/дівчини передусім як майбутньої матері/дружини; поступова імплементація тези про важливість розподілу родинних обов'язків між

дружиною та чоловіком; подальший розвиток та зміцнення канону «ідеальної» жінки та «справжнього чоловіка»; впровадження думки про важливість участі батька у вихованні дітей на рівних правах із матір'ю, хоча з різним функціональним призначенням (мати відповідає за емоційне виховання дитини, батько - за розумове); розвиток просвітницької роботи (служба сім'ї, психологічні консультації, клуби) з питань сімейного життя, подружніх стосунків тощо; апробація та аналіз результатів упровадження програм із підготовки до сімейного життя для учнів старших класів.

Загалом у розв'язанні питання підготовки учнівства до сімейного життя значних змін (порівняно з попереднім десятиліттям) не відбулося. Як і раніше, головну роботу у визначеному напрямі мала проводити батьківська родина, до цієї роботи залучали громадськість через різноманітні просвітницькі заходи. Проте навіть уведення спеціальної дисципліни «Етика і психологія сімейного життя» до навчальних програм старшої школи не дало очікуваних результатів, що відбулося через «подвійність» радянської ідеології та освіти (що відбивалося на шпальтах педагогічної преси).

Декларація рівності жінок та чоловіків у пізньорадянському суспільстві саме в аспекті підготовки учнівства до сімейного життя виявила невідповідність ідеологічних гасел реальному стану речей. Сім'я продовжувала своє існування в межах застарілої гендерної матриці, сповненої стереотипних уявлень і щодо сутності сім'ї, її функцій, ролі та обов'язків усіх членів родини в її сталому розвитку, що зумовлювало наявність «виховних рамок» для учнів та учениць.

Матеріали розділу представлені в публікаціях автора: [212; 214; 220; 221; 223; 224].

РОЗДІЛ 3.

СУЧАСНИЙ СТАН ПІДГОТОВКИ УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ: ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД

Руйнування залишків «радянської імперії» відбулося внаслідок об'єктивних процесів державного самовизначення низки країн, колишніх республік СРСР. Україна здобула незалежність у 1991 р. і разом із тим успадкувала низку нерозв'язаних політико-економічних та соціокультурних проблем, до яких відносимо проблеми сім'ї в освітній царині. За тридцять років своєї незалежності Україною зроблено чимало у визначеному напрямі, однак на освітньому шляху були значні надбаня та безсумнівні прорахунки, які позначилися на загальних освітніх тенденціях сьогодення та потребують свого висвітлення з позицій гендерного підходу. Розкриття питання гендерної специфіки сучасного розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя потребувало окреслення сучасної нормативно-правової бази, сутності сучасних теоретичних концепцій та визначення перспективи розвитку ідеї підготовки учнівства до сімейного життя з позицій гендерного підходу.

3.1. Нормативно-правовий та науково-теоретичний аспекти

Окреслення сучасних концепцій потребує попереднього з'ясування тенденцій розвитку питання підготовки молоді до сімейного життя, які склалися наприкінці ХХ ст. Передусім зазначимо, що 90-ті роки ХХ ст. характеризувалися надзвичайно складними економічними умовами та політичною нестабільністю. На думку вітчизняних учених, у цей час «українське суспільство з різних причин (інфляція, соціальна та політична нестабільність, відсутність правових гарантій, невизначеність майбутнього) вступило в період дезадаптації та переоцінки цінностей» [239, с.98]. Аналогічному перегляду було піддано радянські канони «справжньої родини», «батьківської відповідальності» та «родинних обов'язків», що відбулося внаслідок значних змін у «сімейному обличчі» країни. На цьому

наголошує С. Нечипоренко, коли констатує, що з початку 90-х рр. саме через невизначеність економічних перспектив спостерігалася тенденція падіння шлюбності (питома вага одружених чоловіків у віці 15 років і більше порівняно з 1989 р. зменшилась на 8,2 пунктів, а жінок – на 5,6 пунктів), відбулася зміна сімейної моделі (перехід від дводітної сім'ї до одnodітної) та зросла кількість бездітних сімей [139, с.31].

Означені тенденції 90-х рр. («збільшення частки шлюбних пар без дітей, з однією дитиною та нереалізовані бажані орієнтації на дводітну сім'ю» [141, с.145]) на початок 2000-х рр. лише посилювалися, однак у поясненні означеної тенденції науковці вже робили інші акценти: «з одного боку, у зовнішніх економічних умовах, що характеризують соціальний статус жінки в суспільстві, рівень її освіти, зайнятості, доходів, соціальної захищеності, а з іншого – ступені задоволення особистих потреб та інтересів» [141, с.148]. На нашу думку, загальне твердження про зв'язок між дітонародженням та економічними проблемами не може бути піддано сумніву, проте пошуки розв'язання проблеми виключно в «завантаженості жінок» та їхній «освіченості» здається суперечливим із позицій гендерного підходу. Так, гендерний підхід наголошує на важливості соціального статусу жінки в суспільстві, стверджує важливість існування у неї можливості вільного здобуття якісної освіти, проте відповідальність за народження та догляд за дитиною покладає на обох членів сім'ї, на соціальну підтримку родин із дітьми з боку державних установ.

Визначені вище тенденції мали негативний вплив на демографічні перспективи країни, тому одним із пріоритетних напрямів того часу стало виховання нового громадянина/громадянки, відповідальних за створення сім'ї, народження та опікування дитиною/дітьми. Із цих позицій звертаємо увагу на зауваження Л. Єршової про те, що «з 1994 р. для суспільного обговорення було подано цілу низку авторських концепцій виховання особистості: «Концепція національного виховання» (1994 р.) [99], (1996 р.) [98], «Концепція сучасного українського виховання» (1996 р.) [101],

«Концепція формування світогляду громадянина України» (1996 р.) [183], «Сім'я і родинне виховання» (1996 р.) [198], «Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості» (1998 р.) [182], «Концепція виховання учнів...» (2001 р.) [184] та ін.» [73, с.327], якими, з-поміж іншого, створювався та стверджувався новий виховний ідеал – ідеал «громадянина, сім'янина, професіонала, носія української національної культури» [73, с.339]. Визначаючи головні напрями розвитку педагогічної теорії з часу державної незалежності, Л. Єршова наголошує, що в усіх педагогічних концепціях та теоріях «референтна особа подається в кількох іпостасях – як Особистість, Громадянин, Сім'янин і Професіонал. Поєднання цих граней самовираження людини в соціумі відображає особливості змісту, спрямованості та дієвості її виховного ідеалу» [73, с.349]. Отже, виховання Сім'янина стало однією з пріоритетних цілей нової української держави. Саме в цей час закладаються основи державної сімейної політики України, що позначилося ухваленням постанови Верховної Ради України «Про Концепцію державної сімейної політики» (1999 р.) [166] та Закону України «Сімейний кодекс України» (2002 р.) [197].

У першому з названих документів («Про Концепцію державної сімейної політики», 1999 р.) зазначено, що «сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку, якій відображає моральний стан суспільства і є могутнім фактором демографічного потенціалу», окреслено проблеми існування тодішньої сім'ї, визначено мету та напрями концепції (з-поміж яких – «сприяння відродженню традиційно міцної, працьовитої, економічно спроможної сім'ї на основі нових соціально-економічних відносин, національних традицій та впровадження кращого світового досвіду; пропагування і забезпечення наступності поколінь» та «налагодження ефективної системи підготовки молоді до сімейного життя») [166] та перелічено основні принципи державної сімейної політики. З позицій гендерного підходу особливої уваги заслуговує факт наявності в документі такого принципу державної сімейної політики, як «паритетна рівновага та

партнерство між жінками і чоловіками в усіх сферах життя – надання жінкам і чоловікам рівних можливостей для повної реалізації у трудовій та суспільній діяльності, виявлення здібностей і талантів, виховання дітей і вільний та справедливий розподіл сімейних обов'язків» [166].

Артикульований нами принцип повністю суголосний гендерній теорії, що базується на засадах паритетності та рівних можливостей до самореалізації і чоловіків, і жінок. Також звертаємо увагу, що означений принцип було забезпечено одним із ключових напрямів державної сімейної політики – «забезпечення умов для фактичного встановлення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків з сімейними обов'язками на ринку праці» (ІІІ, п.1). Відповідно, маємо припустити, що впродовж наступних років паритетність та рівність можливостей усіх членів сім'ї мали бути забезпечені й шляхом популяризації та впровадження вказаних напрямів до освітнього (зокрема виховного) процесу.

Законом України «Сімейний кодекс України» (далі – СКУ) було юридично врегульовано відносини інституту сім'ї і держави, права та обов'язки (немайнові та майнові) всіх членів сім'ї. Маємо наголосити, що в СКУ (Ст.1., п.2) визначено не лише важливість зміцнення інституту сім'ї, а й існування цього інституту на «паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги та підтримки», що вважаємо проявом гендерного компоненту. Вже на початку СКУ (Розділ 1, Глава 1, ст. 7, п. 6) стверджується: «Жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї» [197]. Також у СКУ врегульовано рівність прав членів сім'ї в материнстві/батьківстві (Розділ 2., Гл.6, Ст.49 та Ст. 50), стверджено права дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності (Гл.6, Ст.51), на рівність прав членів подружжя на саморозвиток та самореалізацію (Гл.6, Ст.52). Тобто наявність зазначених аспектів правовідносин свідчить про дотримання в Главі 6 «Особисті немайнові права та обов'язки подружжя» СКУ гендерного паритету. Однак незважаючи на таке врівноваження прав і чоловіка, і жінки, все ж саме за жінкою

закріплюється можливість поєднання материнства та соціальних функцій. Про це йдеться у Главі 6., п.5., ст.49 «Право на материнство»: «Дружині-матері мають бути створені у сім'ї умови для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків» [197]. Із позицій гендерного підходу аналогічне визначення мала б мати і ст.50 «Право на батьківство». Відсутність аналогічного формулювання, на нашу думку, свідчить про імпліцитне навантаження жінки додатковими обов'язками (які не конкретизовані).

Звертаємо увагу й на той факт, що на час прийняття СКУ було зареєстровано значно менше порівняно з 1989 р. (у 2002 р. – 317,2 тис.; у 1989 р. – 489,3 тис.) шлюбів, проте вже в 2003 р. цей показник дещо покращився (2003 р. – 371 тис.) [138, с.31]. Хоча загалом дослідники зазначають існування в цей час несприятливої шлюбно-сімейної ситуації, що пов'язують із «матеріальною невлаштованістю молоді, низьким рівнем життя, житловими проблемами тощо», що обумовило поширення «консенсуальних шлюбів (шлюбів за згодою, за домовленістю, але без реєстрації)». Науковці також підкреслюють, що в цей час відбувається «радикальна переоцінка цінностей, зміни в ставленні молоді до шлюбу та сім'ї» [141, с.148]. Означена тенденція дає підстави О. Чанцевій-Коваленко зробити висновок, що «покоління молоді встигло пристосуватися до швидкозмінних умов життя і успішно оминати вічні загальноприйняті суспільні цінності, при цьому юнаки та дівчата виправдовують таку стратегію «вимогами часу». Торкнулись процеси знецінення й сімейних стосунків та батьківства» [239, с.98].

Із початком ХХІ ст. проблема існування, розвитку та модифікації сім'ї, а отже, підготовки учнівства до сімейного життя не втратила своєї актуальності, а лише більше загострилася через низку об'єктивних обставин та позначилася на скорочення населення України. Тому сучасна соціокультурна думка досліджує різні складники демографічного складу України, концентруючи увагу на соціально-економічному становищі й

умовах життя всіх категорій сімей [138, с.30]. У цей час у науково-педагогічній думці актуалізуються думка про те, що «коли головні інститути виховання молоді перебувають у стані перманентних перетворень і пошуку нових соціокультурних орієнтирів, найбільш сталим суспільним явищем стають сім'я і традиції. Саме сім'я була й залишається соціальним інститутом, що має забезпечити дорослим і дітям почуття захищеності від труднощів і проблем життя; забезпечити членам сімейному колективу не тільки виживання, але й достатній рівень соціально-економічного благополуччя. Тому закономірно сім'я стає предметом сучасних наукових розвідок на теренах філософії, соціології, психології та педагогіки» [7, с.3]. Наведена цитата дозволяє нам пристати на думку Г.Резничук та О.Василенко про те, що більшість досліджень, що були здійснені наприкінці ХХ – перші роки ХХІ ст. «не враховують соціально-економічні та морально-психологічні зміни у житті сучасної молоді» [179, с.150].

Означені позиції базуються на вітчизняних нормативних документах, які час від часу порушують розгляд питання сімейної політики в Україні, зокрема і питання підготовки учнівства до сімейного життя за традиційною моделлю, із урахуванням традиційних цінностей. Так, питання стану інституту сім'ї порушується на державному рівні, свідченням чого є Парламентські слухання «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення», що відбулися в грудні 2011 р. (далі – Рекомендації'2011), Цими рекомендаціями було констатовано збереження в Україні традиційного сімейного укладу, попри значні соціокультурні та політико-економічні зрушення. З-поміж об'єктивних передумов, наявних демографічних проблем (зниження народжуваності, недостатність матеріального забезпечення) виокремлювали й «неналежну пропаганду сімейних цінностей» [173]. Тому серед заходів, які мали здійснити для покращення ситуації (внесення змін до низки нормативно-правових актів) Міністерству соціальної політики України та Міністерству освіти і науки, молоді і спорту України пропонувалося «вжити заходів для пропагування та поширення позитивних сімейних

цінностей» та «забезпечити розробку програм щодо підготовки молоді до подружнього життя та формування відповідального батьківства» [173]. Водночас звертаємо увагу, що в зазначених Рекомендаціях'2011, з-поміж іншого, саме на Міністерство соціальної політики України покладалася відповідальність за проведення «заходів щодо забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків, підтримки сім'ї» [173]. Цей аспект, на нашу думку, був проявом гендерної ідеології. І хоча поняття «гендер» у цьому документі не використовується, проте концепт рівності між чоловіками та жінками в поєднанні як професійних, так сімейних обов'язків присутній.

Характерною ознакою наявності гендерного концепту вважаємо й те, що Рекомендаціями'2011 пропонувалося Міністерству освіти і науки, молоді і спорту України «розглянути можливість включення до навчальних програм вищих навчальних закладів, що готують фахівців із відповідних спеціальностей, курсів із питань попередження насильства в сім'ї, допомоги його жертвам та проведення корекційної роботи з кривдниками» [173]. Отже, цей документ, на нашу думку, свідчить не лише про увагу держави до інституту сім'ї. Він є свідченням пошуку компромісу між «традиційними сімейними цінностями» (які, до речі, у тексті змінюються на «правильні сімейні цінності») та ідеологією рівних прав та можливостей і чоловіків, і жінок у професійній та сімейній сферах, тобто гендерною ідеологією.

Постановою Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. №341 затверджено Державну цільову соціальну програму підтримки сім'ї до 2016 року [162]. У зазначеній програмі проблема формування готовності учнівства до сімейного життя та формування свідомого та відповідального ставлення до батьківства і материнства вже визначено як завдання загальнодержавного рівня. Документом передбачалося здійснення заходів, спрямованих на формування в молоді свідомого ставлення до шлюбу, створення щасливої сім'ї та народження бажаних дітей шляхом проведення цілеспрямованої роботи закладів загальної середньої освіти з підготовки учнів до сімейного

життя та відповідального батьківства [162]. Тому Наказом Міністерства соціальної політики України від 27.12.2013 р. №906 було затверджено Програму навчання спеціалістів щодо підготовки молоді до подружнього життя, метою якої було навчання спеціалістів з питань підготовки молоді до сімейного життя [157].

На необхідності проведення інформаційно-просвітницької діяльності серед учнівства та формування усвідомленої мотивації на створення сім'ї; підвищення престижу сімейного образу життя; готовності молоді до створення сім'ї та відповідального батьківств було наголошено постановою Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Сімейна політика України – цілі та завдання» від 08.12.2015 р. №854 – III [172].

Означені вище документи дають підстави для констатації наявності сучасної нормативної бази для розробки та системного впровадження освітніх програм, які були б спрямовані на підготовку молоді/учнівства до сімейного життя, що спонукало науковців до розгляду означеної тематики в педагогічному аспекті. Сьогодні педагогічна спільнота [6; 28; 74; 179; 182; 243] передусім прагне до визначення кола чинників, які впливають на формування готовності молоді вступити в подружні стосунки, створити сім'ю. З-поміж них: складні соціально-економічні умови (зубожіння населення) та відсутність (бездієвість) соціальних програм, спрямованих на підтримку (соціальну захищеність) подружжя, за яких проблематичним стає утворення сім'ї, її гідне утримання та забезпечення потреб усіх членів родини; «лібералізація статевої моралі» [243, с.25], «загальне послаблення моральних норм у суспільстві» [179, с.150], «порушення моральних цінностей» [181, с.109]; нестабільність подружніх зв'язків, збільшення кількості розлучень, позашлюбної народжуваності, неповних сімей, поширення соціального сирітства [28, с.46; 243, с.25]; знецінення інституту сім'ї, втрата престижу сімейного способу життя [243, с.25], криза сім'ї [74, с.40; 125, с.182]; поширення «нетрадиційних» (Г.Резничук [179]) форм

шлюбу, зокрема консенсуальних шлюбів [243, с.25]; трансформація традиційного розподілу соціальних і статевих ролей у сім'ї [6]; вмотивованість молодих людей на досягнення цілей матеріального, фінансового та кар'єрного характеру [6]; зменшення народжуваності через відсутність готовності молоді до відповідального батьківства та вступу в шлюбно-сімейні відносини; збільшення осіб шлюбного віку, які не укладають шлюб [243, с.16]; збільшення кількості розлучень, внаслідок чого зростає кількість неповних сімей і дітей, які виховуються одним із батьків [243, с.16]; велика кількість позашлюбних дітей та масове поширення соціального сирітства [243, с.16]; раннє фізіологічне дозрівання дівчат і хлопців, що поєднується з психологічною та духовно-моральною безвідповідальністю стосунків [179, с.150] тощо.

Варто наголосити, що попри об'єктивність зазначених чинників, сучасна наукова думка констатує, що поступово виробляється нова філософія сімейного життя і трансформація моделі шлюбної та сімейної поведінки – в її основі зміна поглядів на шлюб і сім'ю, емансипація, секуляризація, послаблення соціальної регламентації, тобто контролю громади [5, с.28]. Ця «нова філософія» сімейного життя фактично відображає гендерні перетворення суспільства.

Наголосимо, що поширені висновки щодо негативного впливу зміни сімейної моделі та гендерної концепції на демографічні показники України ставиться під сумнів і сучасною економічною наукою. Зокрема, саме таке зауваження зустрічаємо в дисертаційній праці А. Непиталюка, який стверджує, що зміна сімейної моделі, поширеність свідомої бездітності подружніх пар, загальноцивілізаційний тренд щодо гендерної рівності, соціальний захист батьків-одинаків тощо не дають підстави однозначно трактувати позашлюбне народження і подальше виховання дітей у т. зв. неповних родин як якість беззаперечного дестимулятора демографічної стійкості» [137, с.105]. Ми повністю поділяємо наступне твердження вченого: «Демографічна стратегія має спиратися на культивування в

суспільстві нової аксіологічної парадигми, яка ґрунтувалася б на ідеалах сім'ї і гендерної рівності. Однією з принципових умов її успішності послідовність та стабільність у формуванні бажаного типу суспільної свідомості» [137, с.140].

Тому вважаємо вплив означених на початку підрозділу чинників на існування інституту сім'ї дещо завищеним, що призводить до суперечливих, із позицій гендерного підходу, висновків. Зокрема, суперечливою вважаємо поширену думку про «кризу маскулітності» (наприклад, О. Хомишак [236, с.1]), яка також мала б мати дзеркальне відображення у вигляді «кризи фемінітності». Утім, на наш погляд, означена «криза», це лише констатація об'єктивних процесів руйнації гендерних стереотипів щодо «справжнього чоловіка» та «справжньої жінки», а наявність у західних культурах сімейних моделей одностатевих шлюбів, які виховують дітей, демонструє позитивні приклади. Тому вважаємо справедливим твердження про кризу різноманітності в демонстративних моделях поведінки батьків, що б мала створювати для дитини комфортне середовище та надавати їй більше можливостей для самореалізації у майбутньому. Утім ми повністю поділяємо думку вченої щодо недостатньої дослідженості «чоловічої складової питання батьківства» [236, с.2], що також вважаємо свідченням традиційного, гендерно стереотипного підходу в педагогічному дискурсі, оскільки, як справедливо пише О. Хомишак, саме сьогодні відбувається «трансформація статево-рольових моделей» поведінки» [236, с.3].

Із певною пересторогою ставимося до рекомендацій деяких сучасних учених (О. Чанцева-Коваленко) залучити до розв'язання проблеми дослідження релігійні та церковні організації. Дослідниця, зокрема, вказує, що «підготовка до сімейного життя та відповідального батьківства зараз повинна стати завданням номер один як на рівні держави (освітні установи від загальноосвітніх шкіл до ВНЗ), так і на рівні релігійних установ (церкви, будинки молитви)» [239, с.99]. Отже, маємо відзначити наявність певних суперечностей у позиціях сучасних учених. Приклад такої внутрішньої

суперечності, зокрема, спостерігаємо в дисертаційній праці Л. Єрьоміної «Соціально-педагогічні умови формування у вихованців закладу інтернатного типу готовності до сімейного життя» (2019 р.). Це сучасне та ґрунтовне дослідження, однак авторка доходить суперечливої думки, коли стверджує, що «оволодіння теоретичними знаннями щодо обов'язків, прав, свобод і гарантів відповідно традиційних цінностей сімейного життя створить можливість для кожної особистості більш ґрунтовно підходити до вибору шлюбного партнера» [74, с.48]. Оскільки говорити про «права та свободи» в умовах «традиційних цінностей» вважаємо недоречним.

Також суперечливою, на нашу думку, є негативна оцінка низки сучасних реалій. Наприклад, Алі Шкофа Касім як негативний факт дійсності називає те, що «досить велика частка сучасних жінок сприймають народження дитини як чинник, що відриває їх від громадського життя, від самореалізації у професійній діяльності тощо» [7, с.3-4]. Вважаємо, така оцінка є певною мірою застарілою та базується на системі гендерних стереотипів минулого. Оскільки, по-перше, народження дитини накладає відповідальність не лише на жінку, а й на чоловіка (утім про чоловіків тут не йдеться); по-друге, можливість самореалізації людини в тій чи тій громадській чи професійній діяльності також не повинна мати статевих ознак, які в зазначеному контексті набувають дискримінаційного характеру.

Утім не всі науковці, що розглядають проблему підготовки молоді до сімейного життя враховують вказані компоненти. Так, А. Іваниця зосереджує увагу на пошуку «ефективних засад сімейного виховання студентської молоді у вищому навчальному закладі, які сприяли б вихованню свідомого громадянина-патріота України та сімейних цінностей у студентської молоді» [81, с. 4]. Дослідниця аналізує педагогічний досвід сімейного виховання студентської молоді та обґрунтовує педагогічні засади визначеного процесу в ЗВО, проте оминає гендерний аспект питання, попри те, що роботу було захищено в 2015 р. Тобто на той час, коли гендерний підхід як інструмент наукового дослідження вже набув значного поширення

в педагогічному дискурсі, він не отримав свого використання у вказаному дослідженні. Проте зазначена праця дозволяє констатувати сталість вітчизняних тенденцій і щодо визначення поняття «сімейні цінності», і щодо ототожнення педагогічних явищ «сімейного виховання» та «підготовки молоді до сімейного життя».

За таких умов, за твердженням науковців, «педагоги повинні акцентувати на морально-психологічних питаннях, розв'язання яких сприяло б формуванню правильних взаємин між статями, унеможливило статево розпусту, заклало підвалини міцної сім'ї в майбутньому» [86, с. 58]. Звертають увагу на значущість процесу соціалізації під час підготовки молоді до сімейного життя. Зокрема, саме із соціалізуючою функцією батьківської родини пов'язують «обмежені можливості у формуванні сімейних ролевих уявлень та зразків поведінки», що стають чинником, який провокує соціальну дезадаптацію виключених із загальної системи соціального становлення особистості дитини вихованців закладів інтернатного типу, І. Рогальська-Яблонська та Н. Рогальська [181, с. 110].

На нашу думку, викладені вище позиції науковців відтворюють занадто катастрофічну картину щодо проблеми дослідження, низка виокремлених ними чинників має світовий вимір та поширення не лише в Україні; інші існували й раніше, проте лише послаблення суспільного тиску на особисте життя людини зробило ті чи ті прояви більш очевидними. Крім того, не вважаємо всі з перелічених вище чинників/факторів/явищ негативними. Оскільки науковою думкою ставиться під сумнів твердження про те, що наявність повної сім'ї є запорукою щасливого життя та гармонійного розвитку дитини, особливо коли це стосується випадків наявності сімейних конфліктів та різноманітних проявів домашнього насильства.

3.2. Перспективи розвитку провідних ідей підготовки учнівства до сімейного життя з позицій гендерного підходу

Отже, з початку XXI ст. проблематика підготовки молоді до сімейного життя системно почала впроваджуватися передусім через психологічні науки, зокрема, на цей час з'являється значна кількість досліджень, автори яких знаходяться «на межі» із гендерною ідеологією. Звертаємо увагу на поступове зміцнення в педагогічному науковому полі концепції відповідального батьківства. Цілком прийнятна з позицій гендерного підходу концепція щодо відповідальності батьків щодо народження, зростання та розвитку дитини викликає певні застереження, щодо характеру такої відповідальності з огляду на історико-педагогічний контекст. У 80-ті рр. XX ст. також стверджували батьківську відповідальність, утім дотримувалися її «статевого розподілу», тобто сфер відповідальності між батьками, тому й система підготовки учнівства до сімейного життя будувалася саме за «сферами відповідальності», які, до речі, визначалися цінностями радянської системи освіти. Тому, на нашу думку, у формуванні чи викладі сучасних поглядів на «відповідальне батьківство» доречно широко використовувати фемінітиви, оскільки їхня відсутність у текстах наукових публікацій викликає непорозуміння. Наприклад, у статті Л. Канішевської йдеться про формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів, утім не зрозуміло, чи йдеться виключно про хлопців. Оскільки саме з цих позицій у статті наводяться приклади наукової роботи А. Грітчини «Моральні якості юнаків-вихованців інтернатних закладів» [85, с.244]. Вважаємо, що концепція відповідального/усвідомленого батьківства з позицій гендерного підходу має обов'язково враховувати сучасний науковий апарат та уникати стереотипних тверджень щодо «чоловічих» та «жіночих якостей».

Опрацювання монографії В. Шахненка [241] дало підстави для припущення, що на початку другого десятиліття XXI ст. проблема підготовки молоді до утворення сім'ї продовжує розглядатися з позицій материнської

відповідальності, оскільки переважну увагу науковець приділив власне підготовці майбутніх матерів до народження дітей із позицій здоров'язбереження, поєднуючи окреслене питання з проблемою створення сім'ї та реалізацією принципу здоров'язбереження старшокласників в освітньому процесі загальноосвітньої середньої школи.

Паралельно зі зміцненням концепції «відповідального/усвідомленого батьківства» продовжує функціонувати «соціалізуюча концепція», яка, на нашу думку, і закладає підвалини для формування гендерної концепції. Зокрема, цієї концепції дотримується В. Кравець, який зосереджує увагу на процесі статевої соціалізації, «котрий передбачає, з одного боку, засвоєння, пов'язаного зі статтю соціального досвіду в міру входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків осіб чоловічої і жіночої статі, а з другого – активне відтворення індивідом системи взаємин статей у процесі активної діяльності» [107, с.8]. Подане визначення, на нашу думку, достатньо суголосьне гендерному підходу в освіті, оскільки статева соціалізація в межах концепції В.Кравця сприймаємо як соціалізацію гендерну.

Розвиток соціальних зв'язків особистості, складності її входження в соціальний простір, який піддається швидким змінам, породжує значну кількість варіантів гендерної соціалізації, що викликає певне суспільне непорозуміння, інколи несприйняття та спротив, які в пошуках свого обґрунтування спираються на «традиційні» підходи. Тому водночас поживляється та актуалізується концепція традиційного підходу в підготовці молоді до сімейного життя та шлюбу, спираючись на сталі уявлення про цінність сім'ї як джерела збереження міжпоколінних цінностей. Зокрема, таку думку транслює Алі Шкофа Касім, коли зазначає, що «інститут сім'ї, з одного боку, залишається механізмом збереження традицій, звичаїв, норм поведінки та взаємостосунків людей, трансляції соціокультурних цінностей від одного покоління до наступного, а з іншого, – втрачає свій вплив на молодь, поступаючись засобам масової комунікації, зокрема

комп'ютерним технологіям, соціальним мережам та іншим важелям соціального впливу» [6, с.3].

Зокрема, науковці-педагоги актуалізують виховний аспект проблеми, зосереджуючи свою увагу на питаннях виховного впливу переважно на старшокласників і студентську молодь задля відновлення системи «сімейних цінностей» виховання в «юнаків і дівчат моральної готовності до того, як стати чоловіком і дружиною, батьком і матір'ю» (І. Сіданіч [189]).

Суперечливим із позицій гендерної теорії вважаємо твердження І. Рогальської-Яблонської та І. Рогальської, щодо витіснення традиційних цінностей сім'ї «сумнівними цінностями, що спотворюють «образ сім'ї»: одностатеві шлюби, цивільні шлюби, дистантні сім'ї» [181, с.109]. Суперечливість твердження вбачаємо саме в категорично негативній оцінці об'єктивних явищ, які, на нашу думку, потребують свого вивчення. Означені явища існують, тож і пропонують нові моделі сім'ї, а отже, і мають бути враховані в процесі підготовки молоді до сімейного життя.

Маємо також зазначити, що в дослідженнях цього часу проблема підготовки учнівства до сімейного життя продовжує розглядатись у ціннісній парадигмі. Зокрема, А. Барбінова у своїх наукових працях 2015-2017 рр. [11; 12; 14] та кандидатській дисертації («Виховання сімейних цінностей учнів у навчально-виховному процесі професійно-технічних навчальних закладів») вказує на необхідність дотримання в цьому аспекті виховної роботи орієнтації на традиційні сімейні цінності, посиляючись на нормативні документи України. Водночас звернення до цих документів свідчить про їхнє демократичне спрямування та відсутність згадок про «традиційні сімейні цінності» [13, с.25].

Узагальнюючи сучасні погляди вчених до визначення поняття «сімейні цінності», А. Барбінова виокремлює наявність трьох підходів: системний (як підсистема в загальній системі цінностей особистості), структурно-поведінковий (як структурні спонукальні компоненти поведінки людини) та соціальний (як особливий статус та ціннісне ставлення до сім'ї) [13, с.45-46].

Два з перелічених дослідницею підходів (структурно-поведінковий та соціальний), з гендерного погляду, на нашу думку, потребують особливої уваги. Перший – системний підхід – є універсальним, тому може бути оцінений як гендерно-нейтральний. Натомість структурно-поведінковий та соціальний тісно пов'язані між собою саме з гендерних позицій. Оскільки соціальний статус сім'ї (соціальний підхід), з-поміж іншого, відображає гендерну матрицю суспільства, що, зі свого боку, спонукає людину до поведінки відповідно до суспільно схвалених норм та стандартів, які також відбивають характер гендерних відносин у суспільстві. Таким чином поняття «сімейні цінності» в гендерному аспекті можуть відбивати та відбивають особливості гендерної характеристики соціуму, транслюючи усталені норми/стандарти/зразки сімейного устрою (гендерні стереотипи) чи презентуючи та популяризуючи новітні форми/зразки сімейних стосунків. Припускаючи саме таке розуміння сімейних цінностей та прагнучи транслювати їхні сталі форми, науковці вводять поняття «традиційні сімейні цінності», що мало б окреслити поведінкове (сімейне) коло поведінки особистості.

Визначення сутності сімейних цінностей у цікавому поєднанні їх із традиційним та гендерним підходами знаходимо в монографії В. Кравця «Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення» (Тернопіль, 2020) [104]. Науковець приділяє питанню формування сімейних цінностей у школярів цілий параграф, стверджуючи, що «сімейні цінності – це звичаї та традиції, які передаються з покоління в покоління, завдяки яким сім'я стає міцною» [104, с.70]. Саме традиційні цінності вчений вважає універсальними, сталими, такими, що «постійно культивуються та впроваджуються в життя подружжя. Саме їх намагаються прищепити дітям батьки й прабатьки, про них можна чути з екранів телевізорів, про них говорять у церквах тощо. Віра, вірність, любов, шлюб, повага, материнство, батьківське благословення – це далеко не повний список основних сімейних цінностей» [104, с.71]. Наполягаючи на

важливості саме сімейних цінностей для сімейного виховання, В. Кравець констатує, що «соціокультурна реальність часто суперечить традиційним сімейним цінностям» [104, с.71].

Тому нам імпонує інша позиція, яку демонструє, зокрема, Г. Герасименко, коли констатує, що «сьогодні саме поняття «традиційної» сім'ї розмивається, – і це об'єктивна реальність, що зумовлена лібералізацією поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності. Виникають нові форми шлюбу, зростає «атомізація» суспільства, коли у дедалі більшої кількості людей взагалі не виникає потреби у створенні родини. В розвинених країнах це вважається прогресивним соціальним процесом, що пов'язаний із розширенням громадянських свобод, лібералізацією суспільних поглядів, повагою до прав різних представників населення. Якщо ж у свідомості багатьох громадян «традиційні» сімейні цінності досі пов'язуються з патріархальним укладом, що визначає підпорядковане становище жінок в ієрархії сімейних стосунків та, зокрема, формує передумови для домашнього насильства, то руйнування цих стереотипів слід вважати позитивним явищем» [37]. Саме зв'язок «традиційних» сімейних цінностей із уявленням про їхній патріархальний характер привносить у потрактування аналізованого поняття негативний відтінок.

Виокремимо лише декілька. Зокрема, у монографії В. Кравця («Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді», К., 2000 р.) подано достатньо розгорнуте розуміння науковцем поняття підготовленості молоді до сімейного життя, яке має включати в себе «сформованість у молодих людей навичок здорового способу життя, наявність достатніх психолого-педагогічних, юридичних, економічних, медичних знань з питань становлення особистості, формування статево-рольової ідентифікації, розвитку комунікативних навичок, корекції особистих проблем, духовного виховання, створення власного іміджу; володіння знаннями медико-соціальних проблем алкоголізму, наркоманії, профілактики захворювань, що

передаються статевим шляхом, планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я молоді, профілактики вагітності, народження здорових дітей, розвитку сімейних традицій тощо» [105]. Наведене визначення, на нашу думку, свідчить про наявність значної кількості компонентів, які відображають усі сторони життя людини. Проте звертаємо увагу на той факт, що вчений не виокремлює «головні» та «другорядні» аспекти, представляючи їх врівноваженими.

Зрештою цей (традиційний) підхід було піддано критиці внаслідок появи у 2013-2014 рр. навчальних програм та відповідних методичних матеріалів із курсу «Сімейні цінності». Ці матеріали мали системно розв'язати питання підготовки учнівства до сімейного життя через вивчення системи «сімейних цінностей». Показовими у цьому напрямі є назви цих видань: Сімейні цінності: практично-орієнтований посібник для навчальної програми «Сімейні цінності» (70 годин) [для 8-9 класів] (Івано-Франківськ, 2013) [196]; Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (35 годин) (для педагогічних працівників) (авт. В. Прит, З. Охрименко, Л. Корецька; Івано-Франківськ, 2014) [191]; Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (70 годин) для 8-9-х класів (авт. О. Мельник, Т. Кравченко, Л. Канішевська, О. Пархоменко; Івано-Франківськ, 2014) [192]. За твердженням авторів навчальних матеріалів, «програма «Сімейні цінності» розроблена у відповідь на актуальну потребу сучасної молоді людини готувати себе до створення сім'ї як основи її активної, творчої та самодостатньої життєдіяльності, осередку взаємин, який ґрунтується на засадах культурних норм і цінностей» [193]. Метою та завданням курсу було визначено «підготовку учнів старших класів до майбутнього сімейного життя, формування у них готовності до створення і розвитку сім'ї на основі традиційних для України сімейних цінностей, родинних традицій і звичаїв українського народу» [193, с.7].

Цитовані вище навчальні матеріали були піддані критиці з боку громадськості через відображення в них системи стійких гендерних стереотипів щодо ролі й призначення жінки, сімейних стосунків, розподілу сімейних обов'язків тощо. Тому 2016 р. МОН України було видано листа, яким скасовувалося надання міністерського грифа для навчальної програми та навчально-методичного посібника «Сімейні цінності» та відповідні їм навчально-методичні матеріали (авторський колектив В. Прит, З. Охрименко, Л. Корецька) та всі матеріали було відправлено на повторний розгляд до Науково-методичної комісії з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти МОН України [174]. Наголосимо, що реакція МОН України була викликана широко розгорнутою громадською дискусією щодо змісту посібників, насичених гендерними стереотипами та упередженими твердженнями, що не відповідають спрямуванню освітньої політики України на європейські цінності.

Саме такий підхід продовжує своє існування в двадцяті роки ХХІ ст. У наукових працях цього часу актуалізується думка про те, що лише слідування молоді традиційним ролям чоловіка та жінки є запорукою успішної (зокрема психологічної) готовності молоді до сімейного життя. Із цього приводу М. Гончарук, зокрема, стверджує: «Психологічна готовність до шлюбу і сімейного життя – багатоаспектна проблема, яка базується на психологічній сумісності партнерів та включає в себе питання формування статевої ідентифікації особистості, її розвиток, оволодіння стереотипами чоловічої і жіночої поведінки тощо. Благополуччя сім'ї залежить від специфіки засвоєння ролей чоловіка і дружини, батька і матері, знання і уявлення про себе як людину певної статі із специфічними потребами, ціннісними орієнтаціями, мотивами, інтересами і формами поведінки, а також уявленнями про сімейне життя, що служить психологічною основою шлюбу і впливають на міжособистісні відносини подружжя» [46]. Отже, знову мова йде про стереотипи поведінки, засвоєння системи ролей та ціннісних орієнтацій, що, на нашу думку, суперечить власне гендерній теорії, оскільки

йдеться про «наслідування ролей чоловіка і жінки, батьківської та материнської моделі поведінки» [46], а отже, про відтворення (наслідування) системи традиційних гендерних стереотипів.

Загалом на сьогодні в педагогічній науці сформовано доволі сталу концепцію щодо підготовки учнівства до сімейного життя (докладно висвітлено в Розділі 1.2). Тому викоремимо ті аспекти, що є прийнятними з позицій гендерного підходу.

Дослідники (С. Виговська та Ю. Кружаліна, Ю. Рогальська-Яблонська та Н. Рогальська) практично повторюють одні й ті самі думки, а загалом позицію В. Кравця, коли наголошують, що поняття «готовність до шлюбу та сімейного життя» передбачає «розуміння молодими людьми соціальної сутності сім'ї, суспільної значущості своїх дій, відповідних зобов'язань та відповідальності одного перед одним за сім'ю і майбутніх дітей, добровільне прийняття і виконання турбот, що супроводжують сімейне життя, певне обмеження особистої свободи» [28, с.47; 181, с.109]. Звернення до наведеного вище визначення дозволяє констатувати акцентування науковцями в понятті «готовність до шлюбу та сімейного життя» концептів відповідальності та взаємних зобов'язань.

Також зазначаємо, що науковці в поняття «готовність до сімейного життя» включають «соціально-етичну, мотиваційну, психологічну і педагогічну готовність. Розрізняють такі її види: тимчасова (ситуативна) й тривала (стійка); функціональна й особистісна; психологічна й практична; загальна й спеціальна; готовність до розумової та фізичної праці тощо» [28, с.50]. Власне на тривалу (стійку), особистісну, практичну готовність до сімейного життя та шлюбу має бути цілеспрямована відповідна підготовка через сімейне виховання у закладах освіти.

Крім того, варто додати, що в аспекті нашого дослідження науковці виокремлюють структуру готовності до сімейного життя та шлюбу, що унаочнено в Таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Структурні компоненти готовності до сімейного життя та шлюбу

(за А. Барбіною, С. Виговською, М. Гончарук, Т. Заболотною,

Ю. Кружаліною [13; 28; 46; 77])

№ з/п	Вид готовності	Сутність готовності
1	2	3
1	Загальносоціальна готовність	розуміння та прийняття молоддю політики держави у сфері шлюбно-сімейних стосунків та демографії
2	Етична готовність	наявність у молодих людей таких якостей, як рівноправне ставлення до представників протилежної статі; повага до матері, батька; відповідальність, чесність, вірність, стриманість, доброта, поступливість; усвідомлення моральних основ шлюбно-сімейних взаємин; почуття обов'язку перед дружиною (чоловіком), сім'єю, дітьми; культура інтимних почуттів
3	Психологічна готовність	сформованість уявлень про особистість як рівень розвитку індивіда; психологічні основи шлюбу та сімейного життя; процес розвитку почуттів, необхідних для шлюбного та сімейного життя; механізми спілкування тощо
4	Правова готовність	ознайомлення молоді з основами законодавства про шлюб та сім'ю, обов'язками подружжя одного перед одним, перед дітьми, суспільством

Продовження таблиці 3.1.

1	2	3
5	Фізіолого-гігієнічна готовність (зрілість)	знання фізіологічних особливостей чоловічого та жіночого організмів, основ особистої гігієни
6.	Педагогічна готовність	сформованість уявлень про роль сім'ї у вихованні дітей; специфіку сімейного виховання; виховні функції батька та матері; шляхи підвищення педагогічної культури батьків; володіння конкретними знаннями та вміннями з самовиховання та виховання дітей
7	Естетична готовність	ставлення молоді до сімейного життя як до самостійної естетичної цінності.
8	Господарська готовність	володіння знаннями про бюджет сім'ї, культуру побуту; вміння вести домашнє господарство.
9.	Готовність до відповідального батьківства	установка на здійснення материнської й батьківської поведінки, мобілізованість сил для виконання батьківської ролі, наявність знань, умінь і навичок, налаштованості та рішучість виконувати батьківські функції відповідно до закону й сучасних освітніх тенденцій.
10.	Соціальна готовність	яка означає, що майбутні шлюбні партнери є рівноправними членами суспільства, які спроможні виконувати соціальні ролі та обов'язки, усвідомлюють правову основу шлюбу, готові взяти на себе відповідальність одне за одного й за своїх дітей, здатні матеріально забезпечити сім'ю.

З огляду на викладене вище можемо представити пропоновану науковцями систему підготовки учнівства до сімейного життя, яка має забезпечити всі окреслені вище компоненти (Рис. 3.1).

Рис. 3.1. Система підготовки учнівства до сімейного життя

(за О. Василенко, Г. Резничук та ін. [26; 179])

Водночас звертаємо увагу на той факт, що сучасні науковці виокремлюють мікросоціальні середовища, де відбувається підготовка учнівської молоді до сімейного життя. Безумовно, такими середовищами є батьківська сім'я (сімейне виховання) та соціальні групи, до яких входить молодь. Тому звертаємо увагу на освітнє середовище, тобто школу, де учнівська молодь проводить значну частину свого часу, де відбувається її соціалізація. Саме тому вчені наголошують на використанні виховного потенціалу навчальних дисциплін (уроки літератури, історії, права, біології, валеології тощо), що «синтезують знання і уявлення про природу людини, суспільство та сім'ю, складність сімейних відносин, особливостей сімейних функцій та необхідності їх усвідомленого виконання» [100]. Проте наголошуємо, що це сучасний підхід; натомість упродовж тривалого часу та в хронологічних межах нашого дослідження таким мікросередовищем виступала батьківська сім'я.

Підсумовуючи сказане, звертаємося ще до одного важливого факту, а саме ухвалення Кабінетом Міністрів України наприкінці 2022 р. «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2023 року» [176]. Це, безумовно, надзвичайно важливий для вітчизняної освіти крок, на який довго очікували науковці та педагоги-практики, що системно вивчають гендерні питання та вже мають значні напрацювання щодо імплементації гендерної рівності в освітню практику. Означена стратегія свідчить про значний крок вітчизняної освіти в напрямі реалізації гендерної політики України. Тому ми звернулися до документа задля з'ясування наявності/відсутності в ньому проблеми підготовки учнівства до сімейного життя, оскільки в результаті дослідження нами було встановлено, що головними інституціями, які здійснюють цю підготовку, є: батьківська родина, система освіти та просвітництво.

Вивчення документа дозволяє нам констатувати таке: окремо питання підготовки учнівства до сімейного життя в гендерному аспекті в стратегії не розглядається, проте питання гендерної рівності щодо існування інституту

сім'ї в документі наявні. Зокрема, вони стосуються запобігання проявам насильства в сім'ї, «забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків; підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства» [176]. Зосереджений на різних аспектах впровадження принципу гендерної рівності до всіх рівнів освіти, документ, як було зазначено вище, на жаль, не торкається питання підготовки учнівства до сімейного життя на засадах гендерної рівності. Отже, це питання залишається відкритим для майбутніх дослідників, методистів, педагогів-практиків.

Висновки до третього розділу

За час незалежності України було оновлено нормативну базу існування інституті сім'ї. Зважаючи на ключову роль сім'ї в існуванні держави, що характеризує її моральний стан та є джерелом її демографічного відновлення, регуляторні документи були покликані виявити її кризові аспекти та запобігти їхньому розгортанню. Ключовою тезою практично в усіх документах було декларування принципу рівності прав та можливостей і жінок, і чоловіків в Україні, що дозволило артикулювати гендерний складник в освітній царині, зокрема в питанні підготовки учнівства до сімейного життя. Суспільна актуальність проблеми обумовила ступінь її обговорення у науковому товаристві.

Серед сучасних концепцій щодо означеної проблеми у вітчизняному педагогічному дискурсі варто виокремити такі: традиційна концепція, концепція відповідального (усвідомленого) батьківства та соціалізуюча концепція.

Перша (традиційна) концепція будується на визнанні пріоритетними в підготовці учнівства до сімейного життя «традиційних сімейних цінностей», тож піддається критиці з позицій гендерного підходу як така, що відтворює систему застарілих гендерних стереотипів. Вважаємо, актуалізоване питання «сімейних цінностей» має бути конкретизоване та адаптоване до сучасних

реалій, натомість час від часу формується тенденція до ототожнення понять «сімейні цінності» та «традиційні сімейні цінності», що суперечить гендерному спрямуванню вітчизняної освітньої політики.

Дві інші (усвідомленого батьківства та соціалізуюча) концепції торкаються різних аспектів процесу виховання учнівства щодо їхньої готовності до сімейного життя, не суперечать одна одній та цілком прийнятні з позицій гендерного підходу. Утім означені концепції потребують свого термінологічного узгодження із гендерною теорією. Саме адаптація обох концепцій до дійсності з урахуванням гендерних перетворень суспільства та освітньої політики сучасної України є перспективним напрямом подальших досліджень.

Загалом можемо зазначити, що актуальність тематики спонукала педагогів до інтенсифікації наукових пошуків оптимальної структури підготовки учнівства до сімейного життя, визначення її компонентів саме в сучасному розуміння. Водночас, вважаємо, що в історико-педагогічному ракурсі проблема повинна бути висвітлена більш широко, оскільки вона стосується також питань: морального виховання учнівської молоді, ціннісної системи сімейного виховання, розподілу гендерних ролей та моделей поведінки тощо.

Матеріали розділу представлені в публікаціях автора [209; 211; 213; 216; 219; 222; 225].

ВИСНОВКИ

Результати дослідження засвідчили досягнення його мети, що дозволяє в якості узагальнення зазначити таке:

1) Визначено джерельну базу проблеми дослідження, що дало можливість провести системний гендерний аналіз питання підготовки учнівства до сімейного життя в історико-педагогічній ретроспективі з залученням значного масиву джерел, які були погруповані за функціональним принципом: нормативні джерела регуляторного характеру (що відображали провідні концепти державної сімейної та освітньої політики в хронологічних межах дослідження), педагогічна преса 70-80-х рр. ХХ ст. (зокрема журнал «Сім'я і школа», публікації якого було піддано ретельному аналізу із застосуванням гендерного підходу), інтерпретаційні джерела (численні наукові видання, що відобразили педагогічне висвітлення проблеми дослідження на тлі тих чи тих суспільних процесів).

Опрацювання джерельної бази дослідження дозволило встановити його теоретико-методологічні засади, що становить систему методологічних принципів (науковості, наукового плюралізму, об'єктивності, детермінізму, історизму, системності, всебічності та цілісності), підходів (аксіологічний, соціокультурний, системний, гендерний, герменевтичний та прогностичний) та методів (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, інтерпретація, узагальнення; пошуково-бібліографічний, термінологічного аналізу, структурно-логічний, ретроспективний, порівняно-аналітичний, періодизації, історичної актуалізації та екстраполяції), сукупність яких забезпечила цілісність проведення дослідження, виокремлення його результатів та сприяла конкретизації його базових понять.

Уточнення базових понять дослідження було проведене із застосуванням визначених методологічних підходів та узагальненням джерельної бази. Зважаючи на багатоаспектність розгляду ключових понять дослідження сучасною педагогічною думкою, запропоновано розглядати: *готовність учнівства до сімейного життя як усвідомлене сприйняття*

учнівством всієї сукупності прав та обов'язків, які несуть за собою шлюбні/сімейні стосунки, що потребує спеціальної багатоаспектної (правової, економічної, психологічної, емоційної, господарчої тощо) освіти; *гендерний аспект підготовки учнівства до подружнього/сімейного життя* як актуалізацію питань партнерських стосунків між членами родини, яка має будуватися на принципах взаємоповаги та взаємодопомоги, із урахуванням інтересів кожного та кожної, в освітньому процесі на всіх ланках педагогічної системи.

2) Простежено вплив політико-економічних та соціокультурних умов досліджуваного періоду на висвітлення змісту та спрямування підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа», відповідно до яких визначено періоди/етапи розвитку ідеї щодо підготовки учнівства до сімейного життя в окреслених хронологічних межах із позицій гендерного підходу: перший період (1970-1980) – *ригідно-консервативний* – відбиває ключові концепти радянської сімейної політики щодо сім'ї та підготовки учнівства до сімейного життя; другий період (1980-1990) – *інноваційно-підготовчий* – відображає соціокультурні передумови розв'язання проблеми підготовки учнівства до сімейного життя. У межах другого періоду виокремлено етапи: *підготовчий* (1980-1984 рр.) та *інноваційно-практичний* (1985-1991 рр.), коли було зроблено спроби ввести до практики шкільної освіти навчальні предмети, спрямовані на підготовку учнівства до сімейного життя.

3) Виявлено, систематизовано та проаналізовано провідні педагогічні ідеї щодо підготовки учнівства до сімейного життя в окреслених хронологічних межах із позицій гендерного підходу (декларація на державному рівні розв'язання проблем статевої нерівності із одночасним окресленням меж самореалізації та діяльності чоловіків та жінок; ствердження сім'ї як головної ланки соціально-економічного розвитку, резерву людського ресурсу, що відображається на популяризації ідеї багатодітності; самореалізація чоловіка та дружини, їхня професійна

зайнятість, кар'єрне зростання, професіоналізація та сімейні обв'язки, розподіл домашньої праці, виховання дітей тощо; піднесення материнства, артикуляція ролі та значення материнства як життєвого призначення жінки, її головної соціальної функції, що мала бути поєднана із громадською активністю та роботою жінки на виробництві; радянський канон «справжнього чоловіка» та «ідеальної жінки», що ставали зразком для наслідування у навчанні, розвиткові та вихованні дівчинки передусім як майбутньої дружини, матері і господині, натомість у хлопців концентрували увагу на розумовому навчанні, трудовому та фізичному розвиткові, вихованні відповідального, відданого працівника; просвіта батьків щодо сімейного життя, подружніх стосунків та виховного впливу батьківського прикладу на формування майбутньої дружини/чоловіка, спеціальна освіта учнівства (молодят, членів сім'ї) щодо підготовки до сімейного життя).

4) Визначено провідні тенденції подальшого розвитку ідеї підготовки молоді до сімейного життя у вітчизняному освітньому дискурсі (демографічна політика України; виховання сім'янина як пріоритетний напрям державної освітньої політики; традиційна концепція виховання «мужніх чоловіків» та «ідеальних дружин»; відповідальне/усвідомлене батьківство, соціалізуюча концепція та концепція гендерної рівності) та перспективи їхнього розвитку (модернізація наявних та розробка нових навчальних програм з урахуванням гендерних перетворень у суспільстві на глобальному та локальному рівнях) у гендерному аспекті до вітчизняної системи освіти учнівської молоді.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, а лише доводить сталість гендерних уявлень та стереотипів щодо підготовки учнівства до сімейного життя, що потребує перегляду освітнього процесу сучасної школи відповідно до вітчизняного освітнього законодавства на засадах гендерної рівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапов Ю. Ю. Методологічні основи дослідження проблеми становлення та розвитку приватної освіти на Волині. *Вісник Житомирського державного університету*. 2010. Вип.52. С. 96–101.
2. Адаменко О. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. №15. С. 10–13.
3. Адаменко О. Статті у науково-педагогічних часописах як джерело для визначення особливостей розвитку педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2007. № 1. С. 4–8.
4. Алексеєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : дис. ... д-ра педагог. наук : 13.00.05 : 13.00.07. Київ, 2017. 573 с.
5. Алексеєнко Т. Ф. Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2016. Вип. 20, кн. 1. С. 25–35.
6. Алі Шкофа Касім Традиції сімейного виховання в Україні : автореф. дис. ... канд. педагог. наук, 13.00.07. Київ, 2017. 22 с.
7. Алі Шкофа Касім Традиції сімейного виховання в Україні. дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.07. Сєвєродонецьк, 2016. 165 с.
8. Аніщенко О. В. Гендерні дослідження у педагогічній науці та практиці : посібник / за ред. Г. М. Лактіонової, Н. І. Яковець. Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2008. 161 с.
9. Афанасьєва Т. М. Семья: учеб. пособие для 9–10 кл. сред. шк. Москва : Просвещение, 1988. 285 с.
10. Балакірева О. М. Соціально-демографічні обстеження як метод дослідження шлюбної і дітородної поведінки. *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні*: монографія. Київ : АДЕФ-Україна, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. С. 40–74.

11. Барбінова А. Сімейні цінності учнів професійно-технічного навчального закладу: зміст, структура, умови виховання. *Витоки педагогічної майстерності. Педагогічні науки*. 2015. Вип. 15. С. 67–71.

12. Барбінова А. В. Структура готовності учнів професійно-технічних навчальних закладів до сімейного життя. *Імідж сучасного педагога*. 2017. № 3 (1). С. 68–72.

13. Барбінова А. В. Виховання сімейних цінностей учнів у навчально-виховному процесі професійно-технічних навчальних закладів : дис. ... канд. педагог. наук, 13.00.07. Умань, 2017. 296 с.

14. Барбінова А. Виховні інновації в процесі формування особистості майбутнього сім'янина в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі. XXII Каришинські читання: матеріали міжжанр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 21–22 травня, 2015 р.)*. Полтава, 2015. С. 16–18.

15. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.

16. Бацилева О. В., Астахов В. М., Пузь І. В. Дослідження психологічних аспектів готовності до шлюбу сучасної молоді. *Psychological Journal*. 2019. №5. С. 64–83.

17. Бенера В. Е. Методологічні засади розвитку теорії та практики самостійної роботи студентів у навчальному процесі вищих закладів освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*, 2010. №3. С. 23–30.

18. Березівська Л. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. №1. С. 44–48.

19. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.

20. Бондарчук А. Я. Виховання у студентської молоді культури сімейних взаємин : автореф. дис. ... канд. педагог. наук, 13.00.07. Київ, 2011. 20 с.

21. Бондарчук А. Я. Гармонійні та дисгармонійні сімейні взаємини: проблема підготовки студентської молоді до створення сім'ї. *Збірник наукових праць Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. Вип. 13, кн. 2. С. 142–150.

22. Булатова Л. О. Гендерна освіта в вузі. Гендерна педагогіка: в 2-х ч. : навч.-метод. посіб. для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Суми : СумДПУ, 2001. Ч.2. 68 с.

23. Бурлаченко Н. В. Організація проблемного навчання у закладах вищої освіти України другої половини ХХ – початку ХХІ століття (за матеріалами педагогічної періодики) : дис. ... д-ра філософії 01 Освіта/Педагогіка, 011 освітні, педагогічні науки. Харків, 2021. 249 с.

24. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : посібник. Суми : Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

25. Вайда Л. О. Українська педагогічна преса як джерело відображення інноваційних педагогічних ідей (1991–2013 рр.). *Педагогічний дискурс*. 2013. №15. С. 102–105.

26. Василенко О. Підготовка майбутнього вчителя до статевого виховання учнів (з історії питання). *Вісник Львівського університету. Педагогіка*. 2003. Вип. 17. С. 68–74.

27. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічний процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.

28. Виговська С., Кружаліна Ю. Готовність студентської молоді до сімейного життя у контексті сучасного інформаційного простору. *Вісник Книжкової палати*. 2010. №1. С. 46-50.

29. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах : тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. 144 с.

30. Вихор С. Можливості шкільних підручників у вирішенні проблеми єдності знань і поведінки школярів: спроба гендерного аналізу. *Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Тернопіль, 2003. С. 144–150.

31. Волікова М. М. Проблема статевого виховання у педагогічній спадщині А. С. Макаренка. дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Полтава, 2016. 250 с.

32. Воронка М. І., Петрученя Г. Г. Філософське осмислення гендерного підходу в педагогіці. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Педагогіка*. 2013. № 2 (11). С. 43–52.

33. Ворощук О. Д., Дудник Н. С. Формування культури взаємовідносин у молодій сім'ї. *Молодий вчений*. 2019. № 7 (71). С. 244–247.

34. Галкіна А. Г. Психологічні шляхи формування психологічної готовності студентів до сімейного життя. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 741–745.

35. Гендерна політика в нормативно-правових документах. Ч. 1. За заг. ред. Левченко К. Б. / Г. Г. Жуковська, К. Б. Левченко, О. О. Остапенко, О. І. Сулова. Київ, 2020. 186 с.

36. Гендерні основи духовного розвитку сім'ї: зб. матеріалів наук.-практ. конф., 06-07 грудня 2006 р., м. Черкаси / Управління у справах молоді та спорту Черкас. облдержадміністрації, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси : 2006. 130 с.

37. Герасименко Т. В. Елементи педагогічної спадщини Василя Сухомлинського як виховні інновації в процесі формування особистості студента – майбутнього сім'янина. URL : <https://social-science.uu.edu.ua/article/253>.

38. Главник О. П. До проблеми сімейного виховання: гендерний аспект. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : ГНОЗІС, 2003. Т. V. Ч. 6. С. 46–54.

39. Говорун Т. В., Кравець В. П., Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства : посібник. Тернопіль : Навчальна книга: Богдан, 2004. 144 с.

40. Говорун Т. В. Соціум і гендерна культура. *Психологія* : зб. наук. праць. Київ : НПП ім. М. П. Драгоманова, 2002. Вип. 15. С. 124–131.

41. Голованова Т. Методологічні підходи та методи дослідження гендерних питань в освіті. *Гендерна парадигма освітнього простору*. 2015. Вип.1. С. 14–17.

42. Голубнича Л. О. Джерела педагогічної історіографії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2012. Вип. 32. С. 33–46.

43. Голубнича Л. Писемні джерела педагогічної історіографії: питання класифікації. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2015. Частина 1. С. 86–93.

44. Гончар Л. В., Кравченко Т. В., Мачуська І. М., Павицька К. М., Хижняк А. В. Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах: монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 176 с.

45. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : Методологічні поради молодим науковцям. Київ – Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.

46. Гончарук М. С. Психологічні особливості готовності молоді до подружніх стосунків. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27776/7909.pdf?sequence=3>.

47. Грїтчина А. І. Формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.07. Київ, 2016. 249 с

48. Грїтчина А. І., Канїшевська Л. В., Лящук О. С. Свиріденко С. О. та ін. Формування цїнностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2015. 222 с.

49. Гуменюк О. Розвиток шлюбно-сімейного законодавства СРСР: особливості українських варіацій. *Історія України*. 2017. № 7. С. 92–95.

50. Гупан Н. М. Джерельна база як складова з історії освіти. URL : <http://surl.li/mlglt>.

51. Гусак Н. І. Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька: дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.05. Луганськ, 2005. 222 с.

52. Даниляк Р. З. Ідеї морального виховання молодших школярів на сторінках вітчизняної дитячої періодики (кінець ХХ – початок ХХІ столїття) : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2017. 250 с.

53. Даценко І. Досвід і проблеми впровадження курсу «підготовка молоді до сімейного життя» в школах Польщі. *Наукові записки. Серія: 114 Педагогіка*. 2008. № 1. С. 88–91.

54. Демидова Т. А. Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників : автореф. дис. ... канд. психолог. наук, 19.00.07. Київ. 2003. 24 с.

55. Демидова Т. А. Проблеми підготовки молоді до сімейного життя. *Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова*. 1998. Випуск 1. С. 133–135.

56. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки : монографія / за ред. академіка НАН України С. І. Пирожкова. Київ, ІВЦ Держкомстат України, 2003. 232 с.

57. Демографічне старіння в Україні на фоні загальносвітової тенденції прискороеного старіння населення. Київ, 2015. URL : http://nbuv.gov.ua/sites/default/files/all_files/references/201512/vtdo_ro_6_0.pdf

58. Денїжна С. О., Сова М. О. Етика і психологія сімейного життя : навч. посібник. Київ : Вид. центр НУБіП України, 2010. 211 с.

59. Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1834. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1834-2006-%D0%BF#Text>.

60. Діти, жінки та сім'я в Україні. державна служба статистики. Статистичний збірник. Київ, 2020. 284 с.

61. Довженко Т. О. Становлення і розвиток ідеї підготовки майбутніх учителів до організації педагогічної просвіти батьків. *Педагогіка та психологія*. Харків, 2014. Вип. № 46. С. 165–179.

62. Долинська Л., Демидова Т. Проблеми підготовки молоді до сімейного життя. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2001. Т. 3, Ч. 4. С. 73–76.

63. Дороніна Т. О. Проблема визначення поняття «гендерний підхід» у сучасні науці та освіті. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Педагогіка, психологія і соціологія*. 2009. № 3 (145). С. 22–27.

64. Дороніна Т. О. Теорія і практика гендерної освіти і виховання учнівської молоді в навчальних закладах України (II половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... д-ра педагог. наук : 13.00.01. Запоріжжя, 2012. 37 с.

65. Дороніна Т. О. Проблематизація питання формування гендерної парадигми у сучасному педагогічному дискурсі. *Гендерна парадигма освітнього простору*. 2015. Вип. 1. С. 17–24.

66. Дубас М. К. Підготовка молоді до сімейного життя: гендерний вимір. *Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11–13 грудня 2003 р.). Київ : Фоліант, 2003. С. 228–230.

67. Дубінець І. В. Педагогічна просвіта батьків у вітчизняній періодичній пресі другої половини XIX століття : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Бердянськ, 2001. 192 с.

68. Дубровіна І. В., Рузька А. Г. Психологічний розвиток вихованців дитячих будинків. Київ : Наукова думка, 1990. 120 с.
69. Дьоміна Г. А. Психологічні особливості готовності до шлюбу сучасної молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць*. 2019. № 1 (48). С. 95–105.
70. Дьоміна Г. А. Розвиток особистісної зрілості старшокласників щодо подружнього життя : автореф. дис. ... канд. педагог. наук : 19.00.07. Київ. 2008. 23 с.
71. Емірільясова С. С. Гендерна проблематика педагогічної преси в Україні: ступінь розробки проблеми. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 41. Ч. 3. С. 450–455.
72. Емірільясова С. С. Педагогічна преса України: модель експлікування гендерної проблематики. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 229–232.
73. Єршова Л. М. Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра педагог. наук : 13.00.01. Житомир, 2015. 609 с.
74. Єршоміна Л. Є. Соціально-педагогічні умови формування у вихованців закладу інтернатного типу готовності до сімейного життя : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.05. Мелітополь, 2019. 280 с.
75. Єсьман І. В. Педагогічна просвіта батьків у 50-70-х роках ХХ століття в Україні : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Херсон, 2011. 234 с.
76. Жигірь В. І. Методологічні підходи як основа науково-педагогічних досліджень у професійній освіті. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. № 48 (101). С. 107–114.
77. Заболотна Т. М. Підготовка студентської молоді до сімейного життя як запорука утвердження інституту сім'ї. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Економіка і менеджмент*. 2014. № 8 (61). С. 212–215.

78. Захарченко В. Г. Соціально-психологічні особливості готовності молоді до подружнього життя. *Український соціум*. 2004. № 1 (3). С. 14–23.
79. Збірник наукових праць Державного інституту розвитку сім'ї та молоді (за підсумками 2006 р.). Київ : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2006. 192 с.
80. Золотухіна С. Т. Особливості використання джерельної бази в історико-педагогічних дослідженнях. *Педагогічний дискурс*. 2013. № 15. С. 266–271.
81. Іваниця А. В. Педагогічні засади сімейного виховання студентської молоді : автореф. дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.07. Київ, 2015. 22 с.
82. Ігнатова К. П., Пятницька І. В. Радянське сімейне законодавство 1917-1937 рр. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2019. № 11. Т. 2. С. 26–30.
83. Каданер О. В. Формування ціннісного ставлення до професійної діяльності майбутніх учителів у процесі вивчення фахових дисциплін. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. 2016. Вип. 1. С. 99–104.
84. Каніболоцька Л. В., Кубіцький С. О. Формування готовності старшокласників до сімейного життя. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 4 (35). С. 58–61.
85. Канішевська Л. Формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 49. Т. С. 243–248.
86. Карасевич А. П. Формування готовності студентської молоді до створення сім'ї : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.07. Київ, 2009. 174 с.
87. Коноваленко Ю. В. Зарубіжний досвід підготовки вчителя в українській періодичній педагогічній пресі (1985–2013 рр.) : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Київ, 2016. 270 с.
88. Карпич І. О. Проблеми дитячого руху в педагогічній періодиці України (20 – початок 30-х рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Умань, 2015. 258 с.

89. Карпова Д. С. Психологічний зміст та функції уявлень студентської молоді про сімейні ролі шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. 2017. Т 2 Вип. 2. С. 8-14.

90. Кізь О. Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї: дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.07. Тернопіль, 2003. 346 с.

91. Кляпець О. Я. Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу: автореф. дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.05. Київ, 2004. 21 с.

92. Кляпець О. Я. Роль життєвих завдань особистості в її сімейній самореалізації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2008. Вип. 21. С. 86–96.

93. Кодекс законів про родину, опіку, одруження і про акти громадянського стану УРСР : прийнятий 30 трав. 1926 р. (ЗУ УРСР. 1926. №67–69. Ст. 440) ; за ред. від 04 серп. 1936 р. Київ : Юридичне видавництво Народного комісаріату юстиції Союзу РСР, 1938. 80 с.

94. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадського стану Міністерство юстиції УРСР. Київ-Харків : Укрполітвидав, 1946. 160 с.

95. Кодекс законов о семье, опеке, браке и актах гражданского состояния Украинской ССР : офиц. текст с изм. на 10 октября 1954 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. Москва : Госюриздат, 1954. 103 с.

96. Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР : Закон України від 20 черв. 1969 р. № 2006-VII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1969. № 26. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07>.

97. Козинець О. Д., Козинець І. А. Розгляд і співставлення наявних у науковій літературі методологічних підходів і позицій науковців до розуміння проблеми управління розвитком шкіл передового досвіду в системі методичної освіти України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Вісник Черкаського університету*. 2017. № 4. С. 96–105.

98. Концепція національного виховання [Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко, Г. В. Біленька та ін.]. *Освіта*. 1996. № 41. С. 2–7.

99. Концепція національного виховання: схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти, 30 червня 1994 р. *Рідна школа*. 1995. № 6. С. 18–25.

100. Концепція сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина» . 2012 р. URL : https://osvitagorodenka.at.ua/load/vikhovna_robota/koncepcija_simejnogo_vikhovannja_v_sistemi_osviti_ukrajini_shhasлива_rodina/10-1-0-265

101. Концепція сучасного українського виховання. *Освіта*. 1996. № 50. С. 4–5.

102. Костюшко Г. О. Традиційні сімейні цінності молоді в контексті їх сучасної трансформації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. 2018. Т.1. Вип. 24 .С. 71–78.

103. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навчальний посібник. Тернопіль : Джура, 2005. 440 с.

104. Кравець В. П. Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні ХХІ століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2020. 584 с.

105. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. Київ: Київська правда, 2000. 688 с.

106. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : автореф. дис. ... д-ра педагог. наук, 13.00.01. Київ, 1997. 34 с.

107. Кравець В. П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2008. 476 с.

108. Кравченко Т. Підготовка учнів загальноосвітніх навчальних закладів до сімейного життя. *Рідна школа*. 2013. №8–9. С. 44–49.

109. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20 – 30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2009. 20 с.

110. Кравченко Т. Радянська педагогіка другої половини ХХ століття про статеve виховання школярів. *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип.2. С. 8-10.

111. Крижановська Л. Г., Скориніна-Погребна О. В. Особливості емоційної готовності молоді до шлюбно-сімейних відносин. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2016. № 20. С. 109–117.

112. Круковська І. Підготовка молоді до сімейного життя – важлива мета сучасної освіти: польський акцент. *Українська полоністика*. 2015. № 12. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/30776/1/6.pdf>.

113. Кульчицький В. Й. Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945-2019 рр.) : дис. ... д-ра педагог. наук : 13.00.01. Дрогобич–Тернопіль, 2020. 490 с.

114. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загиблості Книга 3. URL : <https://www.e-reading-lib.com/bookreader.php/1058531/chervoniy-viklik-istoriya-komunizmu-v-ukraini-vid-yogo.html>.

115. Курило Т. В. Роль педагогической журналістики в контексте возродження ідей гуманізму в советській педагогіці 60–80-х гг. ХХ століття. *Годишньак Учительського факультета у Врательу*, кнїга V. 2014. С. 139– 147.

116. Лаврут О. О. Радянська школа у другий половині 1940-х – кінці 80-х рр.: вимір України: дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Вінниця, 2021. 549 с.

117. Левицька Т. Л. Розвиток психологічної готовності студентської молоді до створення сім'ї : автореф. дис. ... канд. психолог. наук. 19.00.07. Хмельницький, 2009. 20 с.

118. Левчик Н. С. Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у США та Великій Британії : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2010. 180 с.

119. Лемещенко О. Р. Соціально-психологічні умови формування у старшокласників готовності до усвідомленого батьківства : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.05. Сєверодонецк, 2016. 224 с.

120. Ліпич Л. Сім'я та сімейні цінності в умовах трансформації традиційних соціальних інститутів. *Релігійна свобода*. 2018. № 21. С. 14–27.

121. Літвінова О. В. Проблема збереження сімейних цінностей в умовах трансформаційних змін. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. №2 (31). С. 151–158.

122. Литвин А. Методологія у проекції педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2014. № 5. С. 20–35.

123. Лобода С. Педагогічна преса 1920-1930 рр. як засіб формування суспільно-політичної свідомості. URL : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/43_1/visnuk_25.pdf.

124. Лобода С. М. Періодизація становлення й розвитку української педагогічної преси ХХ століття як віддзеркалення проблеми педагогічної творчості вчителя. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. № 66. С. 41–47.

125. Лукашевич М. П. Соціологія сім'ї: теорія і практика: навч. посібник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2012. 186 с.

126. Магдисюк Л. І. Фактори, що зумовлюють психологічну готовність молоді до шлюбно-сімейних відносин. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka*. 2020. № 2. С. 67–70.

127. Магдисюк Л. І., Блаватна О. Б. Психологічна допомога сім'ї, яка виховує дитину із затримкою психічного розвитку. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. Wydawca*. 2020. № 52. С. 64-66.

128. Маркова С. В. Соціально-демографічна характеристика українського соціуму. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 20–21 листоп. 2013 р.). URL : <http://www.uk.xlibx.com>.
129. Медіна Т. Батьківська сім'я як осередок підготовки до подружнього життя. *Релігія та соціум*. 2011. № 2 (6). С. 129–134.
130. Мельничук С.Г. Педагогіка (Теорія виховання) : навч. посіб.. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2012. 288 с.
131. Методологічні засади педагогічного дослідження: монографія / авт. кол. : Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін. ; за заг. ред. В. С. Курила, Є. М. Хрикова. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 248 с.
132. Міненко О. О. Психологічна готовність молоді до шлюбно-сімейних відносин. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т.IX. Вип. 12. С. 186–195.
133. Міхеєва О. К. Проблеми шлюбних відносин у контексті радянської сімейної політики в Україні на початку 1920-х рр. (за матеріалами фахових юридичних видань та газет). *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4 (54). С.128–133.
134. «Ми різні – ми рівні». Основи культури гендерної рівності : навч. посіб. для учнів 9 – 12 класів загальноосвітніх навч. закл. / за ред. О. Семиколєнкової. Київ : «К.І.С.», 2007. 176 с.
135. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення і розвитку: Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2010 року. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2010. 140 с.
136. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів / Е. М. Лібанова, С. Ю. Аксьонова, В. Г. Бялковська та ін. Київ : АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.

137. Непиталюк А. В. Формування стратегії демографічної стійкості України в умовах глобалізаційних перетворень : дис. ... д-ра філософії. 051 Економіка. Соціальні та поведінкові науки. Вінниця, 2021. 292 с.

138. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні. Умань: Видавець «Сочінський», 2011. 217 с.

139. Ничипоренко С. В. Демографічний аспект сімейної політики в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2005. № 2. С. 30–37.

140. Новохатська Я. В. Становлення сімейного законодавства України. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В. П. Маслова (м. Харків, 27 лют. 2015 р.). Харків, 2015. С. 151–155.

141. Ноур А. М., Захарченко В.Г. Щорічна державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року «Сім'я в умовах становлення незалежної України». *Ukr. socium*. С. 143–160.

142. Овчарова О. М. Вітчизняний журнал «Семья и школа» як засіб морального виховання дитини у другій половині ХХ століття. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2011. Вип. 29. С. 112–118.

143. Онипченко О. І. Медико-психологічний аспект статевої соціалізації дітей та підлітків (60–90-ті роки ХХ століття). *Педагогічні науки*. 2018. Вип. 82 (3). С. 35–39.

144. Онипченко О. І. Питання статевої соціалізації молоді через становлення інституту шлюбу та сім'ї у радянському суспільно-політичному дискурсі 1920-х років. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2017. № 13. С. 58–62.

145. Онипченко О. І. Програми підготовки дітей і підлітків до сімейного життя: минуле та сьогодення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2017. № 56-57. С. 20–27.

146. Основи науково-педагогічних досліджень: навч. посіб. / І. П. Аносов, М. В. Елькін, М. М. Головова, А. А. Коробченко. Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2015. 218 с.

147. Остапчук О. Л., Котова-Олійник С. В. Відповідальне батьківство як новітня світова тенденція. *Тато-школа: як створити та забезпечити стале функціонування: метод. посіб.* 2009. URL : http://eprints.zu.edu.ua/4404/1/%D0%92%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF_%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%BE_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0.pdf.

148. Основи науково-педагогічних досліджень : посібник / Лузан П. Г., Сопівник І. В., Виговська С. В. . Київ, 2010. URL : https://bahmat.at.ua/MET_NAUK_DOSL/S.VYGOVSJKA_POSIBNYK.pdf.

149. Пагута М. Періодизація становлення та розвитку вітчизняної професійної освіти: до історіографії проблеми. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2017. Вип. 17. С. 298–305.

150. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні: (регіон. аспект). Укр. ін т соц. досл., Укр. центр політ.менедж. Київ, 2001. 242 с.

151. Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України : [зб. ст.] / Академія правових наук України, Харківський центр жіночих досліджень ; редкол.: В. О. Лозовий, Ю. М. Тодика, О. М. Руднева. Харків : Акад. Правових наук України, 1997. 148 с.

152. Петренко О. Б. Гендерні підходи до освіти та виховання в історії вітчизняної школи і педагогіки (XX століття) : автореф. дис. ... д-ра педагог. наук, 13.00.01. Київ, 2011. 43 с.

153. Петренко О. Б. Проблема періодизації розвитку гендерних підходів до вітчизняної освіти й виховання у радянський період. *Історико-педагогічний альманах.* 2011. Вип. 1. С. 16–20.

154. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 р. (№1556-VII). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

155. Про впровадження менеджмент-інформаційної системи «Репродуктивне здоров'я»: наказ МОЗ України (№64 від 17.03.1999 р.). URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/118275__118275.

156. Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту: наказ Міністерства освіти і науки України №839 від 10.09.2009 р. URL : <https://osvita.ua/legislation/other/4849/>.

157. Програма навчання спеціалістів щодо підготовки молоді до подружнього життя. URL : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=163964&cat_id=161044.

158. Про державну допомогу сім'ям з дітьми Закон України від 21.11.92 р. №2811–XII

159. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 01.06.2000 р. № 1768–III.

160. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України №2866-IV від 08.09.2005 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

161. Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року: Постанова КМ України. 2007. URL : <https://www.google.com/url?q=https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2007-%25D0%25BF%23Text&sa=D&source=docs&ust=1644137439053119&usg=AOvVaw03bcBZCaDL7MunQ9cL7i0q>.

162. Про затвердження «Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року»: постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. (№341). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF#Text>.

163. Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року (27.12.2006 р.) постанова КМ України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1849-2006-%D0%BF#Text>.

164. Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, 1 квітня 2018 р. №273. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-%D0%BF#Text>.

165. Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності»: розпорядження Кабінету. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1578-2020-%D1%80#Text>.

166. Про Концепцію державної сімейної політики», 1999 р. Постанова ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14#Text>.

167. Про Національну програму «Діти України». Указ Президента України. 1996. URL : <https://www.google.com/url?q=https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96%23Text&sa=D&source=docs&ust=1644137439051885&usg=AOvVaw1s3-NKf169JxOmRcmhIucT>.

168. Про національну програму планування сім'ї: Постанова КМУ від 13.09.1995 р. №736 URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/175369__175434.

169. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 роки: указ Президента України від 25 червня 2013 р. (№344/2013). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>.

170. Про освіту : Закон України від 05 вересня 2017 р. (№2145-VIII). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

171. Про програму: «Українська родина»: постанова Кабінету Міністрів України. 2001. № 243 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/243-2001-%D0%BF#Text>

172. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Сімейна політика України – цілі та завдання» від 08.12.2015 р. (№854 – III). URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/854-19>.

173. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення»: Постанова ВРУ України (№4183-VI, від 20 грудня 2011 року): URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4183-VI#Text>.

174. Про скасування висновку: лист МОН України (№1/9-574 від 31 жовтня 2016 року): URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/52730/

175. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні.: Закон України від 23.03.00 р. №1613–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12#Text>.

176. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації: Розпорядження КМ України (від 20 грудня 2022 р., № 1163-р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text>

177. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. / ред. О. А. Столярчук]. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.

178. Радчук В. М. Теоретичний аналіз наукових підходів до розуміння та тлумачення психологічної готовності до шлюбно-сімейних стосунків. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. Вип. 18. С. 160–167.

179. Резничук Г. О., Василенко О. М. Підготовка сучасної молоді до сімейного життя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота*. 2015. Вип. 37. С. 150–152.

180. Ржевський Г. М., Петручек А. Я. Готовність студентської молоді до усвідомленого батьківства в сучасних умовах. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Педагогіка, психологія, філософія*. 2017. Вип. 267. С. 146–153.

181. Рогальська-Яблонська І., Рогальська Н. Соціалізація вихованців закладу інтернатного типу в аспекті їхньої готовності до сімейного життя. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2018. № 4 (63). С. 107–113.

182. Руденко Ю. Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості : проект. *Освіта*. 1998. № 67. С. 3.

183. Руденко Ю. Концепція формування світогляду громадянина України : проект. *Освіта*. 1996. № 63/64. С. 8–9.

184. Рудомьоткіна О. А. Плекаємо всесвіт особистості: концепція виховання учнів Херсонського обласного ліцею. *Шкільний світ*. 2001. № 18. С. 2–3.

185. Савків Т. В. Формування гендерної компетентності соціальних працівників як невід’ємної складової професійної підготовки *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Педагогічні науки*. 2019. Випуск № 3. С. 227–231.

186. Сараєва О. В. Педагогічна преса 20-30-х рр. ХХ ст. як джерело вивчення історії дитячого колективу. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 622–625.

187. Сараєва О. Педагогічна преса про виховання у Павлівській школі: історіографічний аспект. *Історико-педагогічний альманах*. 2006. Вип. 2. С. 68–71.

188. Сейко Н. А. Дослідження історії доброчинності в сфері освіти України: методологічні підходи до проблеми. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. № 21, Ч. 1, С. 203–213.

189. Сіданич І. Л, Белодєд Я. П. Чинники, що обумовлюють готовність студентської молоді до сімейного життя. *Науковий вісник УМО. Педагогіка*. 2019. № 4. URL : <http://surl.li/mlkln>.

190. Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (04 квітня 2018 р., м. Київ) / [Ред. кол. І. Г. Губеладзе та ін.]. Київ, 2018. 188 с.

191. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (35 годин) [для педагогічних працівників] / В. І. Прит, З. В. Охрименко, Л. В. Корецька. – вид. 2-ге доповнене з додатком. Івано–Франківськ: НАІР, 2014. 284 с.

192. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (70 годин) [для 8-9х класів] / [О. В. Мельник,

Т. В. Кравченко, Л. В. Канішевська, О. М. Пархоменко]. Івано-Франківськ : НАІР, 2014. 252 с

193. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (9 годин) [для 8-9х класів] / [О. В. Мельник, Т. В. Кравченко, Л. В. Канішевська, І. П. Білоцерківець]. Івано-Франківськ : НАІР, 2014. 136 с.

194. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (35 годин) [для педагогічних працівників] / В. І. Прит, С. І. Тесленко, З. В. Охрименко, Л. В. Корецька. – Івано-Франківськ: НАІР, 2013. – 196 с.

195. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (35 годин) [для педагогічних працівників] / В. І. Прит, С. І. Тесленко, З. В. Охрименко, Л. В. Корецька. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 196 с.

196. Сімейні цінності: практично-орієнтований посібник для навчальної програми «Сімейні цінності» (70 годин) [для 8-9 класів]. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 600 с

197. Сімейний кодекс України: ВВР №1692-VIII від 19.10.2016. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/>.

198. Сім'я і родинне виховання : концепція. *Рідна школа*. № 11/12. С. 15–20.

199. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.

200. Сидоренко А. В. Проблема психологічної готовності студентської молоді до сімейного життя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2012. №2 (28). С. 269–274.

201. Скоробагата О. М. Готовність до діяльності як психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*, 2008, № 1. URL : <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-01/08somppp.pdf>.

202. Смоляр Л. О. Становлення гендерної освіти в Україні. Основи теорії гендеру : навч. посіб. Київ : К.І.С., 2004. С. 504–519.

203. Собко Я. М. Теоретичні та методичні основи інтегративних курсів у професійно-технічній освіті : монографія / за ред. С. У. Гончаренка. Львів : Сполом, 2007. 332 с.

204. Становище сімей в Україні (за підсумками 2010-2013 років): щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей і стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство соціальної політики України, Державний інститут сімейної та молодіжної політики. Київ, 2014. 241 с.

205. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років): щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. Київ, 2011. 224 с.

206. Стасевська О. А. Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2014. № 1 (20). С. 62–76.

207. Суворова Л. Дискурс-текст-концепт: теоретичні аспекти співвідношення понять. *Теоретичні та прикладні засади вивчення дискурсу*: монографія. Житомир: Житомирська політехніка, 2020. С. 9–27.

208. Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2020 р. / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка ; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. 288 с.

209. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.

210. Сухомлинська О. В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4–24.

211 Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року «Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку». Київ, 2003.

212. Титаренко М. Феномен публіцистики: проблема дефініцій. *Вісник Львівського університету. Журналістика*. 2007. Вип. 30. С. 41–50.

213. Ткаченко К. Ю. Виховання майбутнього сім'янина як елемент підготовки до життя в педагогічній спадщині А. С. Макаренка. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 32. С. 98–103.

214. Уманець Н. А. Перспективи розвитку моногамної сім'ї. Наукові студії львівського соціологічного форуму «Багатовимірні простори сучасних соціальних змін»: зб. наук. пр. Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2008. С. 473–477.

215. Федяєва В. Актуальні питання сімейного виховання на сторінках вітчизняних періодичних видань другої половини ХІХ століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2006. № 2. URL: <http://ipa.udpu.edu.ua/article/view/15112>.

216. Фурса С., Драгневич Л. *Поняття сім'ї, родини і фактичних шлюбних відносин*. *Юридична Україна*. 2003. № 1.

217. Ханович Є. Д. Правове регулювання аліментних зобов'язань батьків по утриманню дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 229 с.

218. Хархан Г. Д. Виховання сім'янина в педагогічній спадщині А. С. Макаренка. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 1. С. 66–71.

219. Ховрякова Т. І. Актуальність впровадження гендерних концепцій в шкільну освіту України. *Гендерні студії: навчання, дослідження та*

практика. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної конференції «Гендерні студії: навчання, дослідження та практика» та семінару для молодих дослідників «Гендерні студії: освіта, гендерна рівність, демократія, мир» (м. Кропивницький, 16-20 квітня 2018 р.) Кропивницький: КОД, 2018. С.255.

220. Ховрякова Т. І. Гендерна ідентичність студентської молоді. *Педагогіка вищої школи : досвід і тенденції розвитку : матеріали IV Всеук. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 21 берез. 2019 р.) Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С. 105–106.

221. Ховрякова Т. І. Гендерні стереотипи в освітньо-педагогічному просторі. *Підвищення якості освіти: стан, проблеми, перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції* (м. Кривий Ріг, 27–28 квітня 2017 р.) Кривий Ріг, КДПУ, 2017. С. 77–78.

222. Ховрякова Т. І. Гендерний складник педагогічної преси радянського періоду кінця (друга половина ХХ ст.) *Педагогічне Криворіжжя : педагогічний альманах*. Кривий Ріг, 2017. Вип. 3. С. 120–121.

223. Ховрякова Т. І. Державна програма «Національний план дій щодо реалізації конвенції ООН про права дитини на 2017-2021 роки» в освітньому аспекті підготовки молоді до сімейного життя. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у ХХІ столітті : матеріали міжнародної науково-практичної конф.* (м. Одеса, 19-20 березня 2021 р.).

224. Ховрякова Т. І. «Етика і психологія сімейного життя» як навчальна дисципліна: гендерний аспект. *Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті і науці : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Кременець, 27-28 травня 2021 р.). Кременець, 2021. С.87–88.

225. Ховрякова Т. І. Методологічне підґрунтя історико-педагогічного висвітлення проблеми підготовки молоді до сімейного життя: принципи дослідження. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 36. С. 39–42.

226. Ховрякова Т. І. Навчальний предмет «Сімейні цінності» крізь призму гендерного підходу. *Гендерна парадигма освітнього простору*. Кривий Ріг, ВЦ КДПУ, 2017. Вип. 6 (2). С. 94–96.

227. Ховрякова Т. І. Педагогічна публіцистика: до витоків поняття. *Актуальні проблеми педагогіки вищої школи в контексті освітньої реформи* : зб. наукових праць. Івано-Франківськ, НАІР, 2021. С. 83–85.

228. Ховрякова Т. І. Підготовка молоді до сімейного життя: дискусійність проблеми в сучасному освітньому дискурсі. *Педагогічне Криворіжжя* : педагогічний альманах. Кривий Ріг, 2021. № 7. С.52–53.

229. Ховрякова Т. І. Поняття науково-педагогічного дискурсу в фокусі сучасних досліджень. *Педагогічне Криворіжжя* : педагогічний альманах. Кривий Ріг, 2022. № 8. С. 102–103.

230. Ховрякова Т. І. Провідні тенденції сучасної підготовки молоді до подружнього життя в освітній площині. *Освіта і наука в умовах інноваційного розвитку суспільства*: збірник тез доповідей Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції (14 вересня 2022 року, м. Дніпро) / за заг. ред. Т. В. Мотуз, Є. В. Кочерги. Дніпро : КЗВО «ДАНУ» ДОР», 2022. С. 222–223.

231. Ховрякова Т. І. Українська педагогічна преса (1985–2000 рр.) *Педагогічне Криворіжжя* : педагогічний альманах. Кривий Ріг, 2019. Вип. 5. С. 113–114.

232. Ховрякова Т. І., Дороніна Т. О. Гендерна освіта та проблема підготовки молоді до подружнього життя: крапки перетину. *Pedagogy and Education Management Review is Scientific Center of Innovative Researches OÜ* (Tallinn, Estonia). 2021. 2 (4). P. 4–10.

233. Ховрякова Т. І., Дороніна Т. О. Гендерна рівність підзньорадянського періоду («Сім'я і школа» 70-80-ті рр. XX ст.). *Перспективи та інновації науки*. 2023. № 8 (26).

234. Ховрякова Т. І., Дороніна Т. О. Гендерні аспекти висвітлення проблеми сім'ї у журналі «Сім'я і школа». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип.62. С. 39–42.

235. Ховрякова Т. І., Шумська Д. І., Дороніна Т. О. Гендерна освіта: тенденції висвітлення питання у сучасному науково-педагогічному дискурсі.

Наукові записки. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Педагогічні науки. 2021. № 197. С. 21–24.

236. Хомишак О. Б. Теорія та практика підготовки батька до виховання дитини в сім'ї (друга половина ХХ – поч. ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. педагог. наук, 13.00.01. Дрогобич, 22 с.

237. Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол. : Жданов І. О., гол. ред. колег., Ярема О. Й., Беляєва І. І. та ін.]. Київ, 2016. 200 с.

238. Цокур О. С., Іванова І. В. Основи гендерного виховання : [навчальна програма]. Хрестоматія навчальних програм з проблем гендерного розвитку. Київ : Фоліант, 2004. С. 147–170.

239. Чанцева-Коваленко О. М. Проблема формування готовності до сімейного життя та відповідального батьківства у молоді. *Психологічний часопис.* 2015. №1 (1). С.98–101.

240. Чеботарьова О. В. Культура відпочинку та дозвілля як складова духовно-моральних основ підготовки студентської молоді до сімейного життя. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика.* 2012. Вип. 4. С. 186–192.

241. Шахненко В. І. Підготовка старшокласників до здорового способу життя, створення сім'ї і виховання здорових дітей : теоретичні та практичні аспекти : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 414 с.

242. Шелест Н. А. Формування ціннісного ставлення до створення сім'ї у студентської молоді: теоретичний аспект. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2017. № 7 (312) Ч.ІІ. С. 259–264.

243. Шелест Н. А. Формування ціннісного ставлення до створення сім'ї у студентів аграрних коледжів у позааудиторної діяльності: дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.07. Київ, Умань, 2019. 280 с.

244. Шимон С. Правова природа шлюбу за сімейним кодексом України. URL : <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18124/Shymon.pdf?sequence=1>.

245. Щербина В. В. Норми та девіації сучасного шлюбу : автореф. дис. ... канд. соціол. наук, 22.00.04. Запоріжжя, 2008. 20 с.

246. Щодо захисту традиційних сімейних цінностей та інституту сім'ї: електронна петиція. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL : <https://petition.president.gov.ua/petition/42862>.

247. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. *Український соціум*. 2004. №2 (4). С. 80–84.

248. Яворська Л. Г. Підготовка молоді до сімейного життя в США : автореф. дис. ... канд. педагог. наук, 13.00.07. Тернопіль, 2007. 22 с.

249. Яковенко Г. Г. Методика навчання суспільствознавчих дисциплін: навчально-методичний посібник. Харків : ХНАДУ, 2017. 164 с.

250. Яценко Л. В. Готовність старшокласників до виконання сімейних ролей чоловіка і дружини. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. № 48. С. 169–174.

251. Declaration: Making Gender Equality a Reality (CM(2009)68): 119th Session of the Committee of Ministers (Madrid, 12 May 2009): URL : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/violence/Documents/CM%20declaration%20gender%20equality.pdf>.

252. Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence : Explanatory report Committee of Ministers of the Council of Europe (CM(2011)49 addfinal 7 April 2011): URL : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/violence/default_en.asp.

253. Global Gender Gap Report, 2016. Geneva : World Economic Forum, 2016. 375 p.

254. Hall R. The Classroom Climate: A Chilly One for Women? Project on the Status and Education of Women, Association of American Colleges, Washington, D.C., February, 1982. URL : http://www.aacu.org/psew/publications/Classroom_Climate_ChilyOne.pdf.

255. Promoting Gender Mainstreaming in Schools : Final report of the Group of Specialists on Promoting Gender Mainstreaming in Schools (EG-S-GS (2004) RAP FIN). URL : [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/gender-mainstreaming/EG-S-GS\(2004\)RAPFIN_en.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/gender-mainstreaming/EG-S-GS(2004)RAPFIN_en.pdf).

256. Roadmap for equality between women and men. 2006-2010 : Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions URL : http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/equality_between_men_and_women/c10404_en.htm.

257. «Women 2000: Gender Equality, Development and Peace for the Twentyfirst Century». United Nations General Assembly Special Session (New York, 5-9 June 2000). URL : <http://www.un.org/womenwatch/daw/followup/session/presskit/gasp.htm>.

Додатки

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ДНІПРОВСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»

КОД СДРПОУ 41682253
вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, тел./факс 056) 732-48-48
e-mail: kzvo@dano.dp.ua www.dano.dp.ua

01.05 2023 № 320

Д О В І Д К А

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Ховрякової Тетяни Ігорівни
«РОЗВИТОК ІДЕЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ НА
ШПАЛЬТАХ ЖУРНАЛУ «СІМ'Я І ШКОЛА»
(70-80-ті рр. ХХ ст.): ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційної праці Тетяни Ігорівни Ховрякової «Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.): гендерний підхід» впродовж 2020-2022 рр. впроваджувалися в освітній процес, що забезпечує Навчально-науковий інститут педагогіки КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР.

Розвиток сутнісних характеристик процесу підготовки молоді до сімейного життя, теоретичні узагальнення та практичний досвід впровадження освітніх програм до загальної середньої освіти, представлені у дисертаційній праці Т.І. Ховрякової, проаналізовані авторкою з позицій гендерного підходу. Робота відзначається поєднанням системи методів історико-педагогічного дослідження із сучасним поглядом на проблему, що дозволило інтегрувати матеріали дослідження у зміст основних («Інновації у вищій освіті та методологія педагогічних досліджень», «Історія, концепції та інновації в галузі освіти та педагогіки») та вибіркового («Основи теорії гендеру», «Освітня політика», «Школа у сучасній культурі: теорія і практика Нової української школи») навчальних дисциплін з підготовки здобувачів другого (магістерського рівня освіти) за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки.

Викладачі кафедри загальної та спеціальної педагогіки використовують матеріали дослідження Т.І. Ховрякової під час проведення аудиторних занять зі здобувачами, яким пропонуються для обговорення окремі факти, наведені дисертанткою у роботі.

Довідка про впровадження результатів дисертаційної праці Ховрякової Тетяни Ігорівни «Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.): гендерний підхід» на здобуття наукового ступеня доктор філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки обговорена і затверджена на засіданні кафедри загальної та спеціальної педагогіки КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР № 7 від 24.04.2023 р.).

Проректор

Марина ВАТКОВСЬКА

НАПН України

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
 (ДЗВО «УМО»)

вул. Січових Стрільців, 52-а, м. Київ, 04053 ; тел. (044) 484-10-96, 481-38-00
 E-mail: rector@umo.edu.ua; web: umo.edu.ua
 Код ЄДРПОУ 35830447

11.04.23 № 01-02/2017

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
 Ховрякової Тетяни Ігорівни

**«Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах
 журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.): гендерний підхід»**
 зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційної праці Т.І.Ховрякової «Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.): гендерний підхід» впроваджувалися в освітній процес Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України протягом 2019-2021 рр.

Теоретичні положення дисертаційної роботи щодо підготовки учнівства до сімейного життя можуть бути корисними для сучасної системи виховання учнівської молоді, з огляду на нагальність проблем демографічного розвитку України.

Окремі положення дисертаційної роботи Т.І.Ховрякової щодо сучасної системи підготовки учнівської молоді до сімейного життя, його сутності, завданнях, формах та методах було включено до курсів «Компаративна педагогіка вищої школи», «Основи медіаграмотності», «Формування професійної компетентності викладача вищої школи», включених до освітньо-професійної програми «Педагогіка вищої школи» спеціальності 011 «Освітні, педагогічні науки»; «Актуальні проблеми спеціальної педагогіки», «Спеціальна дидактика освітньої галузі «Людина і цінності», «Спеціальна дидактика освітньої галузі «Побут і соціум», що входять до навчальних програм підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти (спеціальність 016 «Спеціальна освіта»); питання історії формування окремих напрямів підготовки молоді до

сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці, розглянуті у гендерному аспекті, збагатили «Практикум з попередження та протидії домашньому насильству», «Гендерні аспекти в управлінні закладом освіти», що входить до навчальних програм підготовки магістрів за освітньо-професійною програмою «Управління навчальним закладом» (спеціальність 073 «Менеджмент»), оскільки сприяли формуванню у майбутніх фахівців уявлень про гендерну природу насильства у сімейному колі, гендерний аудит освітніх закладів. Використання результатів дисертаційної праці Т. І. Ховрякової підвищить ефективність підготовки магістрантів за освітньо-професійними програмами «Педагогіка вищої школи», «Спеціальна освіта (за нозологіями)», «Управління навчальним закладом», оскільки сприяє формуванню у них егалітарної свідомості та системи демократичних цінностей сучасного суспільства.

Результати впровадження обговорювалися на засіданні кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (протокол № 11 від 1 березня 2023 р.).

Довідка видана для подання за місцем захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Ректор

М. О. Кириченко

Завідувач кафедри педагогіки,
адміністрування і спеціальної освіти

І. Л. Сіданіч

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

вул. М.Кошобинського, 2, м.Чернівці, 58002, тел. (0372) 584811, факс (0372) 552914,
 E-mail: rector@chnu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02071240

Від 28.03.2023 № 19/12-530 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
 Ховрякової Тетяни Ігорівни
**«РОЗВИТОК ІДЕЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВСТВА ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ НА
 ШПАЛЬТАХ ЖУРНАЛУ «СІМ'Я І ШКОЛА»
 (70-80-ті рр. XX ст.): ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД»**
 на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційної Ховрякової Т. І. «Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. XX ст.): гендерний підхід» впроваджувалися в освітній процес кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Теоретичні узагальнення Ховрякової Т. І. щодо системи підготовки учнівської молоді до сімейного життя, представлені на тлі освітніх процесів пізнорадянської доби, та поданий варіант наукового дослідження проведеного з урахуванням гендерного аналізу (що особливо актуально з огляду на ухвалення урядом України у грудні 2022 р. «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та операційного плану заходів на 2022-2024 роки») було впроваджено у зміст навчальних дисциплін, що входять у підготовку здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 231 Соціальна робота («Людина в сучасному соціумі», «Соціальна робота з сім'ями», «Основи гендерної соціалізації»), спеціальності 014 Середня освіта (за предметними спеціалізаціями «Методика соціально-виховної роботи») та другого (магістерського) рівня освіти спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки («Теорія та історія педагогічної науки», «Захист прав дітей», «Соціальна підтримка інституту батьківства»).

Матеріали дисертаційного дослідження використовувалися викладачами для підготовки лекційних і семінарських занять; також включені в перелік завдань для самостійної роботи.

Наукова новизна й практична значущість результатів дослідження, ефективність їх впровадження у освітній процес закладу вищої освіти обговорені на засіданні методичного семінару, позитивно схвалені й рекомендовані до подальшого використання рішенням кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 6 від 31.01.2023 р.).

В.о. ректора

Василь БАЛУХ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(КДПУ)

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50086, тел. (056) 470-13-34
E-mail : kdpu@kdpu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 40787802

№ 8 ТРА 2023

№ 08-282/3

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної праці
Ховрякової Тетяни Ігорівни на тему:

«Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу
«Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.): гендерний підхід»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційної праці Тетяни Ігорівни Ховрякової на тему:
«Розвиток ідеї підготовки учнівства до сімейного життя на шпальтах журналу
«Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.): гендерний підхід» впродовж 2019-2022 рр.
впроваджувалися в освітній процес Криворізького державного педагогічного
університету.

Теоретичні узагальнення, зроблені у роботі Т.І.Ховрякової щодо
особливостей розвитку вітчизняної системи освіти другої половини ХХ ст.,
артикуляцію у ній напряму збереження сім'ї, традицій родинного виховання та
підготовки молоді до сімейного життя, було включено до курсів «Загальна
педагогіка» та «Методика виховної роботи», що входить до навчальних програм
підготовки бакалаврів спеціальності 014 Середня освіта (за предметними
спеціальностями) (нормативні дисципліни); питання історії формування ідеї
підготовки молоді до сімейного життя збагатили лекційний курс вибіркових
дисциплін «Історія педагогіки» та «Гендерна педагогіка».

Матеріал дослідження неодноразово обговорювався на науково-методичних
семінарах молодого науковця кафедри педагогіки.

Довідка про впровадження результатів дисертаційної праці
Ховрякової Тетяни Ігорівни на тему: «Розвиток ідеї підготовки учнівства до
сімейного життя на шпальтах журналу «Сім'я і школа» (70-80-ті рр. ХХ ст.):
гендерний підхід» подану на здобуття наукового ступеня доктор філософії зі
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки обговорена і затверджена на засіданні
кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету
(протокол №9 від 20 квітня 2023 р.).

РЕКТОР

[Handwritten signature]

Ярослав ШРАМКО

000508

Додаток Б

**Перелік дисертаційних тем із педагогіки (та суміжних наук),
дотичних до проблеми дослідження**

№ з/п	Автор та тема дослідження	Спеціальність	Рік координації теми (*)
1	2	3	4
1.	Алі Шкофа Касім Традиції сімейного виховання в Україні	13.00.01	2017
2.	Бабенко В. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури у процесі навчання стилістики.	13.00.02	2019
3.	Базиль Л. О. Теоретичні і методичні засади розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури	13.00.04	2016
4.	Байда М. В. Підготовка майбутніх учителів філологічних спеціальностей до реалізації технологій кооперативного навчання у професійній діяльності	13.00.04	2016
5.	Барбінова А. В. Виховання сімейних цінностей учнів у навчально-виховному процесі професійно-технічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук. Полтава, 2017. 294 с.	13.00.02	2017
6.	Бондарчук А. Я. Виховання у студентської молоді культури сімейних відносин : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2011. 219 с.	13.00.02	2019

Продовження таблиці

1	2	3	4
7.	Буленко Т. В. Особливості формування психологічної готовності до сімейного життя студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1995. 24 с.	13.00.02	1995
8.	Гайдай І.О. Підготовка вчителя-філолога подвійного профілю у вищих педагогічних навчальних закладах України (1956-початок ХХ ст.)	13.00.01	2017
9.	Грігчина А. Формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2016. 249 с.	13.00.02	2016
10.	Гусак Н. І. Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка і батька: дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2005. 222 с.	13.00.02	2005
11.	Горохова Т. О. Формування граматичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури на засадах текстоцентричного підходу	13.00.02	2018
12.	Греб М. М. Теоретико-методичні засади навчання лексикології та фразеології майбутніх учителів початкових класів	13.00.02	2017
13.	Гусак, Н. І. (2005). Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька		2005

Продовження таблиці

1	2	3	4
14.	Даник А. А. Формування у юнаків і дівчат готовності до сімейно-побутової праці у процесі родинного виховання : дис. ... канд. пед. наук. Черкаси, 1998. 208 с.	13.00.04	1998
15.	Демидова, Т. А. (2000). Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників	13.00.04	2015
16.	Дьоміна, Г. А. (2008). Розвиток особистісної зрілості старшокласників щодо подружнього життя (Автореф. дис. канд. пед. наук).	13.00.04	2007
17.	Єрєміна Л.Є. Соціально-педагогічні умови формування у вихованців закладу інтернатного типу готовності до сімейного життя.	13.00.05	2019
18.	Захарчук-Дуке О.О. Розвиток культури мовлення майбутніх учителів української мови і літератури з використанням інформаційно-комунікаційних технологій	13.00.02	2015
19.	Земка О. І. Формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури	13.00.04	2013
20.	Йовенко Л. І. Підготовка студентів-філологів вищого педагогічного навчального закладу до родинного виховання	13.00.04	2015

Продовження таблиці

1	2	3	4
21.	Карасевич А. П. Формування готовності студентської молоді до створення сім'ї : дис. ... канд. пед. наук.		2009
22.	Кізь О. Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї		2003
23.	Кляпець О. Я. Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу :		2004
24.	Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : дис. ...	13.00.01	1997
25.	Костолович Т. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури у процесі навчання фонетики й орфоєпії	13.00.02	2019
26.	Кулик О. Д. Стилістичний аналіз складних синтаксичних конструкцій як засіб удосконалення граматичного ладу мовлення учнів 7–9 класів	13.00.02	2005
27.	Кухарчук І.О. Комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення синтаксису у мовній освіті вчителів української мови та літератури.	13.00.02	2008
28.	Кучеренко І.А. Система роботи з розвитку стилістичних умінь і навичок учнів (10–11 класи)	13.00.02	2005

Продовження таблиці

1	2	3	4
29.	Левицька Т. Л. Розвиток психологічної готовності студентської молоді до створення сім'ї :		2009
30.	Луцьк Д. В. Подготовка старшеклассников к созданию семьи и выполнению родительских функций :	13.00.02	2008
31.	Лещенко, О. Г. (2010). Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя	13.00.02	2000
32.	Макаров В. Формування моральних засад сімейного життя в учнівської молоді	13.00.02	2003
33.	Мацюк, В. В. Психологічні механізми формування у молоді образу майбутнього шлюбного партнера		2009
34.	Мачуська, І. М. Формування культури міжособистісного спілкування старшокласників у їх підготовці до сімейного життя	13.00.02	2013
35.	Остапенко Н. М. Теоретичні і методичні засади формування лінгводидактичної компетентності у майбутніх учителів української мови і літератури.	13.00.02	2010
36.	Павелків К. М. Формування рефлексивної культури у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів	13.00.04	2011
37.	Панченко С. М. Психологічна готовність старших підлітків та юнацтва до подружніх взаємовідносин		2001

Продовження таблиці

1	2	3	4
38.	Поселецька К. А. Підготовка майбутніх учителів філологічних спеціальностей до професійної самореалізації.	13.00.04	2016
39.	Рукуліс Л. В. Методична система формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів української мови у процесі вивчення мовознавчих дисциплін	13.00.02	2019
40.	Семенов О. П. Система професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури (в умовах педагогічного університету)	13.00.02	2005
41.	Симоненко Т.В. Формування професійної мовнокомунікативної компетенції студентів філологічних факультетів	13.00.02	2007
42.	Смалько О. В. Формування відповідального ставлення до батьківства у студентів класичного університету в процесі позааудиторної виховної роботи	13.00.04	2016
43.	Сутрина Г. Г. Взаимосвязь украинской этнопедагогики и педагогической науки в подготовке молодежи к семейной жизни	13.00.01	1992
44.	Тігунова, О. В. Психологічні умови формування відповідального ставлення до материнства у дівчат старшого шкільного віку		2008

Продовження таблиці

1	2	3	4
45.	Ткаченко В.І. Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959-2013 рр.)	13.00.01	2019
46.	Ткачова, В. О. (2008). Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз)		
47.	Тракоша Ю. Ю. Підготовка майбутніх учителів української мови та літератури до організації художньо-естетичної діяльності учнів основної школи	13.00.04	2012
48.	Феоктистова Н. В. Индивидуальный подход к старшеклассникам в подготовке их к семейной жизни	13.00.01	1991
49.	Хавула Р. В. Особливості психологічної готовності юнаків до батьківства		2014
50.	Хархан Г. Д. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя : дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2011. 299 с.	13.00.04	2011
51.	Хлопоніна, Н. Є. (2007). Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування		2007

Продовження таблиці

1	2	3	4
52.	Хомишак О.Б. Теорія та практика підготовки батька до виховання дитини в сім'ї (друга половина ХХ - поч. ХХІ ст)	13.00.01	2011
53.	Шалімова І. Н. Морально-етична підготовка старшокласників до сімейного життя.	13.00.02	1997
54.	Шелест Н.А. Формування ціннісного ставлення до створення сім'ї у студентів ангарних коледжів у позааудиторної діяльності	13.00.07	2019
55.	Яворська Л.Г Підготовка молоді до сімейного життя в США.	13.00.04	2007
56.	Яценко Л. В. Педагогічні умови підготовки старшокласників до сімейного життя в процесі гендерного виховання		2006

Джерело: самостійне опрацювання автором.

**Базова система сімейних цінностей (за матеріалами вітчизняних
науково-педагогічних досліджень)**

О. Вишневський (2006 р.)	І. Іваниця (2015 р.)	А. Барбінова (2017 р.)	В. Кравець (2020 р.)
Взаємна любов та повага між батьками	Кохання, взаємна любов та повага між батьками	Любов, постійність у взаєминах, поглядах, почуттях, прагненнях,	Любов, кохання, честь, щастя, довіра, повага, взаємодопомога, доброта і розуміння
Подружня вірність	Вірність, свобода, чесність,	Вірність, милосердя, співчуття	Вірність і довіра, честь і гідність
Піклування про дітей, батьків, старших членів родини про дітей та батьків, пошана до предків; гармонія стосунків поколінь у сім'ї; демократизм стосунків	Турбота про дітей та батьків, пошана до предків; взаєморозуміння та взаємопідтримка	Турбота, взаємодопомога, здатність до примирення, відданість конкретній людині	Вміння йти на компроміси в розв'язанні сімейних проблем, вміння прощати, спільне подолання труднощів
			Материнство, батьківське благословення
Повага до прав дитини та старших, відповідальність	Відповідальність кожного за інших членів родини	Почуття обов'язку, взаємоповага, виконання даних зобов'язань	Усвідомлення власної значимості, потреби в сім'ї, відповідальність,

1	2	3	4
Дотримання прадавніх народних звичаїв і зберігання традицій;	Дотримання прадавніх народних звичаїв і збереження традицій; любов до рідного краю		Дотримання сімейних правил
Злагода та довіра між членами родини; гостинність	Злагода та довіра між членами родини; спільність інтересів; гостинність, щедрість, відкритість, дружба	Внутрішня духовна близькість, довіра, щедрість	Довіра, справедливість і рівноправ'я, вірність і довіра, толерантність, цінність професійної зайнятості, порядність
Здоровий спосіб життя	Здоровий спосіб життя		

«Девичий интерес»

Мы все более убеждаемся, как важно за образованием не забывать о нравственной и трудовой подготовке наших учениц.

Готовя молодых людей к жизни, не забудем: важная ее часть — будущая семейная жизнь. Кто как не школа (вместе с родителями) призвана дать им необходимые знания в этой области?

Для учениц восьмых-десятых классов мы открыли в нашей школе университет под названием «Девичий интерес». Возглавляет его «научный совет». Кроме директора школы в него вошли уважаемые люди, богатые жизненным и трудовым опытом: народная артистка Узбекской ССР К. Бурнашова, кандидат филологических наук Х. Мусина, директор треста «Общенит» С. Зарипов, заслуженный работник культуры Узбекской ССР Х. Зунунова, мать-героиня С. Халилова, старший преподаватель педагогического института М. Ашурова, главный врач 4-й поликлиники Ж. Халбатырова, завуч школы Г. Канцера.

Университетский курс рассчитан на два года. Вот темы первого года: «В девушке все должно быть прекрасно: и одежда, и манера разговора, и сама мысль», «Личная гигиена», «Красота и счастье», «Как беречь любовь?» Работники «Общенита» посвятили наших девочек в некоторые тайны кулинарии и гостеприимства: учили их готовить, красиво накрывать на стол. Занятия завершились конкурсом: кто приготовит лучшее блюдо? Побывали мы со старшеклассницами на фабрике индивидуального пошива. Здесь им объясняли, как одеваться со вкусом, показали современные моды.

В следующем году университет заметно расширил свою деятельность. Мы рассказали слушательницам о

38

XXIV съезде партии и задачах молодежи. Интересно проходили занятия на темы: «Песня (лирическая, свадебная, шуточная, колыбельная) в жизни и воспитании», «Творчество узбекских поэтов Зебунисы, Увайси и Надиры», «Что есть добро и что такое зло?», «О чувстве долга», «Уход за новорожденным» и другие. Чтобы увлечь девочек искусством, создали мы ансамбли дутаристок, вокалисток, танца. С любительницами поэзии встречался писатель Васит Сагдулла. Живо заинтересовала всех беседа о новых обрядах.

Мы изучили 175 семей старших школьниц. В большинстве их серьезно заботятся о воспитании взрослых дочерей. Но есть еще немало родителей, которые допустили, что девушки растут капризными, эгоистичными, грубыми. Мы убедились, что недостаточно разяснить взрослым их ошибки. Важно в самих школьницах пробудить потребность к самовоспитанию.

Помогло вовлечение старшеклассниц в общественную работу. Содержательные поручения, возможность проявить свои знания и организаторские качества, совместные переживания в коллективе — все это содействовало развитию интересов девочек, их сознательности и чувства личного достоинства. Мы старались помочь девушкам самостоятельно вырабатывать свои взгляды, и с этой целью широко практиковали диспуты на разнообразные этические темы. Особенно оживленно обсуждалась тема «Что вы понимаете под красотой?»

«Красота — дар природы. Но человек должен быть красивым и характером. Была у меня подруга. Очень красивая. Но и очень избалованная, эгоистичная. Она не уважает собственную мать и вместо помощи грубит ей. Все это перечеркивает ее физическую красоту. Чистосердечно я уважаю своих подруг Муборак и Мухаддас. Они просты, скромны, отзывчивы. Вот настоящая красота! Давайте, девушки, тоже будем такими, постараемся оправдать надежды наших родителей и педагогов».

39

На этом диспуте выступило одиннадцать старшеклассниц. Они рассказывали о наблюдениях над собой и окружающими, выражали свое понимание человеческой красоты.

Периодически проводятся анкетные опросы среди слушательниц университета. На вопрос анкеты о взаимоотношениях в семье десятиклассница Ф. Базарова ответила: «Мой отец — простой рабочий, мать — домохозяйка. Они очень внимательно друг к другу. По характеру отец спокойный, доброжелательный, мать любит растения, птиц, цветы. Когда она говорит о цветах, мне кажется, они оживают — так образно она рассказывает о них».

Мы все больше убеждаемся, как важно за образованием не забывать о нравственной и трудовой подготовке наших учениц к жизни, чтобы никому из них не пришлось позорно расплачиваться за легкомысленное отношение к себе и к людям.

Мало желать молодым людям счастья — надо научить их отличать истинное счастье от фальшивого, научить бороться за него.

Ф. Касимова,
заслуженная учительница школы
Узбекской ССР,
директор 46-й школы
г. Андижан

Эта небольшая таблица — своего рода программа семейного трудового воспитания младшей девочки. Обратите внимание: надо учить ее обслуживать не только себя, но и делать что-то для других. Наверное, такие рекомендации и не могут быть совершенно точными. Мы лишь стремились показать возрастающие возможности ребенка.

Редакция благодарит кандидата педагогических наук, старшего научного сотрудника НИИ дошкольного воспитания АПН СССР Розу Семеновну Буре, которая приняла участие в составлении этой таблицы, положив в основу опыт многих матерей и воспитательниц детских садов.

Итак, девочка должна уметь:

Постепенно, посильно

в 3 года —
одеться;
умыться;
помочь
накрыть
на стол;
убрать
вилки, ложки;
разложить
свои игрушки

в 4 года —
зашнуровать ботинки;
вытирать пыль;
поливать цветы

в 5 лет —
пришить пуговицу;
убрать постель;
стирать ленточки,
платье куклы;
помочь
принести маме
покупку из
магазина
(нагрузка
желательна на
обе руки,
на каждую —
по 800 граммов)

в 6 лет —
вымыть чайную посуду;
погладить под наблюдением
мымы ленточки;
подмести пол;
сшить маленькую наволочку;
приготовить из готового теста,
пользуясь формочками,
печенье

в 7 лет —
почистить, нарезать овощи для
винегрета, салата;
приготовить фрукты для компота;
отобрать гнилые, помыть;
перебрать крупу;
пришить вешалку к халатику,
на полотенце

в 8 лет —
купить в магазине продукты:
молоко, хлеб;
пользоваться пылесосом;
ухаживать за школьной
формой;
стирать и пришивать
манжеты, воротнички; почистить
щеткой пальто, ботинки

в 9—10 лет —
вышивать;
сварить яйцо, картошку;
протереть пол влажной тряпкой

родителям — о том, чему учат в школе

Этика и психология семейной жизни

*Типовая программа курса для учащихся старших классов
общеобразовательной школы, который в соответствии
с решением коллегии Министерства просвещения СССР
вводится начиная с 1984/85 учебного года.*

Типовая программа «Этика и психология семейной жизни» разработана научными сотрудниками НИИ общих проблем воспитания и НИИ общей и педагогической психологии АПН СССР И. В. Гребенниковым, И. В. Дубровиной, А. М. Низоной, Г. П. Разумихиной, Т. И. Юферевой. Под редакцией И. В. Гребенникова.

Введение

Создание в развитом социалистическом обществе все более благоприятных условий для всестороннего развития личности. Готовность к семейной жизни как одна из важных сторон коммунистически направленной, всесторонне и гармонически развитой личности.

КПСС о дальнейшем развитии и упрочении семьи как важнейшей ячейки и одной из высших моральных ценностей социалистического общества. Конституция СССР о браке и семье. Главный путь осуществления эффективной демографической политики — усиление заботы о семье, о молодежи, о женщине.

XXVI съезд КПСС об осуществлении системы мер по улучшению жизни женщин-матерей: о создании благоприятных условий для сочетания материнства с активным участием женщины в трудовой и общественной деятельности, о введении частично оплачиваемого отпуска по уходу за ребенком до одного года и неполного рабочего дня для матерей малолетних детей и др. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по усилению государственной помощи семьям, имеющим детей» (1981 г.) — программа реализации мероприятий, связанных с «улучшением охраны материнства и младенчества, воспитанием детей, упрочением семьи».

Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский о подготовке семьи. Содержание, цели и задачи курса «Этика и психология семейной жизни», его связь с другими учебными предметами. Особенности проведения занятий, характер самостоятельной работы и заданий в условиях отсутствия обычных оценок. Тактичность при обсуждении поднимаемых на занятиях проблем. Уважительное отношение старшеклассников между собой, к родителям. Особая важность самовоспитания в процессе изучения курса.

Раздел первый

Личность, общество, семья

1. Личность. Самовоспитание

Марксистско-ленинское учение о формировании коммунистически направленной и всесторонне развитой личности. Всестороннее и гармоническое развитие личности каждого человека — основная задача развитого социалистического общества. Важнейшие психологические характеристики личности. Активность личности как основное условие ее развития. Направленность личности, система ее отношений к окружающему миру: потребности, мотивы, интересы, идеалы, мировоззрение, убеждение, жизненные цели. Чувства и переживания человека. Характер, его свойства, обуславливающие поступки людей, особенности их отношения к другим людям. Способности человека.

Возрастные особенности формирования личности. Самосознание как новое свойство личности в юношеском возрасте. Возможные различия между юношами и девушками в познавательных склонностях и интересах, в содержании и проявлении эмоциональных реакций. Индивидуальность личности как то особенное, что отличает данного человека от других.

Самовоспитание. Необходимость формирования способности анализировать собственные качества, поступки, отношения, критически оценивать их с учетом требований, предъявляемых человеку обществом, коллективом.

2. Взаимодействие личности с семьей, трудовым коллективом и обществом

Семья как ячейка общества, формирующая основы личности. Влияние родителей и старших членов семьи, их образа жизни и ценностных ориентаций на формирование у подрастающего человека смысла и цели жизни, на общественную направленность личности, формирование гражданственности, активной жизненной позиции и др. Долг юношества перед семьей. Уважение к матери, к отцу, дедушке и бабушке. Обязанности старшеклассников перед младшими членами семьи. Отношения с окружающими (друзьями, соседями, близкими, знакомыми).

Влияние общества на всестороннее развитие личности. Коллектив и личность. К. Маркс о возможности подлинной свободы личности только в коллективе. Коллективизм как важнейшее качество личности человека социалистического общества. Трудовой коллектив.

Единство личных и общественных интересов в социалистическом обществе.

Раздел второй

Особенности межличностных отношений юношества

1. Психология межличностных отношений

Юность — пора активного социального взросления, расширения сферы межличностных отношений.

Понятие о межличностных отношениях. Общая характеристика межличностных отношений. Отношения деловые и личные (приятельские, дружеские). Привлекательность и популярность человека в группе, коллективе. Симпатии и антипатии. Сотрудничество и соперничество. Взаимные влияния людей друг на друга в межличностных отношениях.

Межличностные отношения и общение. Особенности общения со сверстниками и взрослыми. Содержание и формы общения. Культура общения. Влияние черт характера на культуру общения. Черты характера, необходимые для полноценного общения: тактичность и сдержанность, принципиальность, уступчивость, общительность, доброжелательность. Умение слушать

и желание понять другого человека, уважение его взглядов, мыслей, настроения, способность и стремление понимать переживания другого человека, сочувствовать и сопереживать ему. Конфликтные ситуации, возникающие в процессе общения, возможные способы их разрешения.

Межличностные отношения и общение юношества как школа подготовки к семейной жизни.

2. Нравственные основы взаимоотношений юношей и девушек

Моральные и правовые нормы, регулирующие поведение людей в социалистическом обществе. Социальное равенство и экономическая независимость людей, социалистический образ жизни, демократизм, коллективизм как исходные предпосылки взаимоотношений полов. Коммунистическая мораль — нравственная основа подлинно человеческих отношений в общественной и личной жизни.

Положение юношества в социалистическом обществе: полнота гражданских прав; единство личных, групповых и общественных интересов, активное участие в коммунистическом строительстве. Социально-нравственные черты советской молодежи. Их влияние на характер личной жизни.

Современный юноша. Мужественность — важнейшее нравственное качество мужчины. Долг юноши оберегать достоинство и честь девушки. Неправильные представления о мужественности.

Положение женщины в различных исторических формациях, его влияние на формирование типичных черт женского характера. Эмансипация женщины как прогрессивное историческое явление, ее влияние на личность женщины. Возможность достижения подлинной эмансипации женщины при социализме. Рост образования, общей культуры, трудовой, общественно-политической активности женщины.

Современная девушка. Понятие о женственности. Непреходящие ценности женского характера. Девичья честь и достоинство. Особая роль девушки в создании здорового климата в коллективе. Ложное понимание женственности.

Этические нормы и правила «хорошего тона» при взаимоотношениях юношей и девушек. Влияние сверстников на манеру поведения юношей и девушек, стиль их речи и отношение к моде.

Девушка и юноша — будущие мать и отец, воспитатели детей, хранители семейного очага.

3. Товарищество и дружба

Товарищество и дружба как человеческие потребности, социальные ценности и основные виды межличностных отношений. Коммунистическая мораль как нравственная основа товарищества и дружбы. Товарищество и дружба — сердцевина коллективистических отношений, гуманизма, патриотизма, социалистического интернационализма.

Товарищ — близкий человек по сходству взглядов, по совместной деятельности.

Дружба — высшая степень товарищества; общность интересов, убеждений, идеалов, избирательность, взаимная симпатия, готовность оказать помощь другу, разделить неудачу, поступиться ради друга собственным благополучием; средство удовлетворения потребности в эмоциональном контакте, взаимопонимании, духовной близости, самораскрытия, понимания себя и другого человека. Глубокая идейная принципиальность в дружеских отношениях. Дружба истинная и ложная. Несовместимость дружбы и товарищества с эгоизмом и собственничеством.

Юношеские представления о дружбе. Различия в ее проявлениях у юношей и девушек. Идеал друга, формирующийся в юношеском возрасте. Различия между мальчиками и девочками в характере и содержании требований, предъявляемых к другу. Сила взаимного влияния в процессе дружбы юноши и девушки. Отражение в юношеской дружбе противоречий возраста.

Совместное учение, участие юношей и девушек в общественно полезной деятельности как важные условия развития общения, товарищеских отношений. Дружба как школа самовоспитания и любви.

4. Любовь как высшее человеческое чувство

Любовь — сложнейшее человеческое чувство, сочетающее природное и социальное начала, потребность быть любимым и способность любить, потребность в бескорыстной самоотдаче и заботе о любимом. Становление чувства любви в процессе социально-экономического развития общества и развития личности как общественного явления. Зависимость богатства чувства любви от богатства внутреннего мира личности. Личностный характер проявления любви в зависимости от социальных устоев, национальных традиций и психофизиологических особенностей человека. Развитая способность любить как выражение высшего уровня развития личности.

Особенности материнской и отцовской любви. Любовь как глубокое чувство между членами семьи, близкими людьми, как привязанность одного человека к другому.

Любовь мужчины и женщины как «естественнейшее отношение человека к человеку» (К. Маркс). Избирательность любви. Вдохновляющая сила любви. Первая любовь. Особенности юношеской любви. Умение различать любовь и другие чувства — симпатию, интерес, влюбленность. Соотношение дружбы и любви.

Воспитание культуры интимных чувств — привязанности, дружбы, любви. Необходимость бережного отношения к дружбе и любви. Недопустимость обывательских насмешек в адрес юноши и девушки, которых связывает дружба, любовь.

Любовь — нравственная основа брака, супружеской гармонии. Неразрывность любви с долгом по отношению к любимой (любимому), к семье, к детям. В. И. Ленин о любви и об ответственности любящих. Критика В. И. Лениным буржуазного понимания свободы любви.

5. Культура поведения влюбленных

Нравственные основы взаимоотношения влюбленных. Характерные черты поведения и устремленности влюбленных: вера в то, что избранник (избранница) соответствует идеалу, внимательное изучение предмета своей любви, поиск общности духовных связей, стремление усовершенствовать себя во имя любящего (любящей), помочь ему (ей) преодолеть свои слабости.

Необходимость для влюбленных беречь свое чувство, не оскорблять его демонстративным выставлением напоказ, уметь выразить это чувство в форме глубокого уважения, внимания, тактичного предпочтения своего любимого (любимой) всем другим, быть всегда готовым защищать, если потребуется, честь и достоинство любимого (любимой).

Взаимовоспитание влюбленных. Несовместимость настоящей любви с распущенностью, с неуважительным отношением к противоположному полу. Знакомство юноши и девушки. Ухаживание. Взаимоотношения юноши и девушки при ситуации, когда чувство любви проявляется только с одной стороны. Необходимость тактичного и правдивого объяснения, уважительного, бережного отношения к чувству представителя противоположного пола. Недопустимость насмешливого отношения к переживаниям другого.

Проведение влюбленными свободного времени: занятия искусством, спортом, чтением, совместные прогулки. Такт, деликатность в общении, ответственность за себя и любимого. Целомудренные отношения влюбленных — самая счастливая пора юности, неповторимость ее красоты. Необходимость глубокой проверки своих чувств. Знакомство с друзьями, близкими, родителями любимого (любимой) как символ уважения к ним, серьезного отношения к сделанному выбору будущего супруга.

Предложение о вступлении в брак. Торжественная помолвка.

Раздел третий

Брак и семья

1. Что такое «готовность к браку»?

К. Маркс и Ф. Энгельс об исторически закономерном развитии брачно-семейных отношений, обусловленных характером производственных отношений, общественной системой, прогрессом духовной культуры общества.

Брак — санкционированный обществом союз мужчины и женщины, порождающий их права и обязанности по отношению друг к другу, к детям, к престарелым родителям, а также к обществу.

Брак в эксплуататорском обществе. Коренное отличие брака в социалистическом обществе от брака в эксплуататорском обществе.

Новый этап развития брачно-семейных отношений при социализме. Брак в социалистическом обществе — добровольный, равноправный союз мужчины и женщины, свободный от экономических расчетов, основанный на взаимной любви, долге и желании иметь детей.

Факторы, обуславливающие необходимость для молодежи готовиться к браку и семейной жизни: сложность процесса создания семьи; изменение образа жизни и функций семьи; новый характер хозяйственно-экономических отношений в семье; усложнение системы межличностных отношений супругов, родителей и детей, родственников; потребность своевременной подготовки к выполнению новых ролей мужа и жены, родителей. Овладение знаниями и умениями, необходимыми для создания семьи, — важный аспект всестороннего развития личности.

Понятие «готовность к браку». Физическая зрелость вступающих в брак как важная предпосылка создания крепкой семьи. Брачный возраст.

Сущность социальной готовности к вступлению в брак. Завершение общего обязательного образования, приобретение профессии, начало трудовой деятельности, экономическая самостоятельность, гражданская и психологическая зрелость — важнейшие показатели готовности человека создать семью. Понимание молодыми людьми того, что они берут на себя определенные обязательства друг перед другом, ответственность за будущую семью, за будущих детей. Понимание нравственной и правовой основы брака — одно из существенных условий здоровой и счастливой семьи.

Психологическая готовность молодежи к семейной жизни. Наличие у будущих супругов глубоко проверенного чувства любви, уважения, доверия к избраннику. Общность их взглядов на содержание семейной жизни, идеал семейной жизни и счастья, планирование развития семьи, распределение обязанностей в семье. Осознание необходимости сочетать семейные и общественные обязанности, совместным трудом обеспечить экономическую сторону жизни своей семьи.

Умения понять окружающих людей, учитывать их интересы, желания, привычки, вкусы, настроение, способность стойко и спокойно переносить трудности — необходимые компоненты готовности к будущей семейной жизни.

2. Советская семья и ее функции

Значение семьи в социально-экономической и культурной жизни общества. Влияние общества на тип семьи, ее структуру, функции, микроклимат. Эволюция семейных отношений.

Ф. Энгельс о материальных и духовных факторах становления социалистической моногамии. В. И. Ленин о необходимости создания новых высоконравственных отношений в семье, о «гражданском браке с любовью», о бережном и уважительном отношении к женщине. Коренное отличие социалистической семьи от семьи в антагонистическом обществе. Противоположность социально-экономических основ семьи при социализме и капитализме (мотивы заключения брака, интересы, потребности, идеалы, хозяйственно-экономические отношения).

Забота КПСС и Советского государства о семье. Особенности развития советской семьи. Влияние на становление новой семьи социалистических преобразований, повышения материального благосостояния и культурного уровня народа, советского образа жизни, национальных традиций. Характерные черты современной советской семьи. Особенности ее структуры. Влияние на развитие семьи урбанизация и миграция. Особенности городской и сельской семей. Постепенное стирание различий между семьями рабочих, интеллигенции и колхозного крестьянства. Межнациональные браки. Значение профессионального и образовательного статуса супругов в семейных отношениях. Полная и неполная семья. Преодоление устаревших

норм семейных отношений, авторитарности в семейной жизни. Утверждение новых традиций и обычаев в советской семье.

Основные функции семьи социалистического общества: воспроизводства населения, хозяйственно-экономическая, воспитательная, коммуникативная, организационная досуга. Изменение функций семьи в ходе развития социализма. Усиление воспитательной функции семьи в развитом социалистическом обществе. Необходимость сочетания интересов семьи и общества. Важность наличия в каждой семье нескольких детей. Роль социалистической семьи в формировании коммунистических отношений, в ускорении социального прогресса, в воспитании подрастающих поколений, в достижении счастья каждым человеком.

3. Особенности молодой семьи

Вступление в брак — важный новый этап жизни человека.

Начальный период супружества. Изменение привычного образа жизни, сложившегося до брака. Период приспособления. Возникновение чувства «мы». Проблемы учебы, повышения квалификации и проведения свободного времени в первые годы супружества.

Условия гармонии в супружеских отношениях: сходство ценностных ориентаций супругов; нравственная и психологическая подготовленность к семейной жизни; реальное и идеальное представление о семейной жизни; гармония мужественности и женственности; самодисциплина; самоконтроль, самоограничение, самокритичность; проявление супругами обоюдной терпимости; ответственность за организацию семейной жизни; взаимопонимание; заботливое отношение к сохранению чувства любви в браке; взаимоуважение к индивидуальным интересам, вкусам, привычкам, к особенностям свойств личности другого; тактичное отношение к родителям, родственникам мужа, жены.

Причины возможных трудностей адаптации молодых супругов к новым условиям жизни: болезненная ломка привычных устоев, динамических стереотипов; индивидуальность чувств и различие форм их проявления; различие позиций супругов в семье; недостаточная подготовленность к семейной жизни; возможные несовпадения интенсивности чувств супругов. Вынужденная разлука (командировка, учеба, призыв в армию). Наиболее типичные причины конфликтов в первые годы брака (борьба самолюбия, «притирка» характеров, борьба за главенство в семье).

Планирование развития семьи. Регулирование времени рождения ребенка. Обеспечение оптимальных условий его воспитания. Отрицательные последствия чрезмерной отсрочки рождения детей.

Подготовка супругов к выполнению материнских и отцовских обязанностей. Здоровый образ жизни как условие рождения здорового ребенка, вредность алкоголя и никотина. Рождение ребенка. Психологические проблемы, связанные с его рождением. Перестройка семейной структуры. Новый бюджет времени и средств.

Повышенное внимание к молодой матери. Пробуждение чувств материнства и отцовства. Обогащение нравственно-эмоциональной сферы родителей в связи с воспитанием ребенка.

Забота государства о молодой семье.

(Окончание следует)

Этика и психология семейной жизни

Типовая программа курса
(Окончание. Начало в № 9 за этот год)

Раздел четвертый

Основы семейных отношений

1. Идеиные устои семьи

Коммунистическая идейность — определяющая черта личности советского человека.

Семья как воспроизводительница и носительница идейных ценностей. Проявление у членов семьи идейной зрелости в коммунистическом отношении к труду, в верности общественному и семейному долгу, в отношении к людям.

Революционные, боевые и трудовые традиции семьи, советский патриотизм и социалистический интернационализм — основные идейные ценности семьи. Родословная семьи. Ветераны партии, труда, войны — гордость советской семьи. Семейные реликвии.

Политическая культура семьи: устойчивый интерес к событиям политической жизни; активное участие семьи в общественной жизни производственного коллектива, школы, микрорайона, села, района; непримиримое отношение к влияниям буржуазной идеологии, чтение газет и общественно-политической литературы, обсуждение прочитанного в семье, умение правильно оценивать политическую суть радио- и телепередач; умение дать бой мешанскому отношению к жизни. Общественно-политическая направленность семейных праздников.

Влияние идейных устоев и политической культуры семьи на формирование у детей и подростков устойчивого интереса к политической жизни, любви и преданности к родной земле, своему Отечеству, чувства гражданской гордости и национального достоинства, уважения к государственным законам, необходимости их выполнять; потребности беречь и защищать Родину и социалистическое содружество, бороться за мир на земле. Участие подростков и старшеклассников в работе политических клубов, кружков, школьных музеев; в краеведении, походах по местам революционной, боевой, трудовой славы советского народа.

Роль семьи в борьбе с буржуазной идеологией. Использование империализмом средств массовой информации для совершения идеологических диверсий. Умение родителей распознавать их изощренность, завуалированность, враждебную сущность. Воспитание у детей невосприимчивости и непримиримости к буржуазной идеологии.

2. Нравственные основы семьи

Возрастание значения нравственных ценностей в жизни социалистического общества. Коммунистическая мораль, принципы советского образа жизни — ведущие нравственные основы советской семьи.

Понятие о моральном климате. Его роль в жизнедеятельности семьи. Нравственные нормы, регулирующие отношения между членами семьи. Высоконравственные отношения между членами семьи: равенство между мужчиной и женщиной, взаимное уважение, любовь, долг, ответственность друг за друга, внутрисемейная солидарность, трудолюбие, откровенность, сочувствие, отзывчивость, тактичность, самообладание, жизненный оптимизм.

Нравственная ценность супружеской, родительской, сыновней (дочерней) любви, определяющей эмоциональный, доверительный характер внутрисемейных отношений. Семейный долг и его разновидности: супружеский, родительский, дочерний, сыновний, долг брата, сестры, внуков.

Взаимные чувства, доверие и понимание между супругами, любовь к детям, забота об их воспитании — основа благополучия и долголетия семейной жизни. Дружба между родителями и детьми, полноправное участие детей в семейной жизни. Упорядоченный ритм жизни. Необходимость взаимоуважения старших и младших. Задушевные беседы как условие формирования благоприятных отношений. Умение уступать, тактичность, вежливость, выдержка. Умение с достоинством переносить трудности.

Значение семейных традиций, семейных праздников, семейного хобби в становлении и поддержании нравственного климата семьи.

Семья как источник счастья. Счастливым человеком — достойным общества, более активным его членом.

3. Коллективизм социалистической семьи

Коллективизм советской семьи как фактор создания благоприятных отношений между ее членами, успешности их общественной и личной жизни. Необходимость наличия в семье прогрессивной жизненной цели и перспективы. Гармоничность между всеми членами семьи. Патриотизм, демократизм, богатство духовных потребностей, взаимоуважение, взаимопомощь, здоровый идейно-нравственный и эмоционально-психологический климат, активное участие в общественной жизни, наличие передовых семейных традиций, богатство внутрисемейного общения, сформированность чувства «мы» — важные признаки семейного коллектива.

Особенности семьи как коллектива: возрастные различия членов семьи, интимность их отношений, эмоциональность, особая ответственность друг за друга. Относительная автономность семьи от внешнего воздействия. Многообразие связей семьи с окружающей средой, характер ее влияния на семью.

Специфика внутрисемейного общения. Ее обусловленность многоаспектностью семейных отношений (экономические, идеологические, эмоционально-нравственные, половые, родственные), их естественностью, постоянством, взаимозаинтересом.

ванностью, направленностью на обеспечение всех сторон жизнедеятельности членов семьи и др. Новое содержание понятия «глава семьи». Взаимопомощь супругов в семейных делах. Семейный совет.

Дедушка и бабушка в семье. Обязанности старших членов семьи. Обязанности детей.

4. Психологический климат семьи

Сущность психологического климата. Характер межличностных отношений, психологическая совместимость супругов — важные факторы, определяющие психологический климат в семье.

Психологический климат и совместимость. Идеино-нравственная общность супругов — сходство мировоззрений, идеалов, интересов, планов на будущее, характера отношения к работе, к людям — надежное условие счастливой семейной жизни. Психологическая совместимость особенностей темперамента, характера. Возможные проявления импульсивности, вспыльчивости, раздражительности. Различная глубина и длительность переживания конфликтных ситуаций. Разная степень общительности. Возможность создания благоприятного климата в семье при наличии не только сходства, но и различия в психологических особенностях. Влияние характера внутрисемейного общения на психологический климат семьи. Преувеличение роли сексуальной совместимости в создании благоприятного психологического климата.

Проявление терпимости супругов по отношению друг к другу при наличии различных взглядов, вкусов, привычек в отношении «мелочей быта» (режима дня, распределения бытовых обязанностей, расходования средств, организации и форм проведения досуга и т. д.).

Влияние положительного нравственно-психологического климата в семье на удовлетворенность супругов браком, на гармонию семейных отношений, на формирование таких чувств, как оптимизм, бодрость, уверенность в себе, доверие к людям, на успешное воспитание детей и выполнение трудовых обязанностей.

Этапы развития семьи и особенности психологии супругов.

5. Трудовая атмосфера и хозяйство семьи

Классики марксизма-ленинизма о труде как источнике всех ценностей и благ, прогресса и процветания человечества. Труд — первейшая жизненная потребность человека, фактор гармонического развития личности. Добросовестный общественно полезный, производительный труд взрослых — основа жизни семьи, источник материального благосостояния. Апрельский (1984 г.) Пленум ЦК КПСС о необходимости для детей школьного возраста заниматься производительным трудом. Участие детей в трудовой жизни семьи. Нравственный смысл бытовых обязанностей.

Возможности проявления творческого отношения во всех видах труда. Выработка умения работать коллективно. Воспитание уважительного отношения ко всем видам труда и чувства ответственности за порученное дело. Награды за заслуги в труде. Трудолюбие как ведущее качество личности. Значение правильного отношения родителей к выбору профессии детьми.

Общность быта как важнейший признак семьи. Место бытовых отношений в жизни семьи. Ведение домашнего хозяйства. Роль бытового труда в повышении благосостояния семьи, в сплочении семейного коллектива, в создании трудовой атмосферы. Расширение возможностей использования семьей государственной сферы обслуживания. Уменьшение объема труда в домашнем хозяйстве.

«Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы» о необходимости для родителей организовать труд детей в семье — по поддержанию порядка в жилых помещениях, приготовлению пищи, стирке и починке одежды, ремонту бытовых приборов и предметов домашнего

обихода. Постоянные обязанности. Поочередное выполнение семейных дел. Совместные дела. Распределение обязанностей на неделю. Санитарные дни, генеральные и сезонные уборки. Рациональные приемы ведения домашнего хозяйства.

Культура и эстетика труда. Взаимопомощь в труде. Роль самовоспитания в выработке навыков домашнего труда. Умение находить радость в труде для других. Совместный труд супругов, его роль в создании благоприятного семейного климата. Участие всех членов семьи в общественно полезном труде по месту жительства.

6. Бюджет семьи

Забота КПСС и Советского государства о постоянном повышении материального уровня жизни советского народа. Семейный бюджет и его структура. Общественные фонды потребления и бюджет семьи. Усиление государственной помощи семьям, имеющим детей.

Источники доходов семьи: заработная плата или оплата по трудодням, поступления из общественных фондов (пособия, пенсии, стипендии и т. д.), доходы с личного приусадебного или садового участка. Распределение бюджета: постоянные ежемесячные расходы (питание, квартплата, транспортные и хозяйственные расходы, культурный фонд); карманные деньги детей и взрослых; затраты на лечение и сохранение здоровья; расходы на одежду, обувь, мебель, ремонт жилья и др. Соотношение доходов и расходов. Накопление средств для организации отдыха и крупных приобретений.

Бюджет семьи и формирование разумных потребностей. Необходимость воспитания аккуратного отношения к домашним вещам и бережного отношения к продуктам труда. Бюджет и мода.

Дети и деньги: поручения, связанные с покупками, участие детей в семейных советах относительно распределения средств и т. п. Бережливость, скупость, расточительность.

Участие подростков и старшеклассников в распределении семейного бюджета — школа «экономического образования» будущих супругов. Осознание ценности заработанного рубля. Необходимость учета и контроля, планирования при распределении семейного бюджета. Разумная организация питания семьи.

7. Эстетика быта. Досуг в семье

Эстетическое отношение к действительности — важная основа культуры быта. Эстетический вкус; понимание прекрасного, возвышенного, чувство юмора.

Эстетическая организация быта. Удобство и уют как средство создания определенной атмосферы в семье, выработки чувства домашнего очага, воспитания хорошего вкуса. Искусство в жизни семьи. Труд и песня. Домашняя библиотека. Культура использования телевидения. Эстетика семейных праздников. Учет в организации семейного быта современных эстетических идеалов и прогрессивных национальных традиций. Сочетание красоты и практичности в одежде, мебели, убранстве жилища и т. п. Освещение квартиры. Самобытность каждого дома. Выдумка, творчество. Вещи, сделанные своими руками. Использование предметов искусства, живописных произведений. Борьба с мешанскими представлениями о красоте и уюте.

Эстетика быта и мода. Следование моде как стремление к определенному эстетическому идеалу. Индивидуализация одежды с учетом особенностей возраста, фигуры, рода занятий, материальных возможностей.

Организация семейного досуга. Современная семья и изменение условий проведения досуга. Преобразование традиционных форм проведения семейного досуга с развитием радио, телевидения. Соотношение общественных и семейных форм проведения досуга. Участие членов семьи в проведении семейных

праздников. Отдых на природе. Семейные экскурсии.
Неразрывность этики и эстетики в жизни семьи.

8. Последствия нарушений семейных отношений

Повышение требовательности к культуре брачно-семейных отношений в социалистическом обществе. Возможные источники нарушения семейных отношений: снижение социального контроля над поведением людей; низкий уровень этико-психологической культуры супругов; стремление одного из супругов к лидерству, неуважительное отношение к женщине (мужчине), потребительское отношение к семье, лень и тушеводство, религиозные пережитки, неумение преодолеть возможные трудности и противоречия; разобщение членов семьи в проведении досуга; отсутствие у ряда родителей элементарных навыков педагогической культуры; антиобщественная направленность поступков, проявление мещанства. Расхождение представлений супругов о значимости основных семейных ценностей. Супружеская неверность.

Семейный конфликт: созидательная и разрушительная сила. Типичные «зоны» конфликтов в разные годы жизни семьи. Конфликт как средство разрешения противоречий. Пути разрешения конфликтов: сужение «площадки» спора до минимума; управление отрицательными эмоциями; стремление и умение понять позицию друг друга; осознание того, что в споре почти всегда нет правых; умение и стремление супругов решать конфликты с позиции доброты; недопустимость «приклеивания» ярлыков друг другу.

Развод как социально-нравственное явление. Статистика разводов и основные причины распада современных семей: необдуманность выбора супруга, психологическая и сексуальная несовместимость, эгоизм, отсутствие культуры общения, неумение понять друг друга, уступить в споре, легкомысленное поведение одного из супругов, измена, ревность, разногласия с родителями, иждивенчество, нежелание иметь детей, алкоголизм, неверное отношение к воспитанию детей. Социальные, психологические, педагогические последствия разводов. Возможные формы профилактики разводов: семейные консультации, самовоспитание, воспитание у молодежи качеств семьянина, формирование общественного мнения, повышение престижности семьи.

Особенности отношений в неполной семье. Этика отношений с бывшим супругом (супругой) в неполной семье. Отрицательное влияние неблагоприятной семейной обстановки на формирование личности ребенка. Влияние школы, общественности, трудовых коллективов на неблагоприятные семьи.

Раздел пятый

Семья и дети

1. Мать и отец — первые воспитатели

Забота КПСС и Советского государства о воспитании подрастающего поколения. XXVI съезд партии, июньский (1983 г.) и апрельский (1984 г.) Пленумы ЦК КПСС о создании все более благоприятных условий для всестороннего развития личности.

Единство цели и задач общественного и семейного воспитания. Преемственность поколений: передача идейно-нравственных ценностей, лучших традиций, достижений науки и культуры, социального опыта. Уважение к отчужденному, родному краю, Родине. Хорошие дети — достойный вклад старшего поколения в жизнь общества, предмет заслуженной родительской гордости, единомышленники и друзья родителей и старших. Правильное

воспитание детей — лучшее наследство, основа их будущего счастья.

Конституция СССР об обязанностях родителей заботиться о воспитании детей, готовить их к общественно полезному труду, растить достойными членами социалистического общества. «Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы» об усилении помощи семье и повышении ответственности родителей за воспитание детей.

Родители — первые воспитатели детей. Влияние на детей личности родителей — главное в семейном воспитании. Личный пример и авторитет родителей.

Материнство — высшая социальная ценность, естественная потребность в продолжении человеческого рода, великое предназначение женщины. Благородство, бескорыстие, стойкость и мудрость материнства. Неиссякаемая сила материнской любви к детям. Материнство как достойная жизнь в семье и обществе, цельность и последовательность поведения, неустанный труд души по самовоспитанию, требовательность к себе.

Великая миссия материнства — вырастить детей физически и морально здоровыми, духовно богатыми; привить им трудолюбие, патриотизм, умение видеть свое счастье в процветании своей Родины. Способность матери сочетать любовь с требовательностью, мужеством, негибкостью, непримиримостью к злу и пороку.

Умение матери понимать ребенка, быть его задушевным другом. Воспитание матерью у детей любви и уважения к отцу, к бабушке и дедушке, родственным чувствам между своими детьми и близкими.

Неверное понимание материнской любви к детям. Воспринимать. Нетребовательность. Неумение видеть недостатки и ошибки своих детей.

Советские педагоги о матери, об особенностях ее влияния на детей.

Престижность материнства в социалистическом обществе. Забота КПСС и Советского государства о женщине-матери. Создание условий для гармонического сочетания материнства с трудовой и общественной деятельностью.

Отцовство как благородная и ответственная миссия мужчин, естественно-социальная потребность человека. Особенности отцовской любви к детям. Соотношение эмоционального и рационального в отцовской любви к детям. Ответственность отца за детей перед своею совестью, женой, ребенком, обществом. Счастье отцовства в неустанном бескорыстном труде по формированию личности ребенка, в чувстве исполненного долга.

Необходимость влияния отца на детей с момента их рождения. Умение сочетать в отношениях с детьми доверительность, близость с определенной дистанцией, способность трезво оценивать их возможности, сильные и слабые стороны. Безупречность, справедливость, честность отца в отношениях с детьми. Отец — носитель высоких гражданских идеалов, пример равноправных отношений мужчины и женщины, хранитель материнского авторитета, чести семьи и каждого ее члена, образец супружеской верности, борец против мещанства. Общественное признание отца — составная часть его родительского авторитета, предмет гордости детей.

Отношение между отцом и матерью, единство их жизненных позиций, повышение педагогической культуры родителей — важнейшие условия успеха в воспитании детей.

2. Воспитание детей в семье

Воздействие семьи на развитие и воспитание детей. Социальная необходимость ее участия в формировании личности ребенка. Необходимость удовлетворения потребностей родителей в воспитании детей. Влияние на детей уклада жизни семьи.

Педагогически целесообразная организация жизнедеятельности детей (режим, домашняя учебная деятельность школьника, спорт, обязанности по самообслуживанию, домашний труд, направленный на заботу о старших, домашнее чтение и просмотр

телепередач и др.), корректировка их отношений с внешним миром (помощь в установлении правильных взаимоотношений со взрослыми, контроль за соблюдением правил поведения в общественных местах, бережным отношением к государственному имуществу, природе).

Специфика семейного воспитания: своеобразие влияния на детей личного примера и авторитета родителей, индивидуальный характер педагогических воздействий родителей на детей, их естественность и устойчивость; широкая возможность использования в воспитании жизненных ситуаций, включения детей в трудовую деятельность; благоприятная обстановка для проявления ребенком своих эмоциональных и интеллектуальных возможностей; самостоятельность; своеобразие форм, методов и приемов семейного воспитания. Знание родителями возрастных и индивидуальных особенностей детей — одно из основных условий правильного воспитания.

Поощрение и наказание, их психологическое воздействие и воспитательное влияние. Виды поощрения и наказаний; недопустимость использования в воспитании физических наказаний и мер, унижающих достоинство ребенка.

Типичные ошибки семейного воспитания. Неподготовленность родителей к выполнению воспитательных функций. Неправильное представление о воспитательных задачах и возможностях семьи. Отсутствие единства воспитательных действий. Проявление безволия и непоследовательности. Излишняя строгость к детям. Несправедливость и жестокость наказаний. Ложные формы проявления любви. Дефицит и однообразие общения с детьми. Отсутствие учета возрастных особенностей, потребностей и возможностей детей. Редкое использование игр и других форм совместных развивающих занятий. Незначительный удельный вес трудового воспитания. Разрыв между нравственными требованиями к ребенку и собственными поступками родителей.

Пути устранения ошибок.

3. Ребёнок в молодой семье

Роль домашнего микроклимата в создании благоприятных условий для развития ребенка. Забота о ребенке — обязанность отца и матери. Анатомо-физиологические особенности ребенка первого года жизни. Режим дня. Вскармливание. Одежда и предметы быта (мебель, игрушки и т. п.). Закаливание и начало физического воспитания.

Эмоциональное общение ребенка с матерью — важная предпосылка для нормального психического развития ребенка. Ограничение чрезмерно сильных звуковых раздражителей, создание спокойной обстановки.

Воздействие психологической атмосферы и уклада жизни семьи на развитие у детей чувства защищенности, их эмоциональное самочувствие и душевный комфорт. Влияние взрослых на всестороннее развитие ребенка с первых месяцев его жизни.

Семья и детские ясли. Необходимость контактов родителей с воспитателями и медицинскими работниками. Изучение поведения своего ребенка со сверстниками и воспитателями как необходимое условие формирования у малыша доброжелательного отношения к окружающим его людям. Создание мажорного настроения у ребенка перед передачей его воспитателям.

Семья и детский сад. Установление доверительных отношений ребенка, родителей и воспитателей. Адаптация ребенка к новым условиям воспитания, выбор друзей в новом детском коллективе. Необходимость знакомства с семьями друзей ребенка. Проблемы летнего отдыха за городом, в детском саду. Подготовка ребенка в детском саду и семье к школе.

Трудовой коллектив и молодая семья.

ЛИТЕРАТУРА

- Маркс К., Энгельс Ф. О воспитании и образовании. — Соч. в 2-х т. М., 1978.
- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 21.
- Ленин В. И. О коммунистической нравственности: Сборник. М., 1975.
- Программа Коммунистической партии Советского Союза. М., 1976.
- Материалы XXVI съезда КПСС. М., 1981.
- Материалы Пленума ЦК КПСС, 14—15 июня 1983 г. М., 1983.
- Материалы Пленума ЦК КПСС, 10 апреля 1984 г. М., 1984.
- Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. М., 1977.
- Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы. — Правда, 1984, 14 апреля.
- Основы законодательства СССР и союзных республик о браке и семье. М., 1969.
- О мерах по усилению государственной помощи семьям, имеющим детей: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. — Правда, 1981, 31 марта.
- Черненко К. У. Речь на Пленуме Центрального Комитета КПСС 13 февраля 1984 года. — Правда, 1984, 14 февраля.
- Алиев Г. А. Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы. — Правда, 1984, 13 апреля.
- Крупская Н. К. Вопросы семейного воспитания и быта. — Пед. соч. В 10-ти т. Т. 6. М., 1959.
- Макаренко А. С. Соч. В 7-ми т. Т. 4. М., 1957.
- Афанасьева Т. М. Семейные портреты. М., 1980.
- Войко В. М. Любовь, семья, общество. М., 1983.
- Будьте счастливы. М., 1983.
- Василев К. Любовь. М., 1982.
- Возрастная и педагогическая психология. М., 1979.
- Защепин В. И. О жизни супружеской. М., 1978.
- Коломинский Я. Л. Человек: психология. М., 1980.
- Кон И. С. Психология старшеклассника. М., 1982.
- Мир детства. Дошкольник. М., 1980.
- Петровский А. В. Популярные беседы о психологии. М., 1982.
- Свенко О. П. Бюджет советской семьи. М., 1983.
- Соловьев Н. Я. Семья в социалистическом обществе. М., 1981.
- Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. 2-е изд. М., 1979.
- Ходаков М. Н. Молодым супругам. М., 1980.
- Этика и психология семейной жизни. М., 1984.